

MAGYAR AFRIKA TÁRSASÁG
AFRICAN-HUNGARIAN UNION

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR
AHU HUNGARIAN AFRICA-KNOWLEDGE DATABASE

FÜSSI NAGY Géza

Bevezetés az afrikanisztikába (Introduction to the African research)

Nyelvi problémák a harmadik világban (Language problems in the Third World)

Eredeti közlés/Original publication:

1982, egyetemi jegyzet, Budapest, ELTE BTK – Tankönyvkiadó, 149 old.

Elektronikus újraközlés/Electronic republication:

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR – 000.000.726

Dátum/Date: 2014. február/February 24.

Az elektronikus újraközlést előkészítette

/The electronic republication prepared by:

B. WALLNER, Erika és/and BERNACZKY, Szilárd

Hivatkozás erre a dokumentumra/Cite this document

FÜSSI NAGY Géza: Bevezetés az afrikanisztikába. Nyelvi problémák a harmadik világban, *AHU MATT*, 2014, **pp. 1–155. old.**, No. 000.000.726, <http://afrikatudastar.hu>

Eredeti forrás megtalálható/The original source is available:

Nagyobb könyvtárakban

Kulcsszavak/Key words

magyar Afrika-kutatás, Afrika helye a harmadik világban, az afrikanisztika tudománya, négritude, Afrika kutatásának történetéből, Afrika népei és nyelvei, Fekete-Afrika főbb embertípusai, Fekete-Afrika nyelveinek felosztása, a szudán-guineai nyelvcsalád, a félbantu és bantu nyelvek, a bantu nyelvű népek eredete és vándorlásai, a bantu expanzió kora, a bantu nyelvek felosztása, koisan nyelvcsalád, szuahéli nyelv, a szuahéli nyelv kialakulása, a középkori szuahéli társadalom rétegződése, a szuahéli nyelvjárások és területi övezetek, létezik-e szuahéli etnikum?, a szuahéli

nyelv korai írásos emlékei, a szuahéli nyelv zonális tagolódása és rétegződése, etnikai helyzet Kelet-Afrika országaiban, a szuahéli nyelv grammatikájának vázlata
 Africa research in Hungary, place of Africa in Third World, scholarship of African studies, négritude, from the history of African research, peoples and languages of Africa, Sub-Saharan Africa's main man types, classification of Sub-Saharan Africa's languages, Sudan-Guinean language family, semi-bantu and bantu languages, origin and migration of the bantu language peoples, age of the bantu expansion, classification of the bantu languages, koi-san language family, Swahili language, formation of the Swahili language, stratification of the medieval Swahili society, Swahili dialects and their territorial areas, is there such a thing as Swahili ethnic group?, early written records of the Swahili language, zonal division and stratification of the Swahili language, ethnic situation in East-African countries, outline of Swahili grammar

 AZ ELSŐ MAGYAR, SZABAD FELHASZNÁLÁSÚ, ELEKTRONIKUS, ÁGAZATI SZAKMAI KÖNYV-, TANULMÁNY-, CIKK- DOKUMENTUM- és ADAT-TÁR/THE FIRST HUNGARIAN FREE ELECTRONIC SECTORAL PROFESSIONAL DATABASE FOR BOOKS, STUDIES, COMMUNICATIONS, DOCUMENTS AND INFORMATIONS

* magyar és idegen – angol, francia, német, orosz, spanyol, olasz és szükség szerint más – nyelveken készült publikációk elektronikus könyvtára/
 writings in Hungarian and foreign – English, French, German, Russian, Spanish, Italian and other – languages

* az adattárban elhelyezett tartalmak szabad megközelítésűek, de olvasásuk vagy letöltésük regisztrációhoz kötött/the materials in the database are free but access or downloading are subject to registration

* Az Afrikai Magyar Egyesület non-profit civil szervezet, amely az oktatók, kutatók, diákok és érdeklődők számára hozta létre ezt az elektronikus adattári szolgáltatását, amelynek célja kettős, mindenekelőtt sokoldalú és gazdag anyagú ismeretekkel elősegíteni a magyar afrikanisztikai kutatásokat, illetve ismeret-igényt, másrészt feltárni az afrikai témájú hazai publikációs tevékenységet teljes dimenziójában a kezdetektől máig./The African-Hungarian Union is a non-profit organisation that has created this electronic database for lecturers, researchers, students and for those interested. The purpose of this database is twofold; on the one hand, we want to enrich the research of Hungarian Africa studies with versatile and plentiful information, on the other hand, we are planning to discover Hungarian publications with African themes in its entirety from the beginning until the present day.

BEVEZETÉS AZ AFRIKANISZTIKÁBA

Nyelvi problémák a harmadik világban

Füssi Nagy Géza

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	5
Afrika helye a harmadik világban	7
Az afrikanisztika tudománya	10
Négritude	11
Afrika kutatásának történetéről	12
Afrika népei és nyelvei	22
Fekete-Afrika főbb embertípusai	22
Fekete-Afrika nyelveinek felosztása	26
A szudán–guineai nyelvcsalád	27
A félbantu nyelvek	32
A bantu nyelvek	36
A bantu nyelvű népek eredete és vándorlásai	36
A bantu expanzió kora	39
A bantu nyelvek felosztása	40
A koisan nyelvcsalád	59
A szuahéli nyelv	64
A szuahéli nyelv helye a bantu nyelvek között	64
A szuahéli nyelv kialakulásának vázlatos története	64
A szuahéli nyelv kialakulásáról – konkrétan	69
A középkori szuahéli társadalom rétegződése	70
A szuahéli nyelvjárások és területi övezetek	72
Létezik-e szuahéli etnikum?	79
A szuahéli nyelv korai írásos emlékei	80
A szuahéli nyelv zonális tagolódása	81
Etnikai helyzet Kelet-Afrika országaiban	82
A szuahéli nyelv zonális rétegződése	85
A szuahéli nyelv grammatikájának rövid vázlata	89
A szuahéli nyelv beszédhangjai	89
A szuahéli nyelv típusai	97
A szuahéli nyelv névszóosztály-rendszere	99
A melléknév a szuahéli nyelvben	104
A névmások rendszere a szuahéli nyelvben	106
Az ige a szuahéli nyelvben	111
Elöljárószók a szuahéli nyelvben	117
Kötőszók a szuahéli nyelvben	121
Válogatott szakirodalom	123
Térképek, illusztrációk, ábrák, táblázatok	137

BEVEZETÉS

A „harmadik világ” kifejezés viszonylag újkeletű, bonyolult fogalmat takar. Az európai tőkés országok évszázados gyarmatbirodalmainak az utóbbi évtizedekben lezajlott teljes felbomlása gyökeresen új világpolitikai helyzet kialakulásához vezetett. A nemzetközi diplomáciai, politikai, kereskedelmi, gazdasági és kulturális élet színterén egymás után jelentek meg a korábbi gyarmatokból létrejött új fiatal országok képviselői. Ázsia, Afrika, Latin-Amerika, valamint a Csendes-óceán népei az önálló állami élet korszakába léptek. Legtöbbjük számára teljesen járatlan volt ez az út, de még a korábbi történelmi korszakokban önálló államisággal rendelkező országok – sokszor csak országrészek – számára is nagyon nehezen leküzdhető akadályokat jelentett a 20. század második felére jellemző világrendbe való beilleszkedés.

A fentiekben említett országoknak ebből a helyzetéből ered részben az a terminológiai zűrzavar is, amely a világpolitika porondján való megjelenésüktől mind a mai napig jellemző helyük és jellegük meghatározásakor. Eleinte „fejlődésükben visszamaradt országok”-ról beszéltünk. Ez a meghatározás azonban nehézkes, nem egyértelmű és a – sokszor még politikai vezetésük terén is – emocionális beállítottságú fiatal országok esetében bántó is volt. Helyét rövidesen elfoglalta a máig gyakran előforduló, s a körülményeknek sokkal inkább megfelelő „fejlődő országok” fogalma. Ez a meghatározás is túlságosan tág értelműnek bizonyult.¹ Nem fejezte ki azt az erőteljes polarizálódást, amely az eddig hagyományosan csak keleti–nyugati tömbökre oszló világot három markánsan elhatárolható szférára tagolta. A nemzetközi politikai és ezen belül is főleg a gazdaságpolitikai gyakorlatban megjelent az iparilag fejlett „északi” és az iparral alig rendelkező „déli” országok fogalompárosa. Ezzel párhuzamosan, mintegy egyidejűleg bukkant fel a ma már közszájon forgó „harmadik világ” terminus technicus. A fogalom mögött meghozódó gyakorlati valóság azonban annyira sokrétű és bonyolult, hogy magát a terminust csak bizonyos korlátozásokkal, használati körének alkalmanként való konkrét meghatározása mellett alkalmazhatjuk tudományos igénnyel.

A *harmadik világnak* elsősorban gazdaságpolitikai elkülönülése következtében ez a meghatározás csak igen komoly megszorításokkal használható

¹ *Fejlődő Országok Lexikona*, Budapest, 1972.

kultúrpolitikai, néprajzi, nyelvi stb., egyszóval – a legmegfelelőbbnek tűnő, angolszász nyelvterületen keletkezett terminus alkalmazásával – kultúranropológiai téren. Hiszen ebbe a „világba” tartoznak olyan parányok, mint a dél-afrikai bantusztánokból kialakított törpeállamok, pl. Szváziföld, Baszutóföld (Lesothó), a Csendes-óceán medencéjében vagy a Karib-térségben önálló állami létre emelkedett, sokszor csupán városnyi lakosságú szigetek, az évezredek történelmi és kulturális múlta visszatekintő India stb. A harmadik világ nyelvei közé sorolandók Ázsia, Afrika, Latin-Amerika, Óceánia, Ausztrália szinte kőkorszaki társadalmi–gazdasági szinten megrekedt maradvány-népeinek nyelvei, valamint olyan több tíz-, sőt százmillió ember által beszélt nyelvek, mint a hindi, az urdu, a tamil, a szuahéli, a hausza stb. Könnyen beláthatjuk tehát, hogy a harmadik világ nyelvi problémáinak még vázlatos áttekintésére is aligha vállalkozhat egy szerény dolgozat, egy konkrétan körülhatárolható tudományág – jelen esetben az afrikanisztika – képviselője.

Nem is célom tehát itt az, hogy a harmadik világ bonyolult és sokrétű egészének nyelvi problémáit taglaljam. Szűkebbre fogván a kört, a Fekete-Afrika népeinek kultúrájával komplex módon foglalkozó afrikanisztika tudományát kívánom röviden bemutatni, majd a vizsgált területen beszélt nyelvek felosztási rendszereinek ismertetése után a bantu-nyelvcsalád kutatásának történetén és jelenkori állapotán keresztül kívánom ábrázolni a Fekete-Afrikára leginkább jellemző etnolingvisztikai jelenségeket és problémákat. Ezen belül pedig a bantu-nyelvcsaládra vonatkozó ismereteket állítom a figyelem középpontjába. Az utóbbi témakör is túlságosan tág még azonban egy szűkre szabott *bevezetés* esetében. A felhozott példák és a konkrét tényanyag túlnyomó többsége ezért a Kelet-Afrikában beszélt bantu-nyelvek elemi szintű összehasonlításával, valamint a velük kapcsolatos lingvisztikai, etnológiai és történeti ismeretanyag bemutatásával és rendszerezésével áll majd kapcsolatban. Ma már hazánkban is egyre szélesebb körben ismert, hogy a kelet-afrikai bantu-nyelvek közül a *szuahéli* (*kiswahili*) rendelkezik a legrégebbi és leggazdagabb írásbeliséggel, illetve szakirodalommal. Munkám gerincét ennél fogva a szuahéli nyelv és kultúra ismertetése és elemzése képezi majd.

AFRIKA HELYE A HARMADIK VILÁGBAN

Az afrikai kontinens sajátos földrajzi elhelyezkedésénél, jelentős mértékben e tényből eredő történelmi múltjánál és jelenénél fogva jól körülhatárolható, tömörszerű egységet alkot. A ma Fekete-Afrikának nevezett terület az újkor kezdetén megindult és egyre intenzívebbé váló európai gyarmatosító törekvések rendszerében központi helyet foglalt el.

Észak-Afrika részben antik kultúrákban gyökerező, de legalábbis azokra támaszkodó története, politikai és gazdasági helyzete következtében a gyarmatosítás szempontjából Fekete-Afrikánál csak jóval későbbben és kisebb mértékben jöhetett számításba. A földközi tenger déli partvidékének lakható sávjában már a középkorban kialakult és megerősödött arab nyelvű államalakulatok katonailag jól szervezett és erős iszlám ideológiára támaszkodó láncolata megakadályozta az érdekelt európai hatalmak ide történő gyarmati behatolását, sőt, elvágta a még az ókor idején kialakult és évszázadokon keresztül virágzó Szaharán keresztüli kereskedelmi karavánutakat az európaiak előtt. Ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk, hogy ez a szinte készen örökölt úthálózat nagyban elősegítette az iszlám és következésképpen az arab jellegű kultúra-elemek Fekete-Afrika felé irányuló expanzióját. A mai éghajlati és földrajzi körülmények figyelembevételével meglepőnek tűnhet e hódítás intenzitása. Tudnunk kell azonban, hogy a Szahara térségének *desszikációja* (elsivatagosodása) nagyon hosszú folyamat, sőt, minden jel arra mutat, hogy még mind a mai napig nem ért véget. Mintegy 10–15 ezer évvel ezelőtt kezdődhetett, és csupán az utóbbi két–három évezred során gyorsult fel kritikus mértékben. Erre mutatnak többek között az egész Észak-Afrikán végighúzódo sivatagi övezet szigethegységeiben elszórtan mindenütt megtalálható sziklarajzok² és a több történelmi korszakon keresztül hanyatló; töredékesen mégis fennmaradt reliktum-jellegű sivatagi népek kultúrái is. Ezek a kultúrák azonban – magához a sivataghoz hasonlóan – inkább elszigetelő erőként hatottak, és nem az összekötő hid szerepét töltötték be Európa és a fekete-afrikai kultúrák között.

² Lhote, Henri: *Sziklafestmények a Szaharában*, 1977, Budapest, Gondolat. Lhote korszakolásának alapját a stílusjegyek képezik elsősorban. Ezért részletesebb, de nem minden esetben objektív időrendi szempontból.

Szólnunk kell még a fentebb említett sziklarajzok valószínű korszakolásáról is, mivel ez lehetővé teszi, hogy következtetéseket vonjunk le az alkotók környezetében, életmódjában és kultúrájában végbement változásokról. A legkorábbi, neolitikori ábrázolásokon főleg vadászjeleneteket és vadállatokat láthatunk. Ezek legtöbbször kultikus–mágikus jellegűek. Olyan állatok (elefánt, orrszarvú, víziló, zsiráf, antilopfélék stb.) alakjai fordulnak elő közöttük, amelyeknek az életfeltételei a fokozódó elsivatagosodás következtében megszűntek azóta. Később feltűnnek az állattenyésztés elemeit bemutató sziklarajzok. A hagyományos afrikai pásztorkultúrák haszonállatai: szarvasmarha, kecske, juh fordulnak elő rajtuk. Említésre méltó, hogy keleten főleg az ókori egyiptomi ábrázolásokra is jellemző ívelt szarvú *bos antiquus* figyelhető meg, amely nyugat felé haladva fokozatosan átadja a helyét a mai Afrika-szerte elterjedt púpos, zebu-típusú szarvasmarhának. Ezt követően, főleg a partvidékhez közelebb eső területeken feltűnik a hikszoszok behatolására utaló kétkerekű harci szekér és természetesen a ló. Végül időszámításunk első századaitól fogva kelet felől feltűnik a felsivatagos területek nomadizáló kultúráira jellemző teve ábrázolása.

Nem véletlen, hogy e sziklarajzok keletről nyugat felé irányuló terjeszkedésről is tanúskodnak. Már az óegyiptomi Birodalom fénykorában megindult a Szahara térségébe való behatolás először Núbián, majd Líbián és végül a Csád-tó medencéjén keresztül Nyugat-Szudán irányába. Ez olyan kelet-nyugati karavánutak rendszerének kialakulását eredményezte, amelyeket később keresztettek a fentebb említett észak-déli irányban húzódó utak. A közép- és nyugat-szudáni középkori magaskultúrák előzményeinek kialakításában igen jelentősek voltak az e karavánutak mentén felvirágzó kapcsolatok. Létrehozásuk és hirtelen felívelő fejlődésük történelmi feltételeit azonban csak a 9–10. századi iszlám terjeszkedés teremti meg. A korai és gyors fellendülés időszaka után ezek a szudáni kultúrák és államalakulatok a csön-des vegetálás állapotába jutottak, kiestek a világkultúra fejlődésének érveréséből, és nem kis mértékben hozzájárultak Fekete-Afrika egyre fokozódó elszigetelődéséhez. Változást e téren csak az Európát a Közel- és a Távol-Kelettel összekötő eurázsiai kapcsolatrendszernek az Oszmán–Török Birodalom terjeszkedésének eredményeképpen történt megszakadása hozott.

A gazdag India és a Távol-Kelet nyersanyagforrásai és korlátlan felvevőképességű piacai elszigetelődvén, Nyugat-Európa tengerparti államai – az első időkben főleg a portugálok és a spanyolok – más utak után néztek. A földrajztudomány 15. századi eredményei alapján már bizonyosak lehettek abban, hogy Afrika déli irányban tengeren megkerülhető. Ez adta meg a lökést a Fekete Kontinens hamarosan bekövetkező körülhajózásához, és ez tet-

te szükségessé, hogy a hajósok a kontinens partvidékén bázisjellegű kisebb gyarmatokat alakítsanak ki. Ezeknek a korai gyarmatoknak azonban, kevés kivételtől eltekintve, a kelet-afrikai partvidéket kivéve szinte sehol sem jöttek létre intenzívebb kapcsolatai a belső területekkel és azok lakosságával.

Kelet-Afrika partvidékén ekkor, a 15. és a 16. század fordulóján élte második és egyben legmagasabbra ívelő fénykorát a középkori szuahéli városállamok laza láncolata. A portugál hódítók kapcsolatai itt is tulajdonképpen csak ezekre a városokra terjedtek ki, mivel azok maguk sem épültek be szervesen szárazföldi hátszágaik életébe. Egy olyan interkontinentális kereskedelmi hálózat egyik sarokpontját alkották, amely maga a kelet-afrikai partvidék, az Arab-félsziget délkeleti területei és India között épült ki elsősorban az évszázadok során, sőt a 8-9. századtól Hátsó India és Kína felé is jelentősen kiterjeszkedett. Erről tanúskodnak a szuahéli városállamok maradványainak területén végzett régészeti feltárások, az ezek során előkerült távol-keleti eredetű fajansz, porcelán, érem stb. leletek, valamint nem utolsósorban azok a 8-9. századi kínai források³, amelyekben minden kétséget kizáróan afrikai vonatkozású adalékok és ábrázolások is előfordulnak.

Afrika belső területeinek feltárása és európai gyarmatosítása csak a 18. század második felében kezdődött meg intenzívebben és valójában csak a 19. század végére érte el tetőfokát. Ekkorra az évezredek államiséggel és függetlenséggel rendelkező Etiópia (Abessínia) és az időközben amerikai kezdeményezésre mesterségesen megalapított nyugat-afrikai Libéria kivételével egész Afrika európai gyarmati uralom alá került. Ez az állapot tartósan visszavetette az afrikai népek és országok természetes belső fejlődését, de ugyanakkor hozzájárult ahhoz, hogy megkezdődhessen a hagyományos afrikai kultúrák fejlett európai tudományos módszerekkel való feltárása, az afrikai nyelvek rendszerezése és leírása.

A gyarmattartó országok hivatalnokai, gyarmati tisztviselői és tudósai különböző mértékben és eltérő jelleggel érdeklődtek a fekete-afrikai népek életének különféle szférái iránt. A német és az angol gyarmatokon – részben a közvetett gyarmati irányítás gyakorlatának következtében az uralkodó nyelvek és nyelvjárásaik tanulmányozása került a figyelem középpontjába. A francia gyarmatokon dolgozó tudósok főleg a szellemi kultúra és a folklór feltárásában jeleskedtek. Belga Kongó területén egyidejűleg és hasonló mértékben tanulmányozták a helyi nyelveket, a szellemi és az anyagi kultúra elemeit. A portugál gyarmatokon volt tapasztalható a legkisebb érdeklődés a helyi népek kultúrái iránt.

³ Velgusz, V.: *O srednyevykovih kitajszkih izvesztijah ob Afrike i nyekotorije vo-proszii ih izucsenyija*, Trudi Insztituta Etnografii, XC, 1966, Moszkva, 84–104. old.

AZ AFRIKANISZTIKA TUDOMÁNYA

Az Afrika iránti érdeklődés régi keletű az európai hatalmak részéről, hiszen jól tudjuk, hogy gyökerei az ókorig nyúlnak vissza. A vele kapcsolatos ismeretek fokozódó felhalmozódása és az egyre terebélyesedő gyarmatbirodalmak kormányzásából eredő történelmi szükségszerűség nyomására azonban csak a múlt század derekától kezdett körvonalazódni egy új önálló tudományos diszciplína, az afrikanisztika. A fiatal tudományág a nagy múltú orientalisztika perifériáin talált magának helyet, de jellegében és módszereiben jelentős mértékben eltér attól. Afrikában szórványos kivételektől eltekintve nem találkozhatunk számottevő mennyiségű és korú írásbeli hagyománnyal, és az afrikai népek az anyagi kultúra területén sem hoztak létre a klasszikus Keletéhez hasonló monumentális alkotásokat. E népek szellemi kultúrájának talaján sem alakultak ki magasabb szintű ideológiai rendszerek, nem keletkeztek tételes vallások. Így a filológiai és a régészeti kutatások tere Afrika vonatkozásában meglehetősen szűkre szabott, mellettük és helyettük elsősorban a lingvisztika, a folklorisztika, a néprajztudomány és ezek rész-, valamint határdiszciplínáinak eszközeire és módszereire támaszkodhatunk.

A polgári afrikanisztika kezdeteitől megközelítőleg a második világháború befejezéséig a volt gyarmattartó hatalmaknak szinte monopóliuma volt. Azok az utazók, kutatók, felfedezők, akik más országokból jutottak el Afrikába (olaszok, lengyelek, oroszok, magyarok stb.) szintén főleg a gyarmattartó országokban számíthattak publikációs lehetőségekre, sőt, bizonyos anyagi támogatásra is. Hazai kilátásaik igen csekélyek voltak. Kivételt talán csak az Afrika felé is orientálódó cári Orosz Birodalom képviselői jelentettek.

A fenti körülmények rányomták a bélyegüket az afrikanisztikai kutatások minden területére. A gyarmattartóknak elemi érdekeik fűződtek a gyarmataikon élő népek nyelveinek megismeréséhez és feldolgozásához, hiszen csak ezek birtokában lehettek képesek a közvetett gyarmati irányítás kishivatalnoki apparátusának kiépítésére. Az afrikai népek történelmének kutatását viszont objektíve is akadályozta az írásos feljegyzések és dokumentumok majdnem teljes hiánya, s emellett a gyarmatosítóknak hasznára vált az is, ha Fekete-Afrika lakosait „történelemmel nem rendelkező népek” fiaiként kezelte.

Mindettől függetlenül az afrikai népek népköltészetének gyűjtése és rögzítése, nyelveinek feltárása és nyelvtani irodalmának megteremtése, gazdálkodási rendszereinek, hiedelemvilágának, hagyományainak, helyi vallási képzeteinek, társadalmi berendezkedésének, rokonsági rendszereinek stb. kutatása és elemzése terén a 19. század derekától fogva egyre jelentősebb eredmények születtek. Főleg a nyelvészeti, folklorisztikai és néprajzi munkálatok területén az írásbeliség meghonosításával, népköltési anyagok lejegyzésével és az anyagi kultúra – bár alacsonyabb szintű elemzésével – a keresztény missziós telepek is fontos szerepet játszottak a modern afrikanisztikai ismeretanyag felhalmozásában, és ezáltal magának az afrikanisztika tudományának a kialakításában.

A második világháború után számos afrikai országban fellendültek a gyarmati helyzettel szembeni népi felszabadítási mozgalmak. A főleg Európában iskolázott afrikai értelmiségiek és magasabb szintű ismeretekkel rendelkező műszakiak számukat tekintve nem alkottak számottevő réteget, de hazájukba visszatérve magától értetődően a felszabadító mozgalmak potenciális irányítóivá és vezetőivé lettek.

Négritude

A francia gyarmatbirodalomhoz tartozó nyugat-afrikai országokban és az Antillákon a harmincas évek közepén kapott erőre a párizsi eredetű *négritude* mozgalma.⁴ Jelesebb képviselői maradandót alkottak a szépirodalom kibontakoztatása és a kulturális élet megszervezése által. A későbbiek során, a független államiság elnyerése után többen magas vezetői pozíciókba is kerültek. Sorra alakultak a nagyobb afrikai városokban a különféle tudományos szervezetek és intézmények, sőt, főiskolák és egyetemek⁵ is, mely utóbbiak korábban Egyiptom és a Dél-afrikai Unió kivételével egyetlen afrikai országban sem léteztek. A *négritude* azonban a háború után erős torzulásokat szenvedett, és válságba jutott, J. P. Sartre találó meghatározása szerint a „rasszizmussal szembeni rasszizmus” színezetét öltötte. Mindettől függetlenül azonban jelentős mértékben hozzájárult a mai korszerűbb, már nem csak a volt gyarmattartó európai államok monopóliumát képező afrikanisztika társadalomtudományi részdiszciplínáinak megalapozásához.

⁴ A *Négritude* fogalmával és történetével kapcsolatban lásd a Világirodalmi Lexikon megfelelő szócikkét.

⁵ Magában Afrikában az első egyetemi színvonalú intézmény Libériában (Free-town) jött létre *Foorah Bay College* néven.

A két világháború közötti időszakban az európai országok mellett egyre fokozottabb figyelmet fordítottak Afrikára az Egyesült Államokban is. Főleg az egyetemek mellett sorra jöttek létre a különböző profilú afrikanisztikai kutatóközpontok és egyéb intézmények. Az itt nevelkedett afrikanisták rövid időn belül csatlakoztak a nemzetközi „mezőny” élvonalához.

Maga az afrikanisztika azonban még hosszú ideig a klasszikus orientalisztika oldalhajtása maradt. Az 1960 nyarán Moszkvában megrendezett 25. Orientalisztikai Világkongresszus alkalmával annak afrikanisztikai szekciója döntést hozott önálló Afrikanisztikai Világkongresszus intézményesítéséről. E lépés előkészítésében elsősorban afrikai, kisebb mértékben a szocialista országokat képviselő és haladó szellemű nyugati orientalisták és afrikanisták vettek részt.

Afrika kutatásának történetéről

Élénk érdeklődés nyilvánult meg Afrika iránt már az ókorban is. Ennek je-
gyében persze nem folytak mai értelemben vett tudományos kutatások. Az antik világ ismeretanyagába főleg a kor földrajzi és történelmi munkáin keresztül találtak utat az Afrikára vonatkozó adatok. Erre is csak a görög kultúra felvirágzásakor, majd a Római Birodalom keretei között nyílt lehetőség. Ennél korábbi időkből csak szórványos, de ritkaságuknál fogva annál értékesebb adatok állnak rendelkezésünkre Afrikáról. Idézzünk néhányat a legismertebbek és talán legfontosabbak közül.

Az ókori Egyiptomot sivatagok, tengerek, az etiópiai hegységek és a környező területek sokszor ellenséges népei lényegében elszigetelték Fekete-Afrikától. Főleg Núbián és Meroen keresztül mégis létezett némi cserekereskedelem a néger-afrikai népekkel, hiszen az egyiptomi uralkodó osztály birtokában szép számmal fordultak elő a messzi délről származó tárgyak: főleg állatbőrök és elefántcsont. Rabszolgáik között is akadtak a leírások szerint *negrid*, sőt *pigmoid* antropológiai vonásokkal rendelkezők. Az „udvari törpék” nagy értéket képviseltek, mégsem valószínű, hogy egyiptomi expedíciók jutottak el lakóterületükig, bár a mai *pigmeusok* és koiszan népek elődei évezredekkel ezelőtt a mostaninál lényegesen nagyobb területet népesítettek be.⁶

⁶ A Kelet-Afrikában máig fellelhető koiszan maradványnépekről lásd pl.: (Füssi) Nagy Géza: Kelet-Afrika koiszan maradványnépei, *Artes Populares* 1., 1970, 103–121. old.; Sárkány Mihály: Az okiotok csereviszonyainak elemzése, *Etnographia*, 81. évf., 4. szám, 565–577. old.; stb.

Külön említést érdemel egy sajátos, talán kereskedelmi expedíció története. Az Egyiptomi Birodalmak nem folytattak kifejezetten expanzív politikát, szórványos felderítő útjaik révén mégis rendelkezünk bizonyos adatokkal Fekete-Afrikára vonatkozóan is. Számunkra itt a Kelet-Afrikára vonatkozó ismeretek a legfontosabbak. Az egyiptomi Újbirodalom első dinasztiájának (a teljes kronológiában a XVIII. dinasztia) idején – az i.e. 2. évezred derekán – uralkodott Hatsepszut fáraó. Az ő idejében voltak a legélénkebbek a kelet-afrikai partvidékhez fűződő kapcsolatok. Palotájának falán maradtak az utókorra a fekete-afrikai népekre vonatkozó leggazdagabb óegyiptomi ábrázolások. Ebből a korból több olyan expedícióról tudunk, amelyek célja *Punt* országának elérése volt. Ezt az „országot” ma több-kevesebb bizonyossággal a mai Szomália déli vidékére lokalizálhatjuk⁷.

Az Afrikához kapcsolódó ókori források történetében új fejezetet jelentenek a klasszikus görög és római földrajzi és történelmi munkákból meríthető adatok. A föníciaiak kezdetben a Földközi-tenger keleti majd nyugati medencéjében is jól működő kereskedelmi hálózatot alakítottak ki. E rendszer egyik kulcsfontosságú pontja Egyiptom volt. Ezzel magyarázható, hogy föníciai hajósok egyiptomi ösztönzésre pontosan ma már meg nem határozható időpontban kísérletet tettek Afrika megkerülésére. Erről a vállalkozásról elsőként Herodotos tudósít: nem hiszi, hogy a föníciaiak valóban körülhajózták Líbiát (Afrika elnevezése számos ógörög forrásmunkában), sőt, kétségbe vonja, hogy ilyen feladat egyáltalán végrehajtható⁸.

Néhány nemzedékkel Herodotos után keletkezett az ókori görög földrajzi irodalom legkiemelkedőbbnek tekintett alkotása, a kisázsiai származású Strabón *Geographia*-ja. Ebben a 17 könyvre tagolódó monumentális munkájában Strabón összegzi korának földrajzi ismereteit, és két könyvben is fölvonultat Afrikára vonatkozó adatokat.⁹ A fentebb említett kereskedelmi tevékenységbe fokozatosan bekapcsolódnak a görögök is. Ez vezet végülis a kiterjedt *periplus* irodalom keletkezéséhez. Strabón ezt a forrásanyagot is feldolgozza művében: érinti az Eritreai- (Vörös-) tengeren keresztül lebonyolódó kapcsolatokról szóló, ismeretlen görög szerzőtől származó beszá-

⁷ Az ókori Punt vonatkozásában lásd még ebben a jegyzetben: „A szuahéli nyelv kialakulásának vázlatos története” c. fejezetet (58–63. old.)

⁸ Herodotos történelmi könyveiben számos adat szerepel Észak-Afrikáról, s azon belül is elsősorban Egyiptomról. Lásd pl.: Herodotos: *Történelmi Könyvei*, 1982, Budapest, II–III. könyv stb.

⁹ Strabón: *Geógraphika*, 1977, Budapest, Gondolat. Művében Strabón több helyütt utal Afrikára vonatkozó forrásokra; itt és most bennünket alkotásának XVII. kötete érdekelhet a legjobban.

molót, amelyben Arábia és a mai Etiópia közötti, főleg Afrika felé mutató migrációkról, a Fekete-Afrikába történt első sémi behatolásról is szó esik. Beszél ezen kívül a szintén kisázsiai származású görög tudós és utazó, Eudoxos szolgáltatta, Afrikára vonatkozó adatokról is. Végül művének utolsó (XVII.) könyvében – sok kutató szerint a munka legsikerültebb részében – Észak-Afrika ókorban ismert országairól és népeiről számol be.

Eudoxos egyébként hosszú expedíciót tett Nyugat-Afrika partjai mentén, és úti beszámolója alapján feltehetően a mai Kamerun szélességéig is eljutott. Emellett szól, hogy tudósítása szerint az ott élő népek a kelet-afrikai partvidék lakóiéhoz hasonló nyelven beszélnek. Ez pedig csak *bantu* nyelv lehetett, amilyen e ponttól északabbra nem fordul elő. Bár lehetséges, hogy a *félbantu* nyelvek atlanti csoportjához tartozó népek észak felé való vándorlásuk során abban az időben még a tulajdonképpeni bantu-nyelvekhez jóval közelebb álló dialektusokat beszéltek, tehát Eudoxos jóval a mai Kamerun fölötti szélességi fokon is találkozhatott a kelet-afrikai partvidékéhez hasonló nyelvi képlettel.

A másik legfontosabb, a nyugat-afrikai partvidékre irányuló expedíció a karthágói Hamilkar fia, Hannon nevéhez fűződik. A föníciai és karthágói (pun) gyarmattelepítési gyakorlat szellemében az i.e. VI. vagy V. század derekán Hannon vezetésével több tízezer leendő telepest is szállító expedíció indult Karthágóból a nyugat-afrikai partok felé. Saját állításaik és a róluk szóló korabeli tudósítások alapján feltehetően túljutottak a Zöld-fokon, és kisebb gyarmati településeket alapítva elérték a mai Sierra Leone partvidékét. A pun nyelvű följegyzések azonban elvesztek, és csak – valószínűleg alaposan eltorzított – görög átírásban maradtak fenn. Elődeikhez hasonlóan azonban a punok sem hatoltak be a kontinens belsejébe.

A Római Birodalom Karthágó pusztulása, illetve elpusztítása után vetette meg a lábát szilárdabban Észak-Afrikában. Tudatosan szervezett afrikai expedíciókra római részről csak időszámításunk kezdete tájától, a császárkor elejétől került sor. Ezek a vállalkozások kétfélék: egyrészt katonai célú hadjáratok, másrészt tudományos jellegű expedíciók voltak. A fontosabb hadjáratok valószínűleg a Csád tó környékén részben egyiptomi hatásra kialakult „etiópok országai”¹⁰ – Bornu és Kanem ellen irányultak, Kr. u. 1. és 2. században kerültek sorra, Gaius Petronius és Julius Maternus nevéhez fűződik, és nem vezettek a tőlük várt katonai–politikai sikerekhez. A tudomá-

¹⁰ Az ókori görög terminológiában az „etióp” fogalma általában „fekete bőrű ember”-t jelentett; ennél fogva ezzel a névvel illették Afrika általuk ismert valamennyi népét és India népeinek jó részét is.

nyos expedíciók főleg földrajzi célokat követtek, és jobbára szintén a császárkor elejére datálhatók. Kiemelkedik közülük a Néró császár által 66-ban szervezett nilusi kutatóút, amelynek eredményeképpen konkrét ismeretekhez jutottak a Nílus folyását illetően a mai Szudán Köztársaság déli vidékeiig, nagyjából a Bahr el-Gazal folyó torkolatáig. A latin nyelvű földrajzi munkák szerzői részben saját tapasztalataikra támaszkodtak, de adataik többségét az említett expedíciók, valamint a korábbi görög és egyiptomi források anyagaiból merítették.

A Római Birodalom, s vele együtt a földközi tengeri antik civilizációk összeomlását követően új erők jelennek meg Észak- és Északkelet-Afrika térségében: az arabok. Arábiából még az iszlám kialakulása előtt expanziós hullámok indultak meg a mai Közel-Kelet, az ókori Mezopotámia és főleg Északkelet-Afrika irányában. Az arabok célja elsősorban a hódítás és a gyarmatosítás volt. Mindenütt élénk kereskedelmi tevékenységbe is kezdtek. Hamarosan rátértek a szintén a sémi nyelvcsaládhoz tartozó föníciai eredetű pun elődeik által néhány évszázaddal korábban kitaposott észak-afrikai útvonalakra is. Itt nagyon rövid idő alatt erős gyarmatok láncolatát hozták létre, amelyekből megindult a behatolás Nyugat-Szudán térségeibe is. A 7. században már kisebb arab gyarmatokról tudunk a Szenegál és a Niger folyók felső folyása mentén is. Az észak-afrikai arab gyarmatok az iszlám térhódítása után hamarosan önálló államiságra tettek szert és a továbbiakban csak fokozták befolyásukat a középkori nyugat-szudáni országokra, ahol olyan hatalmas iszlám kulturális központok létrehozásában is részt vállaltak, mint Timbuktu városa vagy a Kano város környéki hausza agglomeráció.

A legrégebbi arab hódítások – Eritrea után – a kelet-afrikai partvidéket érintették. Szintén még az iszlám kialakulása előtt megjelentek itt az arab kereskedők és gyarmatosítók. A partvidék sűrűbb lakossága az általuk megteremtett gazdasági és kereskedelmi konjunktúra hatására kezdett kisebb városállamokba tömörülni. Ezzel egyszersmind megkezdődött a *szuahéli* nép kialakulása is. A kelet-afrikai partvidék középkori városállamait sokáig tisztán arab gyarmatoknak, afféle apró arab szultanátusoknak tekintették. Ez a vélemény azonban helytelen. Szükségszerűen sántító hasonlaltal élve az arabok itt mintegy az élesztő szerepét játszották, amelynek hatására megindult az arra már érett társadalomban az erjedési folyamat, s végül sajátos városállam-láncolatot hívott életre a kelet-afrikai part Mogadisho-tól Szofaláig terjedő szakaszán. Kétségtelen azonban, hogy az arabok jelentős kulturális és politikai hatást is gyakoroltak ezekre a suahéli államalakulatokra. Számos komplex társadalmi jelenség mellett ezt bizonyítja a suahéli nyelvben elő-

forduló nagyszámú arab jövevényt. Magáról a szuahéli nyelvről és kultúráról jelen munka utolsó fejezeteiben lesz bővebben szó.

A sok antik hagyományt is adaptáló és átörökítő arab tudósok munkái döntő fontosságúak Afrika középkori történetére nézve. A középkori arab források zömmel szintén földrajztudósok munkái, jelentős mennyiségű történelmi és néprajzi anyagot is tartalmaznak, a meghódított vagy meglátogatott területek lakóinak nyelveiről viszont csak elvétve és utalásszerűen esik bennük szó. Azok az arab történelmi és földrajzi munkák, amelyekben Afrikára vonatkozó adatok is szép számmal előfordulnak, zömmel a 7. és a 12. század között keletkeztek¹¹. A fontosabbak közül: Al-Mukaddaszi, Ibn an-Nadim, Ibn-Haukal, al-Masszudi és mások a 10. században alkottak; Idriszi, Al-Bakri, Al-Buruni pedig a 12. században írták munkáikat. Végül a korunkban legjobban ismert és kétségkívül a legnagyobb tudományos értéket összefoglaló Ibn-Batuta a 14. században utazta be Nyugat-Szudánt, járt a Niger mellékén, és felkereste a kor és a vidék világméretű összehasonlításban is nagy jelentőségű kulturális központját, Timbuktu városát.

A középkor válságokkal terhes forradalmi átalakulási folyamatait szenvedő Európa elszakadt az antik hagyományoktól, s az új keresztény államok ezekkel együtt veszni hagyták az Afrikáról felhalmozott ókori ismereteket is. Csak a 12. században merül fel halvány igény Afrika megismerésére, de néhány – egyébként jelentős távolságokat bejáró – utazó beszámolóin túl alig vezet említésre méltó eredményre. Az Észak-Afrikában megerősödött arab iszlám államok és a Szahara reménytelenül elszigetelték az európaiak előtt a szudáni szavanna-övezet és Nyugat-Afrika államait és népeit. Ugyanakkor az India és a Távol-Kelet felé irányuló útkeresés, sőt, a keresztes háborúk is Északkelet- és Kelet-Afrika felé terelték az európaiak figyelmét. Több Etiópiába, a kelet-afrikai partvidékre, sőt, Madagaszkárra irányuló expedícióról tudunk. A 13. században Madagaszkárig hatolt a kor híres utazója, Marco Poló is. Ezek az utazások azonban vajmi kevés gyakorlati hasznot és tudományos eredményt hoztak, és hamarosan feledésbe is merültek.

Több mint két évszázadnak kellett még elteltie addig, míg a portugálok a 15. század közepétől kezdve fokozatosan ismét „felfedezték” Afrikát Európa számára. A portugál gyarmatosítás természetesen a nyugati partvidék mentén kezdődött, és gyors ütemben haladt előre. A portugálok 1415-ben vetették meg a lábukat Marokkó partjain, Tengerész Henrik idejében, a század

¹¹ ANON: Arabszkije isztocsnyiki po etnografii i isztorii Afriki Juzsnyee Szahari, VII–X.; X–XII. old. (szerk.: V. I. Beljajev és D. A. Olderogge), Moszkva, Nauka, 1960, 1965.

harmincas–negyvenes éveiben eljutottak a Szenegál és a Gambia folyókig, az 1480-as években már a Kongó torkolatvidékén járnak, sőt, az évtized végére eljutnak a Jóreménység-fokig. A portugálok fő célja köztudottan az Indiába vezető tengeri út feltárása volt. Ugyanebben az időben próbálkoztak ezzel a Vörös-tengeren és az Indiai-óceánon át is. Távlataiban az Afrika körüli út bizonyult reményteljesebbnek. Vasco da Gama hajói 1497-ben megjelentek Kelet-Afrika partjai előtt, majd Mozambik, Malindi és más afrikai kikötők érintése után továbbhajóztak India felé. Afrika körül nyitva állt az út a Kelet felé, és ez bizonyos időre hátráltatta magának az afrikai kontinensnek a meghódítását. Néhány nyugat-afrikai kísérlettől eltekintve a portugálok ugyanis nem hatoltak be a szárazföld belsejébe, hanem csak a partvidékeken hoztak létre kikötőket, kereskedelmi állomásokat, bányákat és ezek védelmére szolgáló erődöket. A portugál királyi udvar korabeli dokumentumaiból ismerjük ezeknek a felfedező utaknak a történetét, ezen iratok tudományos igényű feldolgozása azonban mind a mai napig nem történt meg teljes mértékben. Az első hódítók csak a nyugat-afrikai magaskultúrák, a kongó-medencei országok és a kelet-afrikai szuahéli városállamok népeivel teremtettek rendszeres kereskedelmi kapcsolatokat. A későbbiek során, amikor más európai országok – Franciaország, Olaszország, Hollandia, Belgium stb. – képviselői is megjelentek az afrikai partokon, éles küzdelem kezdődött az elsőbbség jogáért. A portugálok időbeli elsőbbsége azonban vitathatatlan, számos, a korszak afrikai felfedezéseivel foglalkozó későbbi munka¹² is emellett szól.

A Fekete-Afrika népeivel való kapcsolatok ekkor még felületesek voltak, az áru- és a rabszolga-kereskedelem korlátozott mértékű volt, és főleg közvetítőkön keresztül bonyolódott. A portugálok megjelenése a kelet-Afrikai szuahéli városállamok életében okozta a legnagyobb rombolást a kelet-afrikai partvidék, Arábia, India és a Távol-Kelet ekkor már több évszázados múltra visszatekintő, kifinomult kereskedelmi hálózat struktúrájának fellazítása majd megsemmisítése által. Ezzel a jelenséggel a szuahéli kultúrával és nyelvvel kapcsolatos fejezetekben foglalkozom majd részletesebben.

Az európai kultúrák behatolásának előfutára és később is jelentős mozgató ereje a világ minden más részéhez hasonlóan Afrikában is a keresztény missziókban, a vallás sokszor erőszakos terjesztésében rejlett. Ennek az eredeti afrikai kultúrákra nézve nagyon is romboló hatású tevékenységnek van azonban egy felülmúlhatatlanul értékes „mellékterméke” is. Az európaiak a

¹² Sík Endre: *Fekete-Afrika története*, I. köt. (irodalom a 109. oldalon), Munday, J. F.: *The Portuguese Discover Central Africa 1482–1580*, London, 1951.

gyarmatosítás kezdeti szakaszában, sőt, még azon túl is sokáig cseppet sem érdeklődtek az afrikai népek múltja, kultúrája és nyelvei iránt. Ahhoz azonban, hogy saját ideológiájukat, vallásukat meghonosítsák, és ezáltal uralmukat is megerősítsék – eszközökre volt szükségük. A legtökéletesebb eszköz pedig e célra a *nyelv*!

Az Afrikába került hittérítők szinte azonnal hozzáláttak a helyi nyelvek tanulmányozásához, hogy ily módon minél hamarabb lefordíthassák és terjeszthessék a lakosság között a szentírást és más vallási szövegeket. Ezek a nyelvi munkálatok persze meglehetősen felületesek voltak, és egyetlen célra irányulók voltak. A segítségükkel készített fordítások pedig csak helyiellközettel feleltek meg az illető nyelvek szabályainak, sokszor alig érték el, vagy el sem érték a megérthetőség fokát. A hittérítők által készített szójegyzékek és korántsem szakszerűen – legtöbbször latin mintára – szerkesztett grammatikák mégis pótolhatatlan forrásmunkákként vehetők számításba Afrika egyes vidékeinek korabeli nyelvi képleteire vonatkozóan. Az ilyen nyelvi vizsgálatok előfutára A. F. Hyachintoo Brusciotto a Vetralla volt, aki a 17. század második felében tevékenykedett a Kongó-medencében, és több töredékes munka mellett a bantu nyelvcsaládhoz tartozó kikongó nyelv viszonylag alapos leírását hagyta az utókorra.¹³ Brusciotto nagy érdeme, hogy felismerte a bantu nyelvekben általános névszóosztály-rendszer jelentőségét, és elsőként készítette el a bantu-nyelvek általános grammatikájának vázlatát.

Különféle levéltári gyűjteményekben szórványosan előfordulnak 15–16. századi lejegyzett szövegek is, a tudatos szöveggyűjtés és szótárszerkesztés azonban csak jóval később kezdődött meg. A teljesség igénye nélkül, példaként megemlítem, hogy Paul Schebesta osztrák tudós Lisszabonban 17. századi kaffer¹⁴ nyelviant talált; Grenoble-ban is több kéziratot őriznek, s az egyik korabeli francia szerzőtől származó szótár 7 afrikai nyelvről (*volof, szerer, malinke, szoninke, szarakole, ful, banyu*) tartalmaz adatokat. W. J. Miller 1673-ban közöl adalékokat nyugat-afrikai területekről és az *asanti* nyelvről¹⁵. Holland, dán, német utalások is előfordulnak, tudunk adatokról a Bezancon-i levéltárban, tekintélyes gyűjteménnyel rendelkezik a Vatikán, a

¹³ Brusciotto, Hyachintho a Vetralla, itáliai származású szerzetes és hittérítő a 16. század második felében állította össze a kikongo nyelv első – európai szemszögű – grammatikáját, s ezáltal ő tekinthető az afrikai nyelvek grammatika-irodalma első európai képviselőjének.

¹⁴ A *kaffer* szó arab eredetű, pejoratív töltésű terminus, jelentése 'idegen, hitetlen'.

¹⁵ Müller, W. J.: *Die afrikanische Landschaft...*, 1673, Hamburg. Közléseai történeti szempontból forrásértékűek, az afrikai nyelvekről azonban alig tartalmaznak értékelhető adatokat.

18. század végéről származó szótár került elő Angliában francia–kikongo nyelven, és még hosszan sorolhatnánk a jobbára még csak részben feltárt forrásokat.

Nehezen érthető, de tény, hogy az angolok saját afrikai gyarmatbirodalmuk kialakításának kezdetén meglepően kevés figyelmet fordítottak a helyi kultúrák és az afrikai nyelvek tanulmányozására. Érdeklődésük csak a tulajdonképpeni modern afrikanisztikának a 19. sz. második felében bekövetkezett kibontakozásával párhuzamosan támadt fel.

Kelet-Afrikáról a szuahéli kultúrának köszönhetően korábbi időkben is vannak emlékeink. Az Indiai-óceán partvidékén megtelepedett arabok és a helyi társadalmak vezető rétege közötti szimbiózis roppant bonyolulttá tette a szuahéli városállamok uralkodóinak leszármazási rendjét. Ezért korán szükségessé vált a kisebb-nagyobb helyi dinasztiákra vonatkozó adatok írásos rögzítése. *Pate, Amu, Siwa* és más keleti partvidéki városállamok uralkodóiról és azok tetteiről – igaz későbbi másolatokban, de bizonyíthatóan 13–14. században keletkezett – krónikák maradtak fenn.¹⁶

A 19. század derekától kezdve egyre fokozódik a gyarmatosítók érdeklődése Afrika belső területei iránt. Igaz, Nyugat-Afrikában már korábban is tettek kísérleteket a partvidéktől távolabb fekvő országok és azok népeinek felderítésére. Lásd például Mungó Park úti beszámolóit. Ebben az időszakban a kontinens belsejének földrajzi feltárása volt a fő cél. Az utazók szinte csak mint egzotikus jelenségek halmazával foglalkoztak az afrikai népek kultúráival, a nyelvi vizsgálatok pedig kifejezetten háttérbe szorultak. Nyelvészeti munkák: szótárak, nyelvtanok stb. jobbára csak a már meghódított területeken gyökeret vert keresztény hittérítő állomásokon keletkeztek.

Ez a korszak, a múlt század második fele volt az afrikai kontinens teljes gyarmati felosztásának sokszor véres konfliktusokkal terhelt időszak. Alaposan megkésve ekkor jelentek meg Afrikában komolyabb erőkkel a német gyarmatosítók is. Nagyrészt az ő nyomdokaikon haladva jutottak el a századfordulón – főleg Kelet-Afrikába – magyar utazók és kutatók is. A legjobban ismertek közülük Teleki Sámuel útjai, de a Néprajzi Múzeumra szép gyűjteményt hagyott a Tanganyikában tevékenykedő Bornemissza Pál is. Délnyugat-Afrikában Magyar László tett nagyobb földrajzi felfedező utakat. Az angolai portugál gyarmati hatalmakhoz fűződő bizonytalan és zavaros viszonyának következtében azonban jegyzeteinek és gyűjteményeinek túl-

¹⁶ Ezek a krónikák arab írással, egyes esetekben arabul, de a legtöbbször szuahéli nyelven íródtak. Céljuk főleg az uralkodó dinasztiák öröklési rendjének rögzítése volt.

nyomó többsége megsemmisült vagy elveszett. Hagyatékának egy része portugál levéltárakban és múzeumi gyűjteményekben valószínűleg még fellelhető.¹⁷

A modern afrikanisztika megteremtésében egyetlen magyar kutató, a méltán világhírűvé vált Torday Emil vett részt tudományos színvonalon. Torday Belga-Kongóban dolgozott gyarmati tisztviselőként, és már a századfordulón néprajzi tanulmányokat kezdett folytatni a Kongó-medencében. Később a londoni British Museum szolgálatába állt, s ilyen minőségben kutatatta századunk első évtizedeiben különféle kongói népek életét. Nagy angol nyelvű monográfiát közölt a *bakuba* (busongo) népről, és számos kisebb tanulmányt egyéb kongói népekről. Írásaiból mindeddig csak töredékek jelentek meg magyarul.

Századunk elejétől a még az orientalisztika kebelébe tartozó, nem önállóult afrikanisztika kezdett regionális iskolákra bomlani. Az egyes iskolák konkrét országok, a gyarmattartó hatalmak égisze alatt bontakoztak ki. Időben a német és a francia afrikanisztikai iskola versenghet az elsőségért. Az angolok később építették ki afrikanisztikájuk tudományos apparátusát, a portugál Afrika-irodalom sohasem került be igazán a nemzetközi tudományosság vérkeringésébe; a spanyolok – nem rendelkezvén számottevő gyarmatokkal Fekete-Afrikában – tudományágunk megteremtésében sem játszottak jelentős szerepet; Olaszország érdeklődése elsősorban Észak-Afrikára és Etiópiára irányult, így tehát az olasz források közül csak az Etiópiával foglalkozó művek tekinthetők a tulajdonképpeni afrikanisztikához tartozónak.

Oroszországban a cári időkben csak néhány utazó és földrajztudós fordult meg Afrikában, az Októberi Forradalom után rövidesen megkezdődött az afrikanisztika intézményrendszerének kiépítése, ami azonban csak jóval a második világháború után fejeződött be. Ma a Szovjetunióban több akadémiai kutatóintézet és egyetemi tanszék foglalkozik kizárólag vagy részben Afrika kutatásával.

Az Amerikai Egyesült Államokban szintén a második világháborút követően indult gyors fejlődésnek a tudományos igényű afrikanisztika. Ma már több nagy, nemzetközi jelentőségű tudományos központtal, intézménnyel rendelkezik, és a különféle tudományos alapítványokban is fontos szerepet játszik.

¹⁷ Magyar László kutatásainak anyagai jórészt elvesztek. A korabeli kiadványok közül figyelemre méltó: Magyar László *Délafrikai Utazásai 1849–57 években*, Pest, 1859; valamint a második világháború után: Németh Imre: *Őserdők mélyén*, Budapest, Ifjúsági Könyvkiadó, 1953 stb.

A világon jelenleg működő jelentősebb afrikanisztikai központok munkássága, a kereteikben dolgozó tudósok szakmai érdeklődési körére tételen utalok a kötet végén közölt szakirodalmi válogatásban.

Az egyes afrikai országokban az utóbbi évtizedekben megerősödött afrikanisztikai kutatásokról, az ott tevékenykedő tudósokról és intézményekről a következő fejezetekben szólok.

AFRIKA NÉPEI ÉS NYELVEI

Sem Afrika népeinek, sem az afrikai nyelveknek nincs a világon mindenütt egységesen elfogadott, objektív tudományos alapokon nyugvó (csoportosítási) rendszere. A különféle rendszerek sok vonatkozásban fedik egymást, de ugyanakkor jelentős ellentmondásokat és eltéréseket is hordoznak. Mindez főleg kétféle okkal magyarázható. Az egyik az, hogy minden afrikanisztikai hagyományokkal rendelkező országban sajátos szemléletmód alakult ki tudományunk tárgyára és módszereire vonatkozóan. A volt gyarmattartók esetében teljesen természetes, hogy figyelmüket elsősorban azokra a területekre fordították és fordítják ma is, ahol korábban gyarmataik terültek el. A másik fő ok az afrikai kultúrák, rasszok, népek és nyelvek nagyfokú heterogenitásában rejlik.

Fekete-Afrika főbb embertípusai

A fizikai antropológia haladó gondolkodású képviselői egyetértenek abban, hogy a világ népességén belül sehol sem különíthetjük el egy-egy emberi rassz kizárólagos képviselőinek nagyobb tömegeit. Maga a rassz fogalma is eléggé tág, többféle felosztást és csoportosítást tesz lehetővé. Amikor pedig egy nagy rasszon belüli kistrasszokat kívánunk megkülönböztetni egymástól, vagy több rassz keveredéséből létrejött képleteket vizsgálunk, a feladat még sokkal bonyolultabbá válik. A továbbiakban ezért lemondok a rassz terminus használatáról, s helyette a semlegesebb embertípus szót alkalmazom.

A többi földrészhez hasonlóan Afrikában is több helyen és mindenütt különböző mértékben ment végbe az embertípusok keveredése. Az észak-afrikai partvidék és Fekete-Afrika között elterülő tengernyi sivatag oly mértékben szigetelte el egymástól a két terület népességét, hogy számottevő összeolvadásra nem is kerülhetett sor. Az egyes típusok bemutatásakor pedig óhatatlanul utalni kell az érintett népek nyelvi hovatartozására is, holott köztudott, hogy az emberi rasszok és nyelvek között nem létezik semmiféle objektív összefüggés.

A különböző embertípusok előfordulásának változatossága szempontjából az etiópiai magassíktól az Atlanti-óceán partvidékéig húzódó szavanna

övezet nyújtja a legtarkább képet. Északkelet-Afrikában már az ókor hajnalán kialakult az a típus, amely általában *etióp rassz* néven szerepel a szakirodalomban. Ennek alapját az őshonos afrikai lakosság és a mai Közel-Kelet felől már Kr. e. másfél–két ezer évvel elkezdődött és a középkorig tartó sémi bevándorlási hullámok keveredéséből származó népességelemek képezik. Főbb fizikai jellemvonásaik: rendszerint szikár, sokszor magas termet, a Nílus vidéke és dél felé haladva egyre hosszabb végtagok és rövidülő törzs, *dolichocephal* (hosszúfejű) koponyaalkat, egyenes orr, keskeny ajak, göndör vagy hullámos fekete haj. A bőrszín skálája a közép-barnától az ébenfeketéig terjed.

A mai Szudán Köztársaság déli tartományaiban, Uganda északkeleti, Kenya északnyugati területein, Tanzánia és Kenya határvidékén, valamint Ruandában és Burundiban – részben más népek közé ékelődött diaszpórák-ként vagy sajátos társadalmi rétegek formájában élnek a *nilusi* (*nilo-hamita* vagy *nilota*) népek. Embertanilag és nyelvileg egyaránt elkülönülő tömböt alkotnak. Testalkatuk a déli etióp típuséhoz áll közel, arcvonásaik azonban már erőteljesebb *negrid* beütésről tanúskodnak: széles lapos orr, duzzadt ajak, gyapjasan göndör haj. Arckoponyájuk azonban még nem annyira fejlett, mint a tipikus negrideké: az áll vonala és a homlok megközelítőleg derékszöget zár be.

Közép- és Nyugat-Szudán tágas szavanna-övezetében igen változatos antropológiai kép tárul elénk. Még Kelet-Szudánban, Kordofan és Darfúr hegyes vidékein egészen sajátos nyelvi–etnikai konglomerátumok jöttek létre. Viszonylag kis területen nagyon sok kisebb törzs vagy néptörzsdék él. A szakemberek véleménye megoszlik arról, hogy ezekén a területeken vajon őslakos népek reliktumai maradtak-e fenn, vagy idegen hódítás elől a hegyekbe visszavonult néptörzsdékek telepedtek-e meg. Mindkét felfogás meg-támogatható logikus érvekkel, mégis az utóbbinak nagyobb a valószínűsége. Számos néprajzi jelenség szól e mellett – pl. a másodlagos kulturális degradálódás jelensége – és a nyelvek elszigeteltsége, rokontalansága is ezt bizonyítja.

Nyugatabbra, a Csád-tó mellékén már az ókor végén jelentős államalakulatok – Bornu és Kanem – jöttek létre. Még ezek előtt uralkodott ezen a területen egy *szaó* néven emlegetett kultúra – lehetséges, hogy a mai *shuwa* nép elődeiről van szó –, amelynek államiságáról azonban nem maradtak ránk számottevő adatok. A ma itt élő népek: *kanuri*, *kanembu*, *manga*, *kreda* stb. képviselői rendszerint magas termetűek, korpulensek, egyaránt viselnek hamita jellegű és negrid vonásokat.

Tőlük északra élnek a még a fekete-afrikaiak közé sorolható nomád szaharai népek: *bideyat*, *bulgeda*, *daza*, *kavar*, *teda*, *asben* stb. Sajátos antropológiai típust képviselnek, amely a berber- és az etióp-típus között helyezkedik el. Ezekről a népekről elképzelhető, hogy a Szahara-vidék neolitikori öslakosságának maradványait is hordozzák.

Nyugat-Szudánban a sok apró és laza csoportokba is csak feltételesen sorolható nép mellett két nagyobb tömb, a *félbantu* (*semi-bantu* vagy *bantoid*) és a *mande* (*manding*) népek képviselői élnek. Egyik csoportnak sincs pontosan meghatározható antropológiai típusa. A mandék esetében észak felől dél felé haladva figyelhető meg a negrid vonások erősödése, bár a csoporthoz tartozó valamennyi nép alapvetően az utóbbi embertípushoz tartozik. Északon azonban jelentős hamita-jellegű antropológiai beütés tapasztalható közöttük. A félbantu népek több csoportban az atlanti partvidéktől egészen a Csád-tóig szétszórva élnek. Embertani típusuk alapvetően negrid jellegű, csak az atlanti csoportjukhoz tartozó *fulbe* (*ful*, *fula*, *fulani*, *peul*) nép keleti csoportjainál mutatkozik erőteljes hamita antropológiai hatás. Az alapvetően földművelő többi félbantu néptől eltérően a fulbék nomád állattenyésztéssel foglalkoznak elsősorban. A környező népekétől eltérő antropológiai típusuk és életmódjuk alapján alkotta meg a századfordulón hírhedt „hamita elmélet” Carl Meinhof, az egyik legismertebb német afrikanista.¹⁸

Nyugat- és Közép-Szudán határvidékén él Fekete-Afrika második legnagyobb lélekszámú népe, a *hausza*. Míg a fulbék esetében tipikus néger-afrikai nyelvük mellett a hamita jellegű embertípus dominál, a hauszák a negrid rassz képviselői, de nyelvük igen jelentős sémi-hámi hatásról tanúskodik. Határhelyzetüknél fogva életmódjuk is többsikű, előfordulnak közöttük főleg kereskedelemmel foglalkozó, elsősorban pásztorkodó vagy tipikus földművelő csoportok is, míg a hagyományos történelmi hausza központok lakosságának esetében mindhárom gazdálkodási rendszer elemei együttesen fordulnak elő.

A Szenegáltól Kamerunig terjedő partvidéki szakaszon egymástól nyelvi-leg és kultúrájukat tekintve nagyon eltérő, de antropológiai szempontból viszonylag egymáshoz közel álló népek élnek. Ezt az egyes forrásokban *szenegálinak*, másutt *guineainak* nevezett embertípust tekinthetjük a *negrid*

¹⁸ Meinhof elmélete szorosan összefüggött a német etnológiában gyökerező kultúrakörök elméletével, s ennek értelmében tekintette Meinhof a szudáni övezet legtöbb nyelvét és kultúráját hamita eredetűnek. Érvei között kulcsfontosságú volt a *félbantu* nyelvcsaládhoz tartozó fulbe nép nyelve és kultúrája közötti különbségre való hivatkozás. Lásd pl.: Meinhof, C.: Die afrikanischen Klassensprachen in ihrer Bedeutung für die Geschichte der Sprache, *Scientia*, XXV., vol. 50., 1931, 165–173. old.

rassz talán legjellemzőbb képviselőjének. A hozzá tartozók termete rendszerint középmagas vagy magas, bőrszíne nagyon sötét, arckoponyája fejlett (homlok–áll hegyesszög), orra széles, lapos, ajka duzzadt, haja gyapjas, alkatuk izmos, de nem szikár.

A szudáni szavanna-övezettől délre kezdődik az a terület, amelyet többé-kevésbé helytállóan *Bantu-Afrikának* is szokás nevezni. Még csak megközelítőleg sem beszélhetünk egységes bantu embertani típusról, annál is inkább, mivel – mint később még részletesebben szó lesz róla – a *bantu terminus* elsősorban nyelvi hovatartozást takar. A bantu nyelvű népekre általában jellemző a nagy beolvastató képesség, sok környező, autochton vagy területükre behatolt hódító néppel alakítottak ki történelmük során olyan szimbiotikus együttélési formákat, amelyek eredménye az idők során a nem bantu elemek teljes kulturális és nyelvi asszimilálódása lett. A Kongó-medencében pigmeusokkal, a nagy tavak vidékén pigmeusokkal és hamita hódítókkal, Kenyában és Tanzániában főleg núlusi népekkel, Dél-Afrikában koiszan népekkel került sor ilyen szimbiotikus együttélésre. A kelet-afrikai partvidékre behatolt arabok és perzsák csekély száma és teljesen idegen kultúrája miatt intenzív keveredésre itt nem került sor. Az indiai bevándorlás jelentősebb nagyságrendű volt, vallási, kulturális és nyelvi okokból azonban ez sem vezetett tömeges elvegyülésre.

A *pigmeusok* (gör. pygmáios 'törpe') vagy *negrillók* egyenlítői Afrika tropikus őserdeiben élnek a nagy tavak vidékétől a kameruni partvidékig terjedő sávban. Alacsony – max. 140–150 cm. – termetűek, bőrük színe világosabb a környező népekénél, koponya-alkatuk kerek, hajuk gyapjas. Kisebb létszámú, igen ritkán több mint pár ezres csoportokban, törzsi-nemzeti társadalmi rendben élnek, zsákmányoló életmódot folytatnak. Ritka kivételtől eltekintve rendszerint a környező népek nyelvein beszélnek.

Dél-Afrikában, főleg a Kalahári és a Namib sivatag peremvidékén élnek a *koiszan rassz* képviselői, a *koin* (*hottentotta*) és *szan* (*busman*) népek. Sajátos embertípust alkotnak: termetük a közepesnél alacsonyabb, bőrszínük világos sárgásbarna, orruk széles és lapos, de ajkuk rendszerint keskeny, hajuk gyapjas, de nem borítja az egész koponyatetőt, hanem szigetszerű csomókban nő. Afrika népei között egyedül a koiszan népek esetében figyelhető meg a mongolredő, s rendelkeznek még egy kivételes sajátossággal, amelyet zsírfarúságnak (*steatophygia*) szokás nevezni. A felnőtt nők esetében szinte mindig és a férfiaknál is gyakran vastag zsírpárnák képződnek a csípőtájékon, amelyek fiziológiai szerepét mindmáig nem sikerült tudományos hi-telességgel meghatározni. A negrid típushoz tartozó népekkel szemben bőrükre az is jellemző, hogy nagyon korán ráncosodik.

A koisan népek etnogenezisével kapcsolatban egész sor feltételezés létezik. Többen gyanakszanak hamita hatásra, mások a maláj–polinéz szigetvilágból származtatják elődeiket. A legelterjedtebb és egyben a legelfogadhatóbbnak tűnik azonban az a nézet, hogy a nagy bantu népvándorlást megelőző időkben a mai Fekete-Afrika jelentős részén, főleg Kelet- és Közép-Afrikában koisan jellegű népek alkothatták az eredeti őslakosságot. Emellett szól az, hogy Kelet-Afrikában mind a mai napig jó néhány, rendszerint azonban csekély lélekszámú és részben eredeti nyelvét és kultúráját is elveszített, de antropológiai vonásait túlnyomórészt megőrzött koisanid maradványnép él.¹⁹

Fekete-Afrika nyelveinek felosztása

Fekete-Afrika nyelveinek mind a mai napig nem létezik minden afrikanisztikai iskola által egyöntetűen elfogadott objektív alapokon nyugvó felosztása. Az eddig kialakított csoportosításokat is kétféle szempontból kell megvizsgálunk. Egyrészt az egyes nemzeti afrikanisztikai iskolák felosztási rendszereinek fejlődését tekintve, másrészt a ma párhuzamosan létező rendszereket figyelembe véve.

Tudjuk, hogy az ókori történészek és földrajztudósok homogénnek tekintették Afrika népességét és nyelveit, valamennyiüket egy kalap alá véve *etiópokról* és *etióp nyelvekről* beszéltek. Sőt, ez a görög eredetű elnevezés (*aithiops* napégette, napbarnított) nem csak Fekete-Afrika, hanem bizonyos mértékig India népeit is jelölte az antik gondolkodásban. Bizonyos különbségeket azonban felismertek, és rájöttek arra, hogy a szudáni savanna-övezet nyelvei jelentős mértékben eltérnek a tőlük délre élő népek nyelveitől.

A mai Etiópia nyelvei az egységes *sémi–hámi* nyelvcsalád kötelékébe tartoznak, déli tartományaikban pedig *kusita* nyelveken beszélnek. A kusita nyelveket egyes kutatók önálló nyelvcsaládba tartozónak tekintik, mások a sémi–hámi nyelvcsaládhoz sorolják. Fonetikai, lexikális és grammatikai hasonlóságuk mértékének alapján az utóbbi nézet tűnik helytállóbbnak. A fontosabb kusita nyelvek: Etiópiában: *bedavije*, *beniamer*, *hadendoa*, *bisarin*, *amarar*, *kvara*, *hamir*, *agau*, *bilin*, *afar*, *galla* stb. A galla nyelv beszélői jelentős számban élnek Szomáliában és kisebb számban Kenyában is. Ennek egyik már-már önállósult nyelvjárása a *barereta–galla*. Etiópia kusita nyelv-

¹⁹ Lásd: Nagy G. 1970.

vei közé tartozik a *szidamo* nyelvcsoporthoz számos apró képviselője is. A *szomali* nyelv nyelvjárásai Szomáliában elterjedtek, egyesek a barareta dialektust is a szomalihoz sorolják. Szomali nyelvű csoportok élnek Dél-Etiópiában és Kenya északkeleti tartományaiban is. Valószínűleg a kusita nyelvcsoporthoz sorolható a messzi délre szakadt, Tanzánia középső tartományában élő *iraku* nép nyelve is.

Etiópia sémi–hámi nyelveiről, az észak-afrikai arab dialektusokról, Egyiptom nem arab nyelvi képleteiről itt helyszűke miatt nem lehet szó. Megjegyzendő viszont, hogy az észak-afrikai arabok lakta sáv és a szudáni szavanna-övezet már tipikusan fekete-afrikai nyelvei között élnek a *berber* és a *tuareg* nyelvjárások hordozói. Ezek a népcsoportok valószínűleg a Szahara vidék eredeti őslakosságának maradványai. Az ókori líbiai nyelvről ránk maradt főljegyzések mindenesetre arra engednek következtetni, hogy ez a nyelv a mai berber dialektusokhoz állhatott a legközelebb.

A szudán–guineai nyelvcsalád

Az eddig érintett nyelvek a *flektáló* (tőhajlító) típushoz tartoztak. Fekete-Afrika valamennyi nyelve viszont (a csekély lélekszámú koisan nyelvek kivételével) agglutináló típusú. Alapvető jellemvonásuk még a névszóosztályok rendszerének kisebb-nagyobb mértékben való megléte, rendszerint a zenei tónusok jelentéshordozó szerepe, prefixumok vagy szuffixumok, illetve a kettő keveredésének gazdag rendszere.

Dél-Szudánban találjuk meg a *kordofáni nyelveket*. Ezek osztályrendszerre fejlett, elő- és utóképzőket (prefixumok és szuffixumok) egyaránt használnak. Halvány strukturális és lexikális rokonságot mutatnak Nyugat-Szudán egyes nyelveivel. Eredetük nem tisztázott, szorosabb genetikai egyseget sem alkotnak. Valószínűleg Kelet-Szudán legősibb nyelvi szubsztrátumának fennmaradt reliktumaként foghatók fel. Fontosabb képviselőik: *eliri*, *koalib*, *moro*, *lafofo*, *talodi*, *kadugli*, *krongo*, *mira* stb. Beszélőik együttes száma alig haladja meg a félmilliót: A környező népekkel szemben élesen elütő nyelvi és kulturális szigeteket alkotnak.

Általában elmondhatjuk, hogy Kelet-Szudán nyelvei – a nilusi nyelvek északi csoportjától eltekintve – alig ismertek, szaktudományos feldolgozásuk a jövő feladata.

Közép-Szudánban, a Csád-tó környékén, Nigéria, Niger Köztársaság, Csád és Líbia egymással határos területein elkülönül a többi szudáni nyelvtől a *kanuri* nyelvcsoporthoz. Beszélői valószínűleg a kora-középkori Kanem és

Bornu államalakulatok lakóinak leszármazottai. A kanuri nyelvek flektáló típusúak és a környező népek nyelveivel szemben esetrendszerrel is rendelkeznek. Ugyanakkor fekete-afrikai sajátosság a bennük előforduló 4–5, jelentést hordozó zenei tónus. A csoport fontosabb tagjai: *kanuri*, *kanembu*, *dazza*, *tubu*, *zagava* stb. Beszélőik száma 2,5–3 millió.

A kanuri nyelvcsoporttól nyugatra kezdődik a szuahéli után második legnépesebb fekete-afrikai nyelv (nyelvcsoport) a hausza területe. Beszélőinek száma – becslések szerint – már meghaladja a 20 milliót. A csoport fontosabb tagjai magán a huszán kívül: *angassz*, *boleva*, *buduma*, *logone*, *maguzava*, *ngizim* stb. Ismert Nigéria, Niger, a Közép-afrikai Köztársaság, Csád, Kamerun, Togo, Benin stb. területén. Maga a *hausza* nyelv nem köthető kizárólag egy etnikumhoz. Közép- és Nyugat-Szudán jelentős területén *lingua franca* jellegű közvetítőnyelvi funkciót is betölt. Jelenleg két alapvető dialektusa van: a keleti Kano városában és környékén, a nyugati pedig Szokoto környékén uralkodó. Az irodalmi és a köznyelv alapját lényegében a kanoi nyelvjárás tölti be. A hausza nyelvnek viszonylag korai, a 14–15. századból származó, arab betűkkel rögzített írásos emlékei vannak. Maga a hausza nyelvcsoport sajátos átmenetet képez a flektáló sémi–hámi és az agglutináló fekete-afrikai nyelvek között. Nem rendelkezik névszóosztályok rendszerével, viszont fellelhető benne a nyelvtani nem kategóriája, igeragozása és szóképzése sémi–hámi jellegű, ugyanakkor bőségesen alkalmaz elő- és utóképzőket. A középkori hagyományokkal rendelkező arab írásbeliségről a 19. század végén tért át a latin betűk használatára. Zenei tonalitása nincs.

Mande nyelvek

Nyugat-Szudán és egyben Afrika egyik legnépesebb nyelvcsaládját a *mande nyelvek* alkotják. A csoporthoz tartozó mintegy 40 nyelven kb. 10 millió ember beszél Mali, Guinea, Szenegál, Libéria, Sierra-Leone, Gambia, Elefántcsontpart és szörványokban néhány más nyugat-afrikai ország területén. A mande nyelvek szókincse és nyelvtani szerkezete igen közeli rokonságot mutat, a legnagyobb eltérések a fonetika területén fordulnak elő közöttük. A 10-es számnév hangzása alapján szokás a mande nyelveket két csoportra, az északi *mande-tan* és a déli *mande-fu* nyelvekre felosztani. Az északi csoport jellemzője a bonyolultabb mondat szerkesztés, a déli pedig beszédhangokban gazdagabb és szemantikai értékű zenei tónusokkal is rendelkezik. A mande nyelvek az agglutináló típushoz tartoznak, s megtalálhatók bennük a név-

szóosztályok rendszerének a nyomai is. Szintaxisukban döntő szerepe van a szórendnek, ami az elszigetelő típushoz való bizonyos közeledésről tanúskodik. Az északi (mande-tan) csoport legfontosabb tagjai a *malinke*, *bambara*, *diula* (gyula), *szoninke*, *kasszonke*, *vai*, *kono* stb. A déli (mande-fu) csoporthoz tartozik a *gbanda*, *kpelle mende*, *szuszu*, *torna* stb. nyelv. A malinke, bambara és diula nyelv annyira közeli rokona egymásnak, hogy sokan egységes, ún. *mandingo* (*manding*) nyelvről beszélnek velük kapcsolatban, amelynek a három említett nyelv mintegy dialektusait alkotná. A beszélők közötti kulturális és főleg történelmi tudati eltérések azonban mellett szólnak, hogy mindhárom nyelvet önállónak tekintsük. Mindhárom „mandingo” nyelv közvetítőnyelvi funkciókat is betölt szűkebb környezetében. Ennek alapján az idők során kialakult egy sajátos, nyelvjárások fölött álló egységes nyelvi képlet, az ún. *kan-gbe*, a „tisza nyelv”. Ennek a változatnak megvan az esélye arra, hogy idővel afféle mande irodalmi nyelvvé, majd a zömében mande népek által lakott országok egyikében-másikában hivatalos nyelvvé emelkedjen. A mande nyelvekre jellemző, hogy könnyen asszimilálják a legkülönbözőbb eredetű jövevényszavakat. Bár a mande nyelvek komoly, a középkorig visszanyúló történelmi múlttal rendelkeznek – ők képezték a 14–15. században fénykorát élő *Mali birodalom* lakosságának zömét – írásbeliségük mégis csak alig néhány évtizedes múltra tekinthet vissza.

Kva nyelvek

Nyugat-Szudán atlanti partvidékén és a Guineai-öböl mellékén beszél csaknem 30 millió ember a kva nyelvcsoporthoz tartozó nyelveken. Ezt a csoportot egyes forrásokban *giuneai* nyelvekként is említik. A kva nyelvek az alábbi fontosabb alcsoportokra és nagyobb önálló nyelvekre tagolhatók: *akan* nyelvek: *akim*, *akvapim*, (*anti*, *tvi*) stb. Más megközelítésben e csoport gerincének a *tvi* nyelvet tekintik, s így az *akan* nyelvet sorolják be a *tvi* nyelvcsoporthoz. Ide tartoznak az ún. *laguna* nyelvek Elefántcsontpart óceáni partvidékén, továbbá ide tartozik a *baule*, *eve*, *gan*, *guang*, *fón* nyelv, az egész *yoruba nyelvcsoporthoz* a *bini* (*edo*), *gbari*, *ibo* *Ligbo* (*nupe*) stb. Végül a kva nyelvekhez tartozik a *bakve* és *bete* alcsoportokra felosztható *kru nyelvcsoporthoz* is. A *kru* nyelveket néha önálló csoportnak tekintik, amely nem sorolható egyik nyelvcsaládba sem. A kva nyelveket elsősorban Benin, Elefántcsontpart, Ghána, Nigéria és Togo területén beszélik, kisebb diaszpórák pedig előfordulnak a legtöbb nyugat-afrikai országban is.

A nyelvcsoporthoz minden tekintetben nagyon heterogén népességet egyesít. A klimatikus és földrajzi viszonyoktól függően gyakorlatilag minden, Nyugat-Afrikára jellemző gazdasági forma és kultúra megtalálható a kva nyelveket beszélő népek életében. Antropológiai típusuk is többféle, bár alapvetően a fentebb már említett nyugat-afrikai, hangsúlyozottan negrid típus az uralkodó. Tartoznak a csoporthoz pár ezres halásztörzsek, pl. a lagunavidéken, pár százezres népek, mint a nupe vagy a baule és olyan nagy történelmi múlttal és magasan fejlett kultúrával rendelkező, lassan nemzetté formálódó népek, mint az ibo vagy a joruba. Az egyes népek létszámának meghatározásakor csak óvatos becsléseket engedhetünk meg magunknak, s így az ibók lélekszámát 7–8, a jorubákét pedig 10–12 millióra tehetjük. A csoport tagjai közül a két utóbbi rendelkezik számottevő múltra visszatekintő írásbeliséggel és tekintélyes irodalmi hagyományokkal.

Minden *kva* nyelvben jelentős szerepet játszik a zenei tónus. A *joruba*, *ibo*, *akan* nyelvben grammatikai jelentősége van, míg pl. az *eve* nyelvben főleg csak morfológiai megkülönböztetőként használják. A névszóosztályrendszer nyomai, igaz, nagyon eltérő mértékben, de csaknem minden *kva* nyelvben kimutathatók, prefixáló típusúak. A legtöbb afrikai nyelvhez hasonlóan ezekben sem figyelhetünk meg az indoeurópai esetekéhez hasonló rendszert. A szintaxis elsősorban a szórendre épül, tehát lényegében az esetviszonyokat is a szórend fejezi ki. A névszóosztályok jelentős mértékben degradálódtak, de ez nem jelenti azt, hogy a *kva* nyelvek mintegy amorf típusúakká váltak.

Zande nyelvcsoporthoz

A szudáni szavanna övezet és a trópusi erdőzóna határán, a bantu és a nílusi nyelvek területének északi ütközőpontjában, a Közép-Afrikai Köztársaság és a Kongói Köztársaság egymással határos vidékein beszéli 2–3 millió ember a *zande* csoporthoz tartozó nyelveket. A csoporthoz tartozik még a *barambo*, *nzakara*, *pambia* stb. nyelv. A *zande* nyelvcsoporthoz: tagjai szókészletük és nyelvtani sajátágaik alapján egyaránt átmenetet képeznek a szudáni- és a bantu nyelvek között. Rendelkezik a névszóosztályrendszer nyomaival, viszont a névmások rendszerében a nyelvtani nem kategóriájának elemei bukkannak föl: vannak nőnemű és hímnemű névmásaik, s ezeken kívül csak állatokat vagy élettelen tárgyakat jelölő névmások is. Fejlett az előképzők és az utóképzők rendszere, az utóbbiak elsősorban az igeképzés területén elter-

jedtek. A csoporthoz tartozó nyelvekben általában két, lexikai és grammatikai jelentőségű zenei tónus fordul elő.

Mangbettu

Szintén a szavanna övezet peremvidékén, Zaire, Uganda és Szudán Köztársaság egymással határos területein beszélik a *mangbettu* (*moru*) csoporthoz tartozó nyelveket, amelyekről mindeddig csak igen szerény ismeretekkel rendelkezünk. Beszélőik létszáma is alig haladja meg az egy milliót, jelentőségüket – a zande csoportéhoz hasonlóan – a szudáni és a bantu nyelvek közötti ütköző-szerepük határozza meg. Fontosabb tagjai a csoportnak: *avukaja, bale, kaliko, lugbara, madi, makere, moru, popoi* stb.

Függetlenül attól, hogy már sokan és sokféleképpen törekedtek kialakítani az afrikai nyelvek objektív alapokon nyugvó felosztási rendszerét, ilyen mind a mai napig nem létezik. Vannak kutatók, akik egyetlen hatalmas nyelvcsaládhoz sorolhatónak vélik Fekete-Afrika valamennyi nyelvét, és ennek megfelelően egy hipotetikus niger-kongói nyelvi nagycsaládról beszélnek.²⁰ Mások, pl. Maurice Delafosse, általában a *néger-afrikai nyelvek* terminust alkalmazza, aminek a fentiek alapján ugyan van némi létjogosultsága, de csak bizonyos megkötésekkel. Gondoljunk itt például a koisan nyelvek elkülönülésére. Az európai *néger* szónak a mai arab nyelv/ek/ben a *zindzs* (*zendzs* vagy *zandzs*) terminus felel meg. Ennek alapján nem egy tudományos igényű forrásban Fekete-Afrika valamennyi nyelvét *zindzs nyelvek* elnevezésen említik. J. Greenberg, amerikai afrikanista pedig genetikai kapcsolatokat feltételez Nyugat-Szudán nyelvei és a bantu nyelvek között, és e két nagy areál nyelveit egységes családba, az ún., s már fentebb is említett niger-kongó képletbe tömöríti, viszont kizárja ebből az egységből a közép- és kelet-szudáni nyelveket. A különböző csoportosítások számban, genetikai felosztásukat és területi megoszlásukat illetően egyaránt igen eltérő képet festenek a fekete-afrikai nyelvekről. Csupán példaképpen: A. Meillet és M. Cohen: *Les langues du monde* c. munkájukban a szavanna-övezet nyelveit 16, a bantu nyelveket pedig nem kevesebb, mint 51 önálló regionális csoportra tagolják. Más források 17 nagyobb fekete-afrikai nyelvcsaládot, 29 önálló nyelvcsoporthoz és mintegy 30 teljesen elkülönülő, egyetlen családba

²⁰ A bantu nyelvcsalád konkrét meghatározhatóságának és körülhatárolhatóságának következtében ez a terminus fokozatosan háttérbe szorul a modern afrikanisztikában. Egyesek azonban törekszenek egységes koncepciót kialakítani Fekete-Afrika nyelveiről. Lásd pl.: Merlo, Ch. – Vidaud, P.: *Unite des langues négro-africaines*, Paris, 1967.

vagy csoportba sem sorolható nyelvet említenek. C. M. Doke mindössze 7 csoportra és 2 alcsoportra kívánja felosztani a bantu nyelvcsaládot, míg M. Guthrie ugyanezeket a nyelveket 78 csoportba sorolja, amelyek szerint 16 zonális–teritoriális egységbe sorolhatók. A fentebb már említett Greenberg-féle klasszifikációs rendszer egyre egyszerűsödő tendenciát mutat: eleinte 16, később 12 és végül²¹ mindössze 7 önálló afrikai nyelvcsaládot fogad el. Az utóbbi esetben ráadásul egész Afrika nyelveit osztályozza, tehát ide sorolja az általa *afro-ázsiai*nak nevezett *sémi–hámi nyelvcsalád* Afrikában fellelhető tagjait is. Ebből is láthatjuk, hogy mennyire ellentmondásosak egymással összevetve a különböző időben keletkezett és más-más szerzőktől származó felosztási rendszerek. Ha ehhez még figyelembe vesszük azt is, hogy a közép- és kelet-szudáni nyelvek jelentős részéről csak elhanyagolható ismereteink vannak, beláthatjuk, hogy pillanatnyilag aligha vállalkozhat bárki is az afrikai nyelvek egy mindenki által tárgyilagossággal elfogadható felosztási rendszerének felvázolására.

Éppen ezért fogadjunk el egy átmeneti megoldást: tekintsük a szavanna-övezet nyelveit valamelyest együvé tartozónak, és a *félbantu* nyelvek kivételével soroljuk hozzájuk az atlanti partvidék különböző nyelvcsoportjait is. Ily módon egy laza egységet alkotó, a bantu nyelvcsaládtól valamelyest elkülönülő nyelvi képletet kapunk, amelynek meghatározására a *szudán–guineai nyelvcsalád* terminus tűnik a legmegfelelőbbnek.

A félbantu nyelvek

A szudáni szavanna-övezet nyugati felében, az atlanti partvidéktől a Csád-tó medencéjéig, a szudán–guineai nyelvek beszélői közé ékelődve élnek a *félbantu* (*semi-bantu* vagy *bantoid*) népek. Az elnevezés viszonylag újkeletű. Századunk harmincas éveiben figyeltek föl egyes afrikanisták arra, hogy Nigéria és Kamerun határos vidékein olyan nyelveken beszél a helyi lakosság, amelyek sokban hasonlítanak a bantu nyelvekre, de egyértelműen mégsem sorolhatók közéjük. A hasonlóság főleg a névszóosztályok markáns rendszerében és a szókészletbeli egyezésekben nyilvánul meg. A félbantu és a bantu nyelvek közös szókészlete – természetesen csak durva becslések alapján – mintegy 20%-ra tehető. A félbantu nyelvek egyes csoportjainak és tagjainak esetében más-más arányokat tapasztalhatunk. Másrészt ezek a

²¹ Greenberg, J. H.: *The Languages of Africa*, Bloomington, 1963.

nyelvek csak kevésbé ismertek, néhány kivételtől eltekintve alig van nyelvtan- vagy szótárirodalmuk.

Magát a félbantu nyelvcsaládot hagyományosan három nagyobb csoportra vagy övezetre szokás felosztani. Földrajzi elhelyezkedésük szerint ezeket keleti, középső és nyugati csoportnak nevezhetjük.

A *keleti csoport* az, amelynek alapján a félbantu nyelvek vizsgálata elkezdődött. E nyelveken főleg Nigériában és Kamerunban beszél csaknem 10 millió ember. Legnépesebb közöttük a *tiv nyelv* (kb. 3 millió), ezért a csoportot néha *tiv nyelvcsoporthoz* néven is említik. A csoport további jelentősebb tagjai nagyságrendben: *ibibio* – kb. 2 millió; *dzsukun* – kb. 1 millió; *birom* – kb. 500 ezer. Ennek a nyelvcsoporthoz mind a mai napig nem ismerjük a pontos összetételét, annál is inkább, mivel a bantu nyelvek északnyugati övezetéhez tartozó kameruni nyelvek és közöttük elmosódik a határ. Közéjük soroljuk még a *basza*, *bamum*, *dzsarava*, *efik*, *ekoi* stb. nyelveket, amelyek mindegyikét csak néhány ezer ember beszéli.

A *félbantu nyelvek földrajzilag középső csoportja* – Felső-Volta, Elefántcsontpart, Ghána, Benin, Togo és Mali egymással határos területein találhatók meg a képviselői – *gur nyelvekként* fordul elő a legtöbbször a szakirodalomban. Másutt – pl. a szovjet afrikanisztikában – *moszi-gruszi* csoportnak nevezik legnépesebb tagjai után, míg egyes – főleg francia – forrásokban *voltai* nyelvcsoporthoz néven fordul elő. Szintén hiányosan körülhatárolt nyelvcsoporthoz, beszélőinek számát 10–12 millióra becsülhetjük. Legnépesebb tagjai *moszi* – kb. 4 millió; *tem* – kb. félmillió; *gurma* – szintén mintegy félmillió, valamint sok kisebb nyelv tartozik közéjük, pl. *barba*, *kulango*, *szomba*, *nankansze*, *tallenszi*, *kuszaszi*, *dagomba*, *kaszele*, *nunuma*, *dian*, *kulango*, *lobi* stb. A *hobo*, *dogon*, *lobi* és *szenufo* nyelv kissé elkülönül a csoporttól és sajátos önálló egységet alkot.

A csoport valamennyi tagjára jellemző a névszóosztályok rendszerének különböző mértékű és jellegű megléte. Az osztályokat egyes *gur* nyelvekben – pl. *kaszele* – csak előképzőkkel, másutt – pl. *dagombe*, *tem* stb. – utóképzőkkel, megint másutt – pl. *gurma*, *tobote* stb. – egyidejűleg elő- és utóképzőkkel is kifejezhetik. Egyes *gur* nyelvekben viszont ma már csak csökevényes formában találhatjuk meg a névszóosztályok rendszerének elemeit. A csoport valamennyi tagjára jellemző a grammatikai jelentőségű zenei tónusok megléte is.

A *félbantu nyelvek nyugati csoportját* földrajzi elhelyezkedésének alapján a szakirodalomban általában *atlanti nyelvcsoporthoz* néven találhatjuk meg. Beszélőik száma 8–10 millió; a Szenegál folyó torkolatvidékétől Libéria partvidékéig élnek az Atlanti-óceán partja mentén. Nem alkotnak olyan szoros

nyelvi–kulturális egységet, mint a félbantu nyelvek *gur* csoportja, s a közénk tartozó népek számát sem sikerült mindeddig pontosan meghatározni. Nyelvészeti feltárásuk mondhatni kezdeti stádiumban van, legjelentősebb képviselőiknek is csak a századfordulótól kezdve állnak rendelkezésre leíró grammatikái és szerény szójegyzékei.

Az atlanti csoporthoz tartozó nyelvek többsége kisebb, néhány ezért pár százezerig terjedő népességet ölel föl. A legnépesebb nyugati félbantu nép a *fulbe*, amely egymaga több mint 7 millió lelket számlál. A fulbék hatalmas területen szétszórva, más népek közé ékelődve élnek elsősorban Nyugat-Szudán szavanna-övezetében. Szétszórtságuk következtében több néven ismertek. Leggyakoribb elnevezésük a fentebb említett *fulbe*, de ezen kívül nevezik őket *ful*, *fulfulde*, *fulani*, *fellata*, *fula*, *fulanke*, *befilancsi*, *filani*, *afuli*, *peöl* stb. néven is.

A fulbén kívül az atlanti csoportból a *balante*, *bigyogo*, *biafada*, *bulom*, *gola*, *limba*, *temne*, valamint a némiképpen elkülönülő *agyukuru* nyelvnek van többé-kevésbé számottevő grammatikairodalma. E nyelvek beszélőinek száma együttesen rúg mintegy 2 millió főre.

A századfordulón még több kutató a bantu nyelvek közé sorolta az atlanti csoport nyelveit, mivel markánsan jelen vannak bennük a névszóosztályok, és szóképzletük is sok rokon vonást mutat a bantu nyelvekével. Részletesebb megismerésük azonban arra vezetett, hogy mégis a félbantu nyelvek közé sorolták őket. Szellemi és anyagi kultúrájuk is jelentős mértékben eltér a bantu nyelvű népektől. Névszóosztályaik rendszere előképzők alkalmazására épül a *fulbe* nyelv kivételével, amelyben ezt a szerepet utóképzők látják el. Valamennyi félbantu nyelv között a *fulbének* a legsokrétűbb az osztály-rendszere: összesen 35 névszóosztályt különböztethetünk meg benne (összehasonlítás végett: a *zulu* nyelvben 21, a *szuahéli*ben pedig mindössze 8 névszóosztály létezik).

A félbantu népek túlnyomó többsége földművelő vagy vegyes gazdálkodást folytat. A közvetlenül a partvidéken elhelyezkedő csoportok életében döntő szerepet játszik a halászat is. Megint csak a *fulbe* az egyetlen félbantu nép, amelynek az életmódjában az állattenyésztés és az ezzel járó nomadizálás dominál. Elsősorban ez a magyarázata annak, hogy a fulbék az eredetileg valószínűleg őshazájuknak tekinthető Futa-Djallon felvidéktől a Csád-tó medencéjéig terjedő hatalmas területen szétszórva élnek. Az egyes csoportjaik közötti jelentős, földrajzi távolságok nyelvjárásaikban és kultúrájuk minden területén megmutatkoznak. Mi több, a fulbék antropológiai típusa sem egységes.

Minden tekintetben a fulbe az a nép, amely az afrikanisztikában a legtöbb vitát váltotta ki kulturális és antropológiai hovatartozását illetően. A félbantu népek nagy többsége ugyanis a negrid rassz Nyugat-Szudánra jellemző típusának vonásait viseli, míg a fulbékra túlnyomórészt a keskeny ajak, egyenes orr, dolichocephalis koponyaalkat, keskeny arckoponya, hullámos fekete haj és a környező népeknél jóval világosabb bőrszín a jellemző. Eredetük kérdése sok vitát váltott ki az afrikanisták körében. Némelyek Asszíriába, mások pedig Palesztinába vezették vissza gyökereiket. A századforduló jeles német afrikanistája, C. Meinhof pedig éppen a fulbe nép nyelvi, kulturális és antropológiai különállására alapozta hírhedt és azóta több felől is megcáfolt hamita elméletét.²² Eszerint a szudáni savanna-övezetben és Kelet-Afrika egyes területein előforduló hamita nyelvű népek közé tartozik, és nyelve is lényegében *protohamita* jellegű. Ez ellen szól markáns névszóosztály-rendszere, a hamita nyelvekre jellemző nyelvtani nemek kategóriájának teljes hiánya stb.

A *fulbék* gazdálkodási rendje és anyagi kultúrája sem tekinthető egységnek. A sűrűbben lakott területeken, ahol a szomszédos, tipikusan negrid népek között élnek, nagyrészt átvették azok kultúráját és földművelő életmódot folytatnak. A hosszú együttélés ezeken a területeken természetesen antropológiai keveredéshez is vezetett. Ettől az életformától számos átmene-ten keresztül jutunk el a fulbék esetében a nyugati(bb) csoportok tisztán nomadizáló kultúrájáig.

²² Lásd ezzel kapcsolatban Meinhof, C. elméletét és annak cáfolatát.

A BANTU NYELVEK

Fekete-Afrika és egyben valószínűleg a világ legnépesebb nyelvcsaládját alkotják a szudáni szavanna-övezettől délre elhelyezkedő bantu nyelvek. Mivel e nyelvcsaládon belül a kétségkívül önálló nyelvek és a nagyobb területeken beszélt dialektusok között lehetetlen konkrét határt húzni, a bantu nyelvek számát nem tudjuk pontosan. Számuk különböző becslések szerint 600 és 800 között mozog.

Maga a bantu szó a tudományos irodalomban nyelvészeti terminusként használatos, ezért tulajdonképpen helytelen bantu népekről beszélni, ehelyett a *bantu nyelveken beszélő népek* kifejezés a szabatos. Maga a terminusa legtöbb bantu nyelvben előforduló *tu* 'ember' névszói töből származó, több nyelvben azonos alakban szereplő *ba+n+tu* 'emberek' szó. Megjegyzendő, hogy egyetlen bantu nyelvén beszélő nép sem nevezi így saját magát. Magát a *bantu* szót a 19. század közepe tájától kezdve használják a nyelvészek és az afrikanisták az afrikai kontinens Szudántól délre eső részén beszélt nyelvek meghatározására.

Fekete-Afrika többi nyelvcsaládjához hasonlóan a bantu nyelveket sem tudjuk objektív alapokon nyugvó rendszerbe foglalni. Egymáshoz fűződő szorosabb rokonságuk alapján elkülöníthetünk közöttük kisebb-nagyobb csoportokat, amelyek azonban korántsem fedik a szerteágazó nyelvcsalád minden részletét.

A bantu nyelveken beszélő népek földrajzi eredetéről a történelem során lezajlott vándorlásairól is több hipotézis van forgalomban. Egyiket sem tekinthetjük teljesen kielégítőnek, sem területi sem pedig kronológiai vonatkozásokat illetően.

A bantu nyelvű népek eredete és vándorlásai

A bantu nyelvű népek eredetével és őshazájával kapcsolatos feltételezések közül azt a hármat vizsgáljuk meg most, amelyek hosszú ideje egymással párhuzamosan léteznek, és amelyeket jelentős számú kutató tekint magáénak. 1. Korunk egyik legismertebb szaktekintélye a *bantuisztika* területén az

angol Malcolm Guthrie.²³ Az ő föltételezése szerint a mai bantu nyelvek nem feltétlenül egy helyen kellett, hogy eredjenek, hanem megközelítőleg azonos időben különböző területeken keletkezhettek azok az alapnyelvek, amelyekből a későbbiek során a jelenlegi bantu nyelvek kialakultak. A bantu nyelvű népek etnogenezisének kérdéseit többféle szempontból vizsgálhatjuk. Gazdasági szempontból szemlélve a problémát, olyan vándorlási útvonal tűnik a legvalószínűbbnek, amely a szavanna-övezet és a trópusi őserdők határvidékén húzódik végig.

Ennek a szempontnak a figyelembevételével a Kamerun-vidéki „őshaza” feltételezése tűnhet a legvalószínűbbnek. Ezen a területen ma kisebb létszámú, archaikus típusú bantu nyelveken beszélő népek élnek, amelyeket talán tekinthetünk valamiféle *proto-bantu* népesség maradványának. A trópusi Afrikából rendelkezésünkre álló kevés régészeti lelet ezen a területen mellett szól, hogy az időszámításunk előtti első évezred első felében olyan, első-sorban földművelésre alapozódott kultúra jött létre, amely bizonyos mértékben demográfiai robbanást idézett elő. Ennek következménye relatív túlnépesedés lett, és megindult az érintett területen élő népek fokozatos expanziója. Maga ez a vándorlás alapvetően három irányban haladhatott: a.) észak, északnyugat felé a Guineai-öböl partvidéke mentén, s majd csak később a partok felől a szárazföld belseje felé. Az ezen az úton haladó csoportok beékelődtek a szudáni népek közé és valószínűleg ők alkothatták a mai félbantu népek magvát. A másik vándorlási irány: b.) Nyugat-Afrika partjai mentén haladhatott dél felé, megközelítőleg a mai Namib sivatag magasságáig. A harmadik – és egyben a legfontosabb expanziós útvonal – c.) kelet felé indult Szudán és az esőerdők övezete között. Az erre vándorló tömegek a nagy tavak vidékénél délkeleti majd déli irányba fordultak el, és a nagy kelet-afrikai tektonikus árokrendszer mentén behatoltak a mai kelet- és dél-afrikai országok területére. Néhány évszázad alatt eljutottak a Sárkány-hegység vidékéig, s az útközben levált, délnyugat felé továbbtartó csoportok a Kongó-medence megkerülésével eljutottak Délnyugat-Afrika területére. E hipotézis értelmében a legutoljára került volna sor az őserdők övezetének benépesülésére.

Ezeknek a migrációknak a magyarázatát főleg az érintett népek gazdálkodási rendszereiben találhatjuk meg. Az eredendően túlnyomórészt földművelő bantu nyelvű népek a szavanna-övezeten áthaladva az ottani népek-

²³ Guthrie, Malcolm a mai angol bantuisztika vezéralakja. Munkássága a bantu nyelvek osztályozása területén kulcsfontosságú. Lásd pl.: Guthrie, M.: *Comparative bantu*, I–IV. köt., 1970–1972.

től kisebb-nagyobb mértékben eltanulták az állattenyésztést is. Továbbhaladtukban a pásztorkultúrák elemeit is magukévá tett népek csak az állatállományra végzetesen veszélyes álmokortól mentes területeken haladhattak keresztül.²⁴ A trópusi őserdők éghajlati és talajviszonyai pedig szinte teljesen kizárták mind az irtásos-égetéses-kapás földművelés, mind pedig a legeltetéses állattartás gyakorlását. E koncepció szerint ezért kerülhetett sor legkésőbb a Kongó-medence megszállására. A bantu nyelvű népek eredetének és vándorlásainak ez az elképzelése elsősorban a századelő neves afrikanistájának, H. H. Johnstonnak a munkáiban fordul elő.

Egy másik elképzelés, M. Guthrie elmélete szerint a bantu nyelvű népek származása a tóközi területekre, illetve a Kongó-medence keleti vidékeire vezethető vissza. Ezt a feltételezését Guthrie nyelvstatisztikai érvekkel igyekszik alátámasztani. A *glottokronológiai* szempontból meghatározott alapszókinsz ugyanis éppen ezeken a vidékeken maradt fenn a legnagyobb mértékben (50–55%), míg a legtávolabbi népek esetében ez az arány mindössze 15–20%-os. Fontosnak tartom itt megjegyezni, hogy a *szuahéli*ben ez a mutató mintegy 45%-os, ami komoly érvként vehető tekintetbe a szuahéli nyelvet és kultúrát ért arab befolyást eltúlzó nézetekkel szemben. Johnston és Guthrie elmélete közelíthető egymáshoz, s így mindkettőnek az alapján egy közép-kelet-afrikai bantu „őshaza” kezdhet kirajzolódni előttünk. A bantu etnogenezis és elvándorlás innen való eredeztetését többen igyekeztek kapcsolatba hozni az e tájon elhelyezkedő rézötvözzel és az ottani fémművesség viszonylag régi gyökereivel. Ez az összefüggés azonban nem tűnik szervesnek, és mai ismereteink birtokában föltételezhetjük, hogy a fémművesség legkorábbi elemei e területeken megelőzhették a bantu nyelvű népek ottani „honfoglalását”. Ehhez azonban jobban kellene ismernünk a *koiszan* népek múltját és bizonyosnak kellene lennünk abban, hogy kultúrájuk mai, túlnyomórészt zsákmányoló jellege másodlagos degradáció eredménye, s hogy ezek a népek a nagy migrációkat megelőző időkben már állhattak a fémek megmunkálásának színvonalán.

Az itt említendőnek tekintett származás-elméletek között a harmadik és egyben az utolsó szerint a bantu nyelvű népek eredete valahova Kelet-Szudán térségébe vezethető vissza. Még közelebbről a kordofáni soknyelvű szigetegységre és annak környékére gondolnak ennek a hipotézisnek a hívei. Szerintük a bantu terjeszkedés hullámai időszámításunk kezdete tájékán indulhattak meg erről a vidékről először nyugati, majd később déli irányban.

²⁴ Az álmokör által fertőzött területeken sohasem alakult ki intenzív pásztorkultúra és – többek között – tejjgazdálkodás. Lásd a megfelelő térképmelléleteket.

Ennek a feltételezésnek van a legkevesebb híve, és valóban kevés komoly érv szól mellette. A szigethegység olyan területen fekszik, ahol már valószínűleg két-háromezer évvel ezelőtt is előrehaladott volt az elsivatagosodás folyamata, ami megakadályozta volna egy esetleges helybéli földműves társadalom olyan intenzív fejlődését, hogy az demográfiai robbanáshoz, s ezáltal migrációs hullámok elindulásához vezessen. Másrészt éppen Kordofan magasságában haladt az egyik legfontosabb kelet-nyugati irányú történelmi útvonal, amely a keleti magaskultúrákat kötötte össze a Csád-tó vidékének, majd később Nyugat-Szudánnak a kultúráival. A kis híján állandó mozgás ezen az útvonalon végeredményben arra vezetett, hogy a kordofáni hegyvidék földrajzilag elszigetelődött, afféle menedékké változott. A környező, különböző korszakokban virágzó államok lakosainak és egyáltalán a térség népeinek egy része a mindenkori migrációkkal járó súrlódások és összecsapások elől visszahúzódott az alig hozzáférhető és kiválóan védhető hegyvidék kisebb völgyeibe. Így most a – sok tekintetben a Kaukázushoz hasonlóan – kis területen viszonylag nagyon sok, egymással semmiféle rokonságban nem álló nép képviselői élnek egymás szomszédságában. Közöttük nem egy archaikus nyelvi és kulturális sajátosságokat visel, másokról tudjuk, hogy nyelvváltáson mentek keresztül, mások pedig olyan izolátumokat alkotnak, amelyek életmódjára, anyagi és szellemi kultúrájára egyaránt a másodlagos degradáció a jellemző. Mindemellett nem tárható fel Kordofánban semmiféle olyan nyelvi, etnikai vagy kulturális szubsztrátum, amelynek alapján valaha is feltételezhető lett volna ott valamely egységes népcsalád jelenléte. Így tehát el kell vetnünk a bantu nyelvcsalád kordofáni s egyáltalán dél-szudáni eredetét.

A bantu expanzió kora

A bantu nyelvcsaládra vonatkozó másik legfontosabb vitatott kérdés az, hogy vajon mikor indulhatott meg és mennyi idő alatt mehetett végbe a bantu nyelvű népek szinte egész Fekete-Afrikát megmozgató népvándorlása. Antik forrásokból tudjuk, hogy az időszámításunk előtti első évezred derekán a mai Guineai-öböl partvidékének egyes szakaszain és Kelet-Afrika partvidékén egymáshoz hasonló nyelveken beszéltek az ott élő emberek. Az ókori hajósok és kereskedők megfigyelései persze aligha fogadhatók el tudományos értékű filológiai „nyersanyagként”, mégis okunk van feltételezni, hogy az általuk említett nyelvek bantu-, vagy *keleten bantu-, nyugaton pedig félbantu nyelvek* lehettek. Mármint, ha igyekszünk a legrugalmasabban ke-

zelní a „bantu őshaza” kérdését, és a bantu nyelvek kialakulásának területét nem határozzuk meg közelebbről, hanem a nagy tavak és a Benue folyó völgye közé eső térségbe helyezzük, akkor látnunk kell, hogy mindkét irányban milyen hosszú távolságokat kellett a lassan vándorló népeknek megtenniük ahhoz, hogy eljussanak egyrészt az Atlanti-, másrészt pedig az Indiai-óceán partvidékére. Ha pedig az etnogenezis területeként megjelölt hatalmas térség valamelyik peremvidékéről indult el ez a migráció, akkor még több idő kellett az említett állapot kialakulásáig. Egy alapvetően földműves, házas és igás állatokat egyáltalán nem ismerő nép ugyanis nem képes olyan – sokszor lenyűgöző – sebességgel mozogni, mint az eurázsiai sztyeppe-övezet félnomád türk lovasnépei.²⁵

A középkor végén, az újkor elején, amikor megkezdődött Afrika tudatos földterítésének, majd részleges gyarmatosításának folyamata, hamarosan végképp megbizonyosodhatott róla Európa, hogy a keleti és a nyugati partok népei közötti ókorban említett nyelvrokonság a 15–16. században sok területen valóban fennállt. Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a bantu nyelvű népek egymástól való elkülönülése, földrajzi eltávolodása és intenzívebb nyelvi differenciálódása mintegy két és fél ezer éve kezdődhetett meg, és durva becslés alapján úgy másfél ezer év alatt mehetett végbe. A feltételezett „bantu őshazától” legtávolabb elhelyezkedő, és ott élő népek nyelvei közötti grammatikai és lexikális eltérések is megközelítőleg elfogadhatóvá teszik ezt a feltevést. Az egymástól objektíve legtávolabb eső bantu nyelvek közötti különbségek természetesen nagyobbak és nagyobb időbeli távolságot is feltételeznek.

A bantu nyelvek felosztása

Fekete-Afrika nyelvcsaládjai közül a bantu nyelvekkel foglalkozó szakirodalom a leggazdagabb, ha nem is minden vonatkozásban a legrégibb keletű. A legrégibb bantu nyelvemlékek Kelet-Afrikából származnak és megközelítőleg a 13–14. századra keltezhetők. Ekkor keletkeztek ugyanis azok a korábban már említett *szuahéli krónikák*, amelyek későbbi – 16–17. századi másolatokban maradtak ránk. Az időrendben ezek után következő bantu nyelvemlékek már nem eredeti kultúrákhoz szervesen kapcsolódó alkotások, hanem nagyjából európai hittérítők és kereskedők által készített szójegyzékek és nyelvtani vázlatok. Ez utóbbiak közül a legkorábbiak a Kongó-me-

²⁵ Lásd pl.: Rásonyi, L.: *Hidak a Dunán*, 1981, Budapest, Magvető, 106–110. old.

dencében beszélt népes bantu nyelvek valamelyikét reprezentálják rendszerint.

A bantu nyelvek tudományos igényű kutatása lényegében a múlt század első harmadában kezdődött az összehasonlító-történeti nyelvészeti iskola megszületését követően. Később, csaknem az indo-europaisztikában zajló hasonló kísérletekkel egyidejűleg próbálkoztak meg egyes afrikanisták²⁶ valamiféle feltételezett *bantu alapnyelv* rekonstruálásával. Az ilyen törekvések a továbbiakban is folytatódtak, de mind a mai napig nem keletkezett olyan rekonstrukció, amelyet általánosan elfogadnának a bantuisztikában. Kezdetben a történeti fonetika szemszögéből végezték ezeket a vizsgálatokat, majd áttértek a nyelvtatisztikai módszerek alkalmazására. A legutóbbi időkben pedig – a londoni bantuisztikai iskola keretein belül – a glottokronológia, a különféle nyelvföldrajzi részdiszciplínák, s főleg az areális nyelvészet eszközeit hívják segítségül e feladat megoldásához.

Minden eddigi törekvéstől függetlenül szintén máig nem rendelkezünk a bantu nyelvek egységes területi vagy genetikai felosztásának rendszerével sem. Csaknem valamennyi afrikanisztikai iskola képviselői kidolgozták a maguk rendszerét. E rendszerek alapját a legeltérőbb szempontok alkotják, sőt, előfordul, hogy egy rendszeren belül részben átfedésben, részben pedig párhuzamosan egyidejűleg vesznek figyelembe különféle szempontokat. Így például a dél-afrikai C. M. Doke egyes bantu nyelvcsoportok körülhatárolásakor fonetikai-, más esetekben morfológiai-, megint máskor pedig grammatikai sajátosságokat vett figyelembe. Felosztási rendszere így korántsem egységes, mégsem nélkülöz azonban bizonyos logikai alapokat és viszonylag könnyen kezelhető.

A bantu nyelvek egyik legtöbb vitát kiváltott, de ugyanakkor – bizonyos korrekciókkal sok afrikanisztikai központ által – elfogadott felosztási rendszere Malcolm Guthrie nevéhez fűződik. Ő igyekezett általános kultúrtörténeti adalékokat is figyelembe véve földrajzi övezetekre felosztani a bantu nyelvű népek lakóterületét. Ez a földrajzi alapú megközelítés mellesleg szinte a bantu nyelvek egyetlen felosztási rendszeréből sem hiányzik. A Doke és Guthrie rendszereit bizonyos értelemben szintetizálni kívánó M. A. Bryan felosztása igen aprólékos, nem küzdötte le a vizsgált nyelvek nagyobb egységekbe való tömörítésének útjában álló akadályokat, s ezért igen nehezen

²⁶ Írásos források híján a bantu alapnyelv rekonstrukciója sokkal csekélyebb eredményekre vezetett, mint az az indoeurópai nyelvek esetében tapasztalható – bár az utóbbiak alapnyelvének rekonstrukciójával kapcsolatban is fölmerülhetnek jogos kétségek.

áttekinthető. Nem kevesebb, mint 72 különálló nyelvcsoporthoz tagolta a bantu nyelvcsaládot és még mindemellett elkülönített vagy egy tucat olyan önálló nyelvet, amelyeket egyik csoportba sem volt képes beilleszteni.

Az alábbiakban megkísérlek egy olyan rendszerezést összeállítani, amely tartalmazza a fentiekben említett felosztások összeilleszthető elemeit, és kiegészül olyan néprajzi és kulturális szempontokkal is, amelyek ugyan nem illeszthetők szorosan a nyelvtudomány rendszerébe, de olyan mértékben jellemzőek egy-egy terület népességének kultúráira, hogy feltehetően nyelvi vonatkozásaik sem elhanyagolhatók, és mindenképpen hozzájárulnak a bantu nyelvek areális tagolására irányuló erőfeszítések – legalább részleges – sikeréhez.

Ez a jegyzet természetesen nem tarthat igényt valamely aprólékos filológiai munka tudományos rangjára, ezért e felosztási rendszer bemutatásakor sem törekszem – elsősorban terjedelem híján – minden lehetséges vagy indokolt hivatkozás és utalás megtételére. A kultúrtörténeti szempontok kiválasztásakor G. P. Murdock széles körben pozitív fogadtatásra lelt alapos munkájára²⁷, a szovjet afrikanisztika egyes legújabb eredményeire és a gazdag nemzetközi afrikanisztikai–néprajzi szakirodalom Magyarországon hozzáférhető legértékesebb darabjaira támaszkodom. A jegyzet végén közölt válogatott bibliográfiában ez a bantuiztikai anyag külön részként szerepel majd. Az egyes szakmunkákból változtatás nélkül átvett térképek esetében pedig itt is és másutt is megjelölöm a forrást.

Az egyes areák, illetve csoportok bemutatásakor célszerű Doke, legkevesebb kategóriát felsoroló rendszeréből kiindulni. E felosztás szerint a bantu nyelvek alapvetően 7 területi zónába sorolhatók, amelyek némelyike további alcsoportokra bomlik. Ezek a zónák:

1. az *északnyugati övezet*, amely Doke rendszerében felöleli a kameruni magassíksági bantu nyelveit is. Az utóbbi alcsoportokhoz tartozó népek kultúrája azonban annyira sajátos, hogy célszerű a kapcsolódó nyelveket is külön felsorolni. E csoport vagy övezet fontosabb népei Murdock szerint: *bubi, duala, duma, koko, koszi, kpe, kundu, lumbo, mpongwe, ngumba, puku, shogo, tana, teke* stb., amelyek közül csak a *duala, koko, koszi* és talán a *teke* éri el a százezres nagyságrendet. A többi néhány ezertől néhány tízezerig terjedő lelket számlál. Az övezet déli csoportjára jellemző a környező pigmeus népekkel való hagyományos szimbiotikus együttélés. A pigmeus törzsek minden esetben a legközelebbi szomszéd bantu nyelvet beszélik.

²⁷ Murdock, G. P.: *Africa, its peoples and their culture history*, 1959, New York – Toronto – London.

Gazdálkodásuk alapját a trópusi földművelés képezi, amelyet halászat, némi állattenyésztés és gyűjtögetés egészít ki. Az északi népeken kívül csak kecskét, juhot és aprójószágot tartanak, míg az előbbieknél előfordul a disznó és a szarvasmarha is. A tej hasznosítását azonban hagyományos kultúrájukban nem ismerték.

Doke rendszerében ehhez az övezethez tartozik a *fang* és a *yaunde* nép, illetve nyelv is. E kettőt Murdock az egyenlítővidéki kulturális övezethez sorolja, sőt, tulajdonképpen egy nyelv dialektusainak és egy nép néprajzi csoportjainak tekinti őket. Együttes létszámuk ma már valószínűleg meghaladja az 1 milliót.

2. A második övezetet Doke *északkeleti bantu nyelvek* néven fogja össze. Ez a tágas övezet szerinte felöleli a más osztályozásokban *tóközinek* (*interlacustrine*) nevezett bantu nyelveket és Kenya bantu nyelveit. Az Edward, Albert, Viktória, Tanganyika és Kivu tavak által határolt terület művelődéstörténeti és bizonyos mértékig nyelvi szempontból is laza egységet alkot. E térségben nagyszámú bantu nyelvet beszél a lakosság, amelyet több helyen nílusi befolyás ért, és amely – főleg Ruanda és Burundi területén – az e tájékon föltehetően őslakos *pigmeus* (esetleg *koiszan*) népességre telepedett rá. Ez a tény ellentmondani látszik annak a feltételezésnek, hogy e vidék esetleg a bantu nyelvű népek őshazája lehetett. A tóközi nyelvcsoporthoz két nagyobb alcsoportra osztható: a.) a *kinyaruanda* – *kirundi* csoport, amelynek fontosabb tagjai a *basi*, *csiga*, *hunde*, *kondzso*, *nkole*, valamint a csoport nevét adó két fentebb említett nyelv. A *nkole* nép lélekszáma mintegy félmillió, a *rundi* és a *ruanda* népé pedig egyenként 3 millió körül lehet. A csoport többi tagjai alig érik el a néhány tízezres lélekszámot. b.) a *luganda csoport*, amelyhez a következő nagyobb nyelvek sorolhatók: *ganda*, *kereve*, *nyoro*, *siba*, *szoga*, *toro* és *zinza*. E nyelvek beszélőinek száma széles skálán mozog a pár tízezres szigetlakó *kereve* nép nyelvétől a több millió hordozót számláló *luganda* nyelvig. (A szakirodalomban előforduló, sokszor nem kielégítő filológiai pontossággal alkalmazott terminusok megismerésekor fenyegető zűrzavar elkerülése végett jegyezzük meg, hogy a *baganda* terminus az érintett népet, a *luganda* szó annak nyelvét, míg az Uganda terminus a gandák valamikori lakóterületét jelöli. A mai Uganda elnevezése ebből az etnonimiai alapú toponimiából származik, de a történelmi félfedális ugandai államalakulaténál ma jóval nagyobb területet takar. A *zinza nyelv* átmeneti jellegű a *luganda csoport* és a tanzániai bantu nyelvek között. A legutóbbi néhány évtized óta gyakorlatilag összeolvadt a *szukuma* és a *nyamvezi* nyelvvel, s így most sok afrikanista a *szukuma nyelv* dialektusának tekinti.

Harmadik csoportként a tóközi bantu nyelvek közé sorolhatók még a Viktória-tó keleti-északkeleti partvidéke mentén Tanzánia, Kenya és Uganda egymással határos területein élő kisebb vagy közepes nagyságú népek nyelvei is. Ezek Murdock szerint: *yiszu*, *guszii*, *kara*, *kikoma*, *szondzso*, *vanga* stb. Kis lélekszámú népek hordozzák ezeket a nyelveket, amelyek közül csak a *guszii* és a *vanga* beszélőinek száma közelíti meg a félmilliót.

Az északkeleti bantu nyelvek másik nagy csoportját a kenyai magasföldön és a Kilimandzsáró környékén megtelepedett népek nyelvei alkotják. Ezek legfontosabb képviselői: *csagga*, *kamba*, *kikuyu*, *meru*, *pare*, *sambala*, *teita* és még néhány kisebb nyelv, illetve nép. E nyelvek mindegyikét legalább törzsszövetségi társadalmi fejlettségi szinten álló népek beszélik, amelyek lélekszáma egyetlen esetben sem marad 100 ezer alatt. A közéjük tartozó *kikuyu* és *kamba* nyelveken pedig a fenti sorrendben 3–4, ill. 2–3 millió ember beszél. Az utóbbi két nép esetében több-kevesebb joggal beszélhetnénk az utóbbi néhány évtizedre vonatkozóan valamiféle nemzetté formálódásról is, ha ennek a folyamatnak nem vetett volna gátat a kenyai népek magasabb szinten történő nemzetté-formálódására irányuló állampolitikai törekvés.

Az egész északkeleti övezetbe tartozó nyelveket beszélő népek kultúráira a legtöbb esetben jellemző a nílusi eredetű kulturális elemekkel való ötvöződés-keveredés. Nézzünk meg ezzel kapcsolatban két különböző példát. Uganda déli részét, Ruandát és Burundit két jelentős népvándorlási hullám is érte: körülbelül időszámításunk első évezredének derekán az ott élő pigmoid népek területét elérte a bantu nyelvű népek első hulláma. Másutt ez rendszert az őslakosság visszavonulására vagy kipusztulására vezetett. Itt ezzel szemben a hódítók – talán viszonylag nagyobb létszámuk miatt – rátelepedtek az őslakosságra, és sajátos kettős kultúrát alakítottak ki. Néhány évszázaddal később, pontosan nem tudjuk, hogy mikor, újabb hódítók jelentek meg észak felől: pásztorkodó életmódot folytató nílusi népek hatoltak be a tóvidékre. A korábbi jelenség szinte megismétlődött. A kettős kultúrájú és antropológiai összetételű helyi lakosságra most a pásztornépek telepedtek rá. Az így keletkezett hármas struktúra lényegében mind a mai napig fennáll. A társadalmi hierarchia csúcsán a *huma* (*hima*) vagy másutt *tusszi* (*tutszi*) nevet viselő, nílusi eredetű, s főleg állattenyésztéssel foglalkozó népek állnak. Alattuk következik a bantu nyelvű, általában *hutu*-nak nevezett szélesebb földműves réteg, amely a pásztorok jóváhagyásával foglalkozhatott ugyan állattartással, de állattenyésztéssel már nem. A társadalom legalsó rétegét alkották a terület legrégibb lakosai, a pigmeusok, akik a *tva* (*batva*) nevet viselték. A legutóbbiak gyakorlatilag a legközelebbi időkig megőrizték zsák-

mányoló életformájukat. Ily módon a tóközi félfudális államalakulatokon belül hármass tagolódású társadalomszerkezet jött létre, amelynek rétegei megőrizték antropológiai sajátosságait, valamennyien a legnépesebb középső, bantu népesség nyelvét vették át, gazdasági tevékenységük pedig egymást kölcsönösen kiegészítve sajátos laza egységet alkotott.

Némiképpen más képet mutat a gyakorlatilag Tanzániában, a Kilimandzsáró hegység déli–délkeleti lejtőin élő, de eredetét tekintve a kenyai magasság bantu nyelvű népei közé sorolható *csaggák* sorsa. Itt már csak távoli és homályos utalások emlékeztetnek arra, hogy valaha a hegység térségében szintén élhettek alacsony növésű, pigmoid vagy koisanid antropológiai típusú népek, amelyek a szórványos forrásokban *wakoningo* néven szerepelnek. Az utóbbi elnevezés *wa-* előképzője (a keleti bantu nyelvekben az emberek osztályához tartozó szavak többes számát jelöli) arról tanúskodik, hogy itt is bantuk szorították ki az őslakosságot. A nílusi népek déli irányú terjeszkedése nem sokkal a tóközi területek megszállása után elérte a mai Kenya és Tanzánia felföldi részén végighúzódó száraz szavanna-övezetet is. A két néptípus között itt azonban nem ment végbe kulturális egybeolvadás. A *varus* és *maszai* pásztorok rendszeres rabló-hadjáratokat intéztek a földművelő *csagga* törzsek ellen, ami végső soron sok nemzedéken át kölcsönös háborúskodáshoz vezetett. A hadifoglyok ejtésének végül is számottevő antropológiai keveredés lett az eredménye. Emellett viszont mind a két néptípus megőrizte őseinek nyelvét és túlnyomórészt kultúráját is. A maszai nép máig tisztán nomadizáló, pásztorkodó életmódot folytat, és a Kilimandzsárón is fennmaradt a fejlett, intenzív öntözéses földművelés. Igaz a csagga nép kultúrájába behatoltak a marhatenyésztés elemei is, de az eredeti gazdálkodási rend fölényét bizonyítva ezek is elősegítették a földművelés továbbfejlődését. Az afrikai vegyes gazdálkodást folytató népek esetében igen ritkának számít a trágyázásos földművelést és istállózó, már-már belterjes szarvasmarhatartást a múlt század közepe-tájától megfigyelhetjük a Kilimandzsáró térségében.

3. Doke felosztásában harmadik övezetként a Kongó folyó középső és alsó szakaszának vidéke szerepel. E terület nyelvei más rendszerben az ún. nyugati, centrális vagy egyenlítővidéki övezethez tartoznak. A különböző felosztásokban ezek az övezetek csak részben fedik egymást. Murdock szerint például a főleg kulturális sajátosságok alapján meghatározott centrális bantu övezet az Atlanti-óceán partvidékétől Zaire, Angola, Malawi, Zambia és Tanzánia egyes vidékeit érintve egészen az Indiai-óceán partvidékéig terjed. Ugyanakkor a Doke-féle rendszerben ehhez az övezethez sorolt *mongo* nyelv és nép Murdocknál önálló egységként szerepel.

Doke elsősorban a *kikongo*, a *mongo* és a *lingala* nyelvet sorolja ehhez a csoporthoz. A *(ki)kongo* a Kongó-medence egyik legjelentősebb nyelve, elterjedt a Kongó folyó alsó folyása mentén Zaire, a Kongói Köztársaság és Angola egymással határos vidékein. Több regionális alcsoportra bontható, amelyek között nyelvjárásokra jellemző eltérések figyelhetők meg. Fontos közvetítőnyelvi funkciót is betölt: azokon a területeken, ahol uralkodó nyelvnek tekinthető gyakorlatilag a közigazgatás nyelvének funkcióját is betölti. Földrajzi elhelyezkedésénél fogva a legkorábban tanulmányozni kezdett bantu nyelvek közé tartozik. A 17. századtól folyamatosan állnak rendelkezésünkre kikongo szójegyzékek, eleinte leíró, majd a 19. század első felétől kezdve történeti grammatikák. Beszélőinek száma ma már valószínűleg eléri a négy milliót, s ezek közül mintegy három millió ember vallhatja anyanyelvének.

A *mongó (lomongo)* nyelv a *kikongo* nyelv területétől keletre, a Kongó folyó középső folyása mentén ismert széles körben. Az adott területen szintén betölti a közvetítőnyelv és a hivatalos nyelv funkcióját is. Ezért beszélőinek száma (kb. két és fél millió) jóval meghaladja a tulajdonképpeni mongo etnikum lélekszámát. A közeli rokon *nkundu* nyelvet pedig sokan a mongo nyelv dialektusának tekintik. Jelentőségét bizonyítja gazdag szótár- és grammatika-irodalma is. A második világháború után a mongók hatalmas, akadémiai igényű nyelvтанát készítette el Gustaaf Hulstaert belga tudós francia nyelven,²⁸ s az ő nevéhez fűződik az eddig legigényesebb lomongo-francia szótár összeállítása is.

A lomongo nyelv az utóbbi száz-százötven év leforgása alatt emelkedett a környezetében előforduló törzsi nyelvek fölé, s ezért ma joggal tekinthető egy sajátos nyelvcsoporthoz tartozó nyelvnek. Bizonyos morfológiai, fonetikai, grammatikai, művelődéstörténeti hasonlóságok alapján a mongo csoportba sorolhatók a Kongó-könyök olyan jelentős nyelvei is, mint pl. a *kiszeka*, *bole*, *ngandu*, *ngomba*, *nkundo*, *tetela* stb. Az utóbbiak beszélőinek száma 200 ezer és félmillió között mozog, és valamennyi szintén kisebb nyelvek és nyelvjárások csoportjának magvát alkotja.

Az övezet harmadik fontos nyelve a *(li)ngala*, amelyet mintegy 3 millió ember beszél a mongo nyelvcsoporthoz szomszédságában és Zaire területén csaknem mindenütt, valamint a szomszédos Kongói Köztársaságban. A korábban helyi jelentőségű ngala etnikum nyelve a gyarmati korszak virágkorában vált széles körben elterjedt közvetítőnyelvvé, s így ma már aligha be-

²⁸ Hulstaert, G.: *Grammaire du Lomongo*, Tervuren, 1961–1966; uő.: *Dictionnaire lomongo-français*, Tervuren, 1957.

szélhetünk egységes lingala etnikumról, s maga a (li)ngala nyelv is főleg bantu elemekből ötvöződött keveréknyelv. Jövevényszókincse elsősorban a *kikongo* és a *szuahéli* nyelvből származik, de szép számmal fordulnak elő benne *francia* jövevényelemek is.

Keletkezésének területén az adminisztráció és a kommunikáció elsőszámú eszköze és a függetlenség elnyerése óta megszerveződött kongói, majd zairei hadsereg vezényleti nyelve lett. Olyan országban, ahol igen nagy számú nép és nyelv létezik egymás mellett, ilyen szempontból természetesen előnyösebbnek számít egy etnikumhoz tulajdonképpen nem köthető nyelvi képlet.

E csoport vagy övezet nyelvei tehát nem alkotnak olyan rokonsági szövetséget, amelynek tagjait szorosabb szálak fűznék össze, mint amilyenek minden tagját a csoporton kívüli közvetlen szomszédos nyelvekhez fűzik. Elkülönítésük alapjául inkább kultúrájuk hasonló vonásai szolgálhatnak, függetlenül attól, hogy Doke mégis önálló nyelvcsoporthént kezeli őket. Könnyen beláthatjuk ezt, ha arra gondolunk, hogy mindezek a nyelvek a Kongó-folyó völgyében alakultak ki, és máig is ott a legelterjedtebbek. Márpedig a Kongó hosszú évszázadokon keresztül szinte az egyetlen összekötő szál, az egyetlen – legalább szakaszonként – járható útvonal volt a rézövezet és az atlanti partvidék között. Ez a legelfogadhatóbb magyarázata annak, hogy a *kikongo*, a *lomongo* és a *lingala* nyelv fokozatosan etnikumok föltitívé vált és máig regionális *lingua franca*-ként szerepel. Beszélőik – főleg a lingala esetében – igyekeztek a nagyobb településekre, városokba tömörülni, nagyrészt fölhagytak eredeti földművelő életmódjukkal, és ma elsősorban hivatalnokokként, kereskedőkként és katonákként végzik munkájukat.

4. A következő csoportot Doke rendszerében az ún. *központi övezet* nyelvei alkotják. Ezek elterjedési területe Zaire keleti tartományait és Zambia területét öleli fel elsősorban. A más rendszerekkel való összehasonlítás itt is sok gondot okoz. Például a Doke által ide sorolt *luba* nyelv másutt az egyenlítői-, Murdocknál pedig az előző, kongói övezetbe tartozik. A *luba* nyelv valóban közeli rokona a *mongo* nyelvnek, de szorosabban kötődik eredeti etnikumához. Nagyszámú dialektusra bomlik, amelyek tulajdonképpen két csoportba sorolhatók: a déli csoport nyelvjárásai a *kiluba* dialektus köré tömörülnek és Zaire Shaba tartományának legfontosabb nyelvi képletét alkotják; a *csiluba* nyelvjáráscsoport pedig főleg a Kaszai folyó völgyében elterjedt. Etnikai kötődésétől függetlenül a *luba* nyelv is betölt bizonyos közvetítőnyelvi funkciókat, és a környező kisebb népek második nyelvként általában beszélnek.

Ennek a jelenségnek mély történelmi gyökerei vannak. A luba csoport-hoz tartozó *lunda* nép bázisán az újkor elején afrikai viszonylatban igen magasan szervezett, a feudalizmus csíráit is magában hordozó államalakulat jött létre, amelyet a legtöbb forrás *Muata Jamvo* államaként emleget. Ez a politikai egység a 16. század végén alakulhatott ki, mivel a 17. század elején már mint fejlett és erős ország veszi fel a kapcsolatot a térségbe behatoló első európaiakkal. Többek között ezen a területen tevékenykedett a múlt század közepének ismert magyar utazója, Magyar László is.

A *bemba* nyelvet, annak közeli rokonait (pl. *bisza, buje, guba, lala, lamba, luapula, szenga, unga* stb.) és nyelvjárásait Murdock, Guthrie és mások is a központi övezethez sorolják. E nyelvcsoporthoz beszélőinek összlétszáma valószínűleg meghaladja az egymilliót. Elterjedési területük Zambia északnyugati és Zaire délkeleti határvidéke. Nyelvük és kultúrájuk igen közeli rokonságot mutat a *luba* csoport s azon belül is a *lunda* alcsoport nyelveivel és kultúrájával.

A Zambezi folyó középső szakasza mentén, Zambiában találhatjuk meg a központi bantu nyelvek egyik fontos csoportját, amelyet a különböző források *ila, tonga* vagy *ila-tonga* néven említenek általában. Ehhez a csoport-hoz tartozik még a *koba, lendzse, lozi, mukusszu, szubia, totela* stb. nyelv. Beszélőik összlétszáma körülbelül egy millió lehet.

Mai lakóterületük meghódítása során ezek a népek kiszorították az eredeti, valószínűleg túlnyomórészt *koiszan*, és csak kisebb részben *pigmoid* népeket. Erre mutat az, hogy ma is előfordulnak még a Közép-Zambézi vidékén pigmeus jellegű szórványnépek, nyugaton pedig *busman* maradványelemek. Ez utóbbiak még nyelvi hatást is gyakoroltak a szomszédos törzsekre: a *koba* nyelvben és nyelvjárásaiban például számos olyan csettintő hangot fedezhetünk fel, amelyek csak a *koiszan* nyelvekből származhattak.

A bantu expanzió hullámai viszonylag későn jutottak el erre a vidékre, itt valószínűleg egy időre meg is rekedtek, és csak bizonyos idő után haladtak tovább Délkelet-Afrika irányába. Az itt élő népek kultúrájában sok olyan vonás található, amely szintén *koiszan* hatásról tanúskodik: a bantu népek között kevés olyan akad, amelynek gazdasági tevékenységében például ilyen jelentős helyet foglalna el a gyűjtögetés, a halászat és a vadászat. Murdock állítása szerint pl. a *lozi* nép táplálkozásában 40%-kal részesednek a földművelésből, 20%-kal az állattenyésztésből, 25%-kal a vadászatból és 15%-kal a halászatból származó termékek.²⁹

²⁹ Murdock, i.m.: 365–366. old.

Az állattenyésztés nem egyenletesen oszlik meg a csoport minden népe között. A csecseléggel fertőzött területeken szarvasmarha egyáltalán nem fordul elő, sőt, kecske és juh is csak korlátozott számban található. Másutt ellenkezőleg a szarvasmarha dominál, és a tejgazdálkodásnak is nagy jelentősége van. A marhatenyésztésnek ezen a vidéken kultúrtörténeti jelentősége van, mivel föltételezzük, hogy a pásztorkodás észak felől hatolt be Délkelet-Afrikába, s az itteni részben állattartó népek és a legközelebbi északi pásztorkultúrák között legalább 500 km széles álmkórral fertőzött, s ily módon marhatenyésztésre teljesen alkalmatlan övezet húzódik. Az nem valószínű, hogy a pásztortörzsek e terület megkerülésével juthattak el déli lakóhelyükre. Inkább arról lehet szó, hogy az említett övezeten való átkelés lelassította a bantu expanziót, s a bantu nyelvű népek így viszonylag később jutottak el a kontinens déli, délkeleti területeire.

5. Doke rendszerében a *keleti övezet* a következő, amely Tanzánia és Mozambik északi területeinek nyelveit öleli fel. Tanzánia kontinentális része igen tarka etnográfiai képet mutat, aminek alapján az ott beszélt bantu nyelveket is könnyebb logikai alapon is különböző alcsoportokba besorolni. Még ehhez a keleti övezetbe tartozónak tekinthetjük Malawi nyelveit, közöttük is elsősorban a *maravi* és/vagy a *nyandzsa* nyelvet. Ebbe az övezetbe sorolhatjuk be Fekete-Afrika legnagyobb nyelvét, a mintegy 50 millió ember által beszélt *szuahélit* is. A szuahéli nyelv kialakulásáról, a bantu nyelvek között elfoglalt helyéről, a szuahéli városállamok történetéről és kultúrájáról a továbbiakban bővebben szólok majd, ezért itt csak az övezet kisebb jelentőségű nyelvcsoportjait és nyelveit mutatom be.

Tanzánia északnyugati részén, a nílusi eredetű maszai nép szomszédságában helyezkedik el a *gogo–turu* nyelvcsoport területe. Az említetteken kívül még az *iramba*, *isszanszu*, *mbugve* és *rangi* nyelvek, illetve népek tartoznak ide. Mindegyikükre jellemző, hogy jelentős mennyiségben vettek át főleg lexikális elemeket a szomszédos maszai nyelvből és a vidék ún. *déli-kusita* nyelveiből. Természetesen számos kulturális jelenség is meghonosodott kölcsönzések révén mindkét népcsoport esetében. A hatás a nílusi népek felől a bantu nyelvű népek irányában mutatkozott erősebbnek. Ennek oka nem a nílusiak magasabb kulturális fejlettségi szintjében keresendő, hanem abban található meg, hogy az utóbbiak mereven ragaszkodnak nomadizáló pásztor-életmódjukhoz, s így a földműves kultúrákból szinte semmit sem képesek adoptálni. A földművesek, éppen ellenkezőleg jórészt mindenütt meghonosították az állattenyésztést, és természetes, hogy ennek következményeképpen sok, ezzel a gazdasági tevékenységgel kapcsolatos terminust, eljárást, hiedelmet, szokást stb. vettek át. Ilyen például a marhavér táplálék-

ként való fogyasztása, ami rajtuk kívül a bantu nyelvű népek között csak a *csaggáknál* fordul elő, s ott is csak kis mértékben.³⁰

A *nyamvezi–szukuma* csoport a Viktória-tó keleti partvidékétől az ország központi vidékei felé húzódik. Szintén több kisebb nyelv és nép tartozik hozzá a milliós, illetve kétmilliós *nyamvezi* és *szukuma* népen kívül. Ezek közül a *bende*, *kimbu*, *konongo*, *longo*, *nankvili* és *szumbva* népet tekinthetjük a legfontosabbaknak. Egyik-másik, pl. a *konongo* és a *nankvili* olyan közel áll a *nyamvezi*hez, hogy tulajdonképpen az utóbbi nyelvjárásának tekinthető. Ezeknek az esetében inkább törzsi elnevezés és nem a nyelvek neve szerepel a különböző felsorolásokban. Másrészt az eredetileg kétségtelenül önálló *nyamvezi* és *szukuma* nyelvek között ment végbe olyan mértékű közeledés, amelynek eredményeképpen e két nyelvet ma már sokan egységes képletnek tekintik.

A csoport népei történetük során rendszeresen érintkeztek a tóközi bantu népekkel, aminek az eredménye bizonyos antropológiai keveredés, nyelvi és kulturális közeledés lett. Az eredetileg szinte kizárólag és még ma is túlnyomórészt földművelő *nyamvezi–szukuma* csoport területére az állattenyésztés elemei is valószínűleg nyugatról, a tóközi népek területéről kerültek be. Az állattenyésztés jelentősége kelet felé haladva egyenletesen csökken és ebben csak részben játszik szerepet az ottani vidék részleges álmokór-fertőzöttsége. Legalább ilyen mértékben a pásztornépek kulturális befolyásának csökkenése az oka ennek a jelenségnek.

A *nyamvezi–szukuma* csoporttól délre, a Rukwa tó környékén körülhatárolhatunk egy kisebb elkülönülő bantu nyelvcsoporthat, amelyet talán *nyika csoportnak* nevezhetnénk. A hozzá tartozó népek (*fipa*, *iva*, *lambia*, *malile*, *pimbve*, *runge*, *szafva*, *tambo* stb.) azonban nagyjából azonos nagyságrendűek – pár tízezer lelket számlálnak egyenként –, s ezért több forrásban lakóhelyük után *rukva csoportként* is említik őket. Mai lakóterületükre minden valószínűség szerint nyugat felől érkeztek, erről tanúskodnak a bantu nyelvek központi övezetének *bemba nyelvcsoportjához* fűződő történeti, nyelvi és kulturális kapcsolataik.

A Nyassza-tó északi végénél élnek egy kisebb csoport, az úgynevezett *nyasza* konglomerátum népei. Ezek közepes létszámú – 100–200 ezer –, sok tekintetben a központi övezet felé orientálódó, vegyes gazdálkodást folytató

³⁰ A kelet-afrikai pásztornépek körében szokás a szarvasmarhák nyaki vénáját 2–3 évenként felhasítani, onnan vért venni, azt tejjel elkeverve élelmiszerként fogyasztani. Nagyobb csordák esetén az egy-egy marhától így egyszerre nyert 2–4 liter vér a szó szoros értelmében népelelméleti cikként szerepelhet.

népek. Egyes kutatók ehhez a csoporthoz sorolják a már majdnem nemzetté formálódott, több millió lelket számláló *nyandzsa* népet is, amely a volt nyasszaföldi gyarmat legjelentősebb népe volt, s amelynek közeli rokona, egyesek szerint része a *maravi* nép, amely a Nyasszaföld helyén létrejött Malawi állam nemzetalkotó eleme. A nyandzsa, illetve a maravi nyelv esete ékes példája lehet az afrikanisták között sokszor kialakuló éles vitáknak a bantu nyelvek csoportosítását és egymáshoz való viszonyulását illetően. Vannak akik a nyandzsa nyelvet tekintik a maravi nyelv dialektusának, míg mások fordítva, azt állítják, hogy a maravi a nyandzsa nyelv nyelvjárása.

Ehhez a csoporthoz tartozik még a *kinga*, *kiszi*, *kukve*, *mahaszi*, *matengo*, *nkonde*, *nyakjusza* stb. nyelv, illetve nép. Ezek közül csak a nyakjuszt beszéli jelentősebb számú – mintegy 400 ezer – ember. Az utóbbi fokozatosan kezdi magába olvasztani a környező kisebb nyelveket, hiszen a törzsi-nemzeti társadalmi rend felbomlásával megszűnnek azok a szűkebb, helyhez kötött közösségek is, amelyek a kisebb nyelvi egységek önállóságát fenntartották. Ez a jelenség természetesen nem csupán a nyakjusza nyelv esetében jellemző, meg lehet figyelni csaknem minden nagyobb nyelv fejlődése során egész Fekete-Afrikában. Ugyanakkor a nyakjusza nyelv maga is a *nyandzsa* és a *szuahéli* között örlődik, és nem lehetetlen, hogy előbb-utóbb a saját maga által asszimilált kisebb nyelvek sorsára jut.

Azért helyénvaló ezt a Fekete-Afrikában szinte tipikus folyamatot éppen itt említeni, mert a Tanganyika- és a Nyassza-tó vonalában húzódó nagy tektonikus árokrendszer alkotta „folyosó” a történelmi időkben is mindig jelentős migrációk lebonyolítója volt, és ma is különböző gazdasági fejlettségi szinten álló országok közötti munkaerő-vándorlás fontos ütközőpontja. Az itteni férfilakosság előszeretettel „ingázik” lakóhelye, valamint tanzániai, zambiai, zimbabwei és dél-afrikai ipari vállalatok kínálta munkahelyek között. Az ilyen gyakorlat eredménye sok esetben tömeges, végleges elvándorlás, valamint az új kulturális és nyelvi közegbe való teljes beolvadás.

Tanzánia középső tartományában, a Rufidzsi folyó felső és középső szakasza mentén élnek a *hehe-matumbi* csoport képviselői. A mintegy 200–300 ezres hehe népesség mellett ide tartozik a *bena*, *matumbi*, *ndamba*, *pogoro*, *szagala*, *szango* stb. nép. Itt a hehe nyelv és nép játssza azt a szerepet, amelyet az előző csoport esetében a nyakjusza. Ezeknek a kis népeknek és nyelveknek a sorsára is nagy hatással van a Kelet-Afrikában gyorsan terjedő szuahéli nyelv és a vele kapcsolatos kultúra. Másik sajátossága e csoportnak az, hogy a múlt század derekán igen jelentős *nguni* befolyás érte. A Dél-Afrikából – különböző gazdasági és politikai okok következtében – észak felé vonuló *nguni* (*ngoni*) pásztortörzsek sok esetben fegyverrel vágtak maguknak

utat az útjukban álló földművelő nyelvrokonok között. Hódító lendületük éppen a hehe nép ellenállásán tört meg. A harcok azonban az utóbbit is visszavetették fejlődésében, s így a hehe nyelv sem válhatott – például a nyamvezihez hasonló – helyi közvetítőnyelvvé.

6. Doke rendszerében a délkeleti bantu nyelvek övezete foglalja el a hatodik helyet. A hozzá tartozó népek afrikai viszonylatban túlnyomó többségükben nagy lélekszámuak, és gyakorlatilag felölelik az egész Dél-Afrikai Köztársaság, Dél-Mozambik, Botswana, Szváziföld és Lesotho egész bantu nyelvű népességét. A csoporthoz tartozó valamennyi kisebb-nagyobb nép pontos lélekszámát még fölbecsülni is nehéz, ezért számukat különböző és más-más időkből származó források alapján 15–20 millióban határozzuk meg.

A nagy bantu népvándorlás során a bantu nyelvű népek Afrika déli és délkeleti területeit hódították meg legutoljára. Itt szorították ki végleg a termékeny vidékekről Fekete-Afrika valamikori feltételezett őslakóit, a *koiszan* népeket, amelyek ma kezdetleges körülmények között élnek a Kalahári- és a Namíb sivatag peremvidékén. (A koiszan népeket és nyelveiket később részletesebben bemutatom.)

A délkeleti övezethez tartozó bantu nyelvek grammatikája archaikus típusú: rendszerint teljes értékűen jelen van bennük pl. a lokális viszonyokat kifejező szavakat tartalmazó névszóosztály, amely a legtöbb egyéb bantu nyelvben már visszaszorult és sokszor csak csökevényes formában lelhető fel. (Lásd alább a szuahéli nyelv ismertetésénél.) A névszóosztályok rendszere is gazdag bennük, igaz, hogy a zenei tónusok szerepe csökkent. Nem feltétlenül függ össze ezzel a jelenséggel, de mégis ide kívánczik az a tény, hogy e csoport nyelveiben mutatkozik meg a legszámtöbb koiszan hatás. A koiszan nyelvekben megfigyelhető összesen 14 csettintő hangból a zulu nyelv például hetet átvett, s ugyanakkor számtöbb e nyelvekben a koiszan eredetű jövevényszavak mennyisége is. Talán azzal magyarázható ez a legvalószínűbben, hogy a bantu expanzió során a koiszan népek visszavonulva mindig elszakadtak az utánuk özönlő bantu nyelvű népektől, s ezért intenzív kapcsolatok nem alakultak ki közöttük. Amikor viszont kimerültek a visszavonulás lehetőségei, kényszerű érintkezésre került sor a két kultúra-típus és a két nyelvcsalád képviselői között. Egyes esetekben ez jelentős antropológiai keveredésre is vezetett.

Már meggyőződhattünk arról, hogy a bantu nyelvcsalád szinte önkényes övezetekre tagolása tovább folytatódik az egyes övezetek csoportokra való felosztása során is. Nagymértékben jellemző ez a délkeleti övezet esetére is, amikor többször találkozhatunk olyan jelenséggel, és annak olyan megítélés-

sével, amint azt a *nyamvezi-szukuma* csoportnál tapasztalhattuk az előbbieken.

Osszuk tehát önkényesen négy nagyobb csoportra a délkeleti bantu övezetet. Ezek: *zulu* (*nguni*), *kosza* (*xhosa*, *kaffér*); *szoto* és *csvana* csoport. Ezeket a továbbiakban kénytelenek leszünk kisebb alcsoportokra tagolni. Az elmentmondások és az átfedések az idézett felosztási rendszerek között, sajnos így is elkerülhetetlenek lesznek.

A zulu csoporthoz tartozó nyelveket a Dél-Afrikai Köztársaságban Zulu-földön, Natalban és Transvaalban beszélik. A szovjet afrikanisták szerint a csoport fontosabb tagjai a *kvabe*, *lala*, *ndebele* és *ngoni* nyelv. Ugyanakkor az ismert szovjet bantuista, Ohotyina³¹ a nguni nyelvcsoporthoz sorolja a *zulu* nyelvet. Ugyanezt teszi Murdock is³², de magához a zulu alcsoporthoz ő a *bhaka*, *bhele*, *fengo*, *hlubi* és *zizi* nyelveket, illetve nyelvjárásokat véli tartozónak, a *ndebele* nyelvet pedig nem csupán önállóan, hanem külön nyelvcsoporthoz tekinti, amely felöleli a *laka*, *manala*, *maune*, *szeleka* stb. törzseket, illetve nyelvjárásokat. Magának a zulu nyelv beszélőinek a lélekszámát a különböző források 2,5–4,5 millióra teszik. Ha pedig Murdock *zulu* és *ndebele* csoportját egy kalap alá vesszük, és számolunk az általa végzett felmérések (az 1950-es évek második fele) óta letelt negyedszázaddal, akkor igen tekintélyes, 6–8 milliós számot kapunk. Ezen túlmenően Murdock önálló nyelvcsoporthoz tekinti a orosz szerzőknél csupán a zulu nyelv dialektusaként szereplő *ngoni* nyelvet is. Ezeknek az adatoknak a közlésekor ráadásul figyelmen kívül hagytuk a mozambiki, zimbabwei, zambiai, Malavi-beli és tanzániai zulu, nguni és ngoni szórványokat. Ez a látszólagos zűrzavar abból a történelmi tényből fakad, hogy a Dél-Afrikában a múlt század elején megerősödött *zulu* törzsszövetség egy másodlagos, s ezúttal délről észak felé haladó bantu migráció kiindulópontja lett.

Ennek a – pásztornépekről lévén szó – viszonylag gyors elvándorlásnak a során a központi magról különböző időkben jelentős létszámú csoportok szakadtak le, amelyek a későbbiek során független szövetségeket alkottak és önálló elnevezésekre tettek szert. Az idő rövidsége folytán azonban nem beszélhetünk lényeges nyelvi eltávolodásról, s ezért talán mégis azoknak kell igazat adnunk, akik egységesebb nyelvcsoporthoz tájékoztatnak. Megint más kérdés, hogy egy-egy, speciális szemszögből vizsgált nyelvcsoporthoz vagy törzsszövetség esetében melyik nyelvet vagy népet kell a legfontosabbnak, legnagyobbobbnak vagy legfejlettebbnek tekintenünk.

³¹ Ohotyina, N. V.: *Jazik zulu*, Moszkva, 1961.

³² Murdock, i. m., 370. old.

Ez a másodlagos „mini-népvándorlás” egy ellentmondásos nyelvészeti problémát is felvet. Másutt már szóba került, hogy egyes, a központi, vagy a keleti bantu nyelvcsoporthoz tartozó nyelvekben megfigyelhetők bizonyos *koiszan* eredetű, főleg fonetikai, de kisebb mértékben lexikai s elemek is. Ezekkel kapcsolatban merül föl a kérdés: vajon a bantu expanzió fővonulatának idején, tehát ezeken a területeken a 12-16. század folyamán kerültek-e ezek az elemek az említett bantu nyelvekbe, vagy később, a 19. században hozták magukkal azokat a *zulu-nguni* hódítók, akik Dél-Afrikában vehették át őket a szomszédos *busman* (*szan*) és *hottentotta* (*koin-koin*) népektől? Részben mindkét feltételezésnek van alapja. Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy Kelet-Afrika-szerte fellelhetők olyan *koiszan* maradványnépek, amelyek részben mind a mai napig megőrizték eredeti nyelvüket, vagy másik esetben, a nyelv váltás során adhattak át *koiszan* nyelvi elemeket a szomszédos bantu nyelvű népeknek.

A *kosza* nép, amelyet a *zulu*, illetve a *nguni* nyelvcsoporthoz sorolnak, a közeli rokon *tembu* nyelvvel vagy dialektussal együtt mintegy 3,5 millió lelket számlál. Külön említésük azért indokolt, mivel ők viselték évszázadokon keresztül a Dél-Afrika egyes részeit meghódító buroktól kapott *kaffer* gúnynevet (*kafir* arabul 'hitetlen'). Az ún. *kaffer-háborúk* örvén ezen a néven vonultak be a világtörténelembe. Mivel a *kosza* nép volt a bantuk és egyben a fekete-afrikai népek legdélibb képviselője, természetes, hogy a búr alapítású Fokföldi gyarmat fokozottabb terjeszkedésekor ők kerültek először összeütközésbe az európai hódítókkal. Ezek az összecsapások hamarosan fegyveres konfliktusokká fajultak, s így a 18. század végén megkezdődtek a gyarmatosítás történetében hírhedtté vált ún. *kaffer-háborúk*. Ezek az 1770-es évektől egy jó évszázadig elhúzódtak, el-elhalványultak, majd ismét fellángoltak, és természetesen az afrikaiak végleges vereségével értek véget a 19. század nyolcvanas éveiben.

A Dél-Afrikai Köztársaságban, a mozambiki határ közelében egy volt bantusztán alapján keletkezett egy önálló törpeállam: Szváziföld. Ennek lakossága túlnyomórészt (kb. 80%) *szvazi* (*sziszvati*) nyelven beszél, amely a fentebb kifejtett ellentmondások szellemében a *zulu*-, ill. a *nguni* nyelvcsoporthoz tartozik. Maga *szvazi* nép csupán a 18. század vége felé kezdett össze-konglomerálódni a környező területek különféle bantu nyelvű törzseiből. Az akkor már elég intenzív *zulu-nguni* migrációk voltak a mozgatóerői annak a tömörülésnek, amelynek eredménye a *szvazi* nép és vele a *sziszvati* nyelv kialakulása lett. A *szvazi* népesség össz-lélekszáma egymillió körül lehet, ennek mintegy fele, vagy még annyi sem, él Szváziföldön, a többi pedig a Dél-Afrikai Köztársaság határos területein.

A fentiekből kitűnik, hogy a sziszvati nyelvet aligha tekinthetjük minden szempontból önállóan. Lényegében Szváziföld hivatalos és irodalmi nyelveként is a zulu szerepel. A két nyelv közötti eltérés is csupán egyes fonetikai és lexikai sajátosságokra korlátozódik.

Délkelet-Afrika másik törpeállama Lesotho, a *szoto/szuto* nép és a *szeszuto* nyelv hazája. Vitatott kérdés a szeszuto nyelv egységessége, mert olyan dialektusait, mint pl. a *hurutse* vagy a *pedi*, sokan önálló nyelveknek tekintik. Beszélőinek lélekszámát nyelvjárásaival és az említett vitatott nyelvekkel együtt mintegy 2,5–3 millióra tehetjük. A zulu mellett a szeszuto Dél-Afrika egyik legfontosabb bantu nyelve, számottevő irodalmi hagyományokkal és viszonylag korai írásbeliséggel (18. század végétől) rendelkezik.

A szoto nép eredetileg nem a mai lakóhelyén telepedett meg, amikor a 17. század végén, a 18. század elején megjelent Délkelet-Afrikában a bantu expanzió egyik utolsó hullámaként. Korábban lényegesen délebbre fekvő hazájukból a *szotokat* a dél-afrikai „Nagy Trekk” (északi irányba való búr terjeszkedés) idején szorították ki az európaiak. Erről a vándorlásukról nagyon kevés adat ismert.

A szoto nyelvcsoporthoz sorolható még a *kalahari*, *kgatla*, *kvena*, *lo-ventu ungvaketse*, *ngvato*, *rolong*, *szai*, *thabina* stb. nyelv, illetve nyelvjárás. Megalapozottnak tűnik az a feltevés is, hogy szintén ehhez a nyelvcsoporthoz tartozik a némelyek által teljesen különállónak tekintett *venda* nyelv is. Az utóbbi beszélői igen komoly vitának szolgáltattak alapot azzal is, hogy kultúrájuk élesen elüt a környező népektől. Szokásvilágukat illetően: divik náluk a körülmetélés, hiányoznak a totemizmusnak a szomszéd népeknél igen elterjedt elemei, halottaikat nem ülő, hanem fekvő helyzetben temetik, fejlett körükben az újhold kultusza, csak olyan állatok húsát fogyasztják, amelyek torkát előzőleg elvágták, és egyáltalán nem fogyasztanak halat. Ugyanakkor semmi nyoma sincs annak sem antropológiai, sem vallási szempontból, hogy arab vagy más sémi jellegű elemek lehettek volna őseik. Azok, akik a késő-középkori *Zimbabwe* alapítóiban kusitákat keresnek, szívesen származtatják a vendákat is ezektől, de a kusita hipotézist ma már egyre kevesebben fogadják el. Más források a *sona-tonga* csoport felé keresik rokonságukat. Ez inkább elfogadható zimbabwei kapcsolataik keletkezésére nézve is.

Külön sajátos csoportot alkotnak ezen a nyelvi övezeten belül azok a zulu eredetű törzsek, amelyek leszármazottai ma Tanzánia, Malawi és Zambia egymással határos vidékein élnek. A múlt század elején, a zulukat egységbe tömörítő, de ugyanakkor zsarnoki eszközöktől sem visszariadó *Shaka* vezér uralma elől több zulu nemzetség és törzs vándorolt el addigi hazájából,

Natalból. Vándorlásuk végig hódító hadjáratra emlékeztetett, feljutottak egészen a Viktória-tó térségéig, majd onnan visszakanyarodva telepedtek meg a Nyassza-tó vidékén, ahol a központi bantu övezethez tartozó népekkel alaposan elkeveredve ma *gomani*, *mombera*, *mpezeni*, *vangoni* stb. elnevezéseken élnek.

A volt Becsuánaföldből alakult ki a mai Botswana, Dél-Afrika harmadik állama. Lakosságának legalább 80%-át a *csvana* nép teszi ki, amely a *szecsvana* nyelvet beszéli. A *csvana* nép osztozik a többi dél-afrikai állam névadó népének sorsában, lévén magában Botswanában mindössze kb. 300 ezer képviselője él, míg a Dél-Afrikai Köztársaságban kb. 1 millió és Zimbabweben is több mint százezer. Valamennyi bantu nyelv közül a *szecsvana* nyelvben található meg a legtöbb koisan jövevényelem. Ennek magyarázata az, hogy a koisan népek maradványai túlnyomórészt éppen Botswana területén élnek az annak nyugati részét teljesen betöltő Kalahári sivatag peremvidékén. Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy a *csvana* nép képviselői alkották a bantu expanzió talán legutolsó hullámát, ők telepedtek le legkésőbb és legközelebb az általuk kiszorított koisan népek utolsó maradványaihoz. A késői letelepedés abban is megmutatkozik, hogy a *csvana* népen belül még elég élesen elkülöníthetők azok a törzsi magvak, amelyek alapján maga a *csvana* törzsszövetség, majd nép keletkezett. Ezek: *kalagadi*, *kgatla*, *kvena*, *ngvaketsze*, *ngvato* stb. A *kalagadi* törzs neve néha kalahári alakban is szerepel, s valószínűleg e törzs nevéből származik a sivatag elnevezése is.

A délkeleti bantu övezethez sorolható népek kultúrájára hagyományosan a pásztorkodó életmód-, a szarvasmarha-tenyésztés volt a jellemző. Egyes vidékeken, főleg az övezet keleti és északi területein később intenzív öntözéses mezőgazdaság is kialakult. Az egész nagy csoportban csak néhány jelentéktelen törzs gazdálkodásából hiányzik az állattenyésztés. Jelentős szerepe van életükben a vadászatnak és a gyűjtögetésnek is, de csaknem ismeretlen a halászat.

Hagyományos kultúrájukra nagy veszélyt jelent a Dél-Afrikai Köztársaság és Zimbabwe urbanizálódása, fejlett ipara, ami nagyarányú ingázáshoz, munkaerő, majd népesség-vándorláshoz vezet. Ezt a helyzetet csak súlyosbítja a Dél-Afrikai Köztársaság fajgyűlölő politikája, amitől Zimbabwe előde, Dél-Rodézia sem volt mentes.

7. Doke rendszerében *nyugati csoport* néven szerepelnek azok a bantu nyelvek, amelyeket a legtöbb forrás *délnyugati övezet* néven foglal össze. Ez a csoport Délnyugat-Afrika (Namíbia) és Angola egymással határos vidékeinek bantu nyelveit öleli fel. Az övezet, amely kulturálisan is jól körülha-

tárolható, északon a bantu nyelvek központi övezetével, délen és keleten pedig a koisan nyelveken beszélő népek területével érintkezik.

Az övezet legjelentősebb népe a *mbundu* (más néven *banano*, *mbali*, *nano*, *ovimbundu* stb.). A közeli rokon *cenga*, *cingolo*, *citata*, *ciyaka*, *elende*, *kakonda*, *kaszongi*, *mbongo*, *namba*, *ndulu*, *szambu*, *vije* (*bihe*) stb. népekkel együtt szorosabb kulturális övezetet alkot. A csoport nyelvei olyan közel állnak egymáshoz, hogy tulajdonképpen egy nyelv dialektusainak tekinthetők. Ez az egységesnek elfogadott nyelv *kimbundu* néven szerepel a szakirodalomban. Beszélőinek száma ma már valószínűleg meghaladja a kétmilliót. Beszélői főleg Angola központi területein és a főváros, Luanda környékén élnek, elsősorban földműveléssel, s az utóbbi évtizedekben egyre nagyobb mértékben ipari bér munkával foglalkoznak.

Az övezet többi népei–nyelvei kisebb lélekszámúak. Kiemelkedik még közülük az *ambo* (*ovambo*) nép, amely az *ocsiambo* nyelv különféle dialektusain beszél. Az előbbihez hasonlóan szintén törzsi alapú csoportot alkot, amelyen belül még megkülönböztethetők az *eunda*, *evale*, *kuanyama*, *ombalantu*, *ondonga*, *ukualuthi* stb. korábbi törzsek és nyelvjárások elemei. Az egész csoport lélekszáma ma mintegy 250 ezerre tehető. A *mbundu* néppel szemben az *ovambok* esetében a szarvasmarha-tenyésztés játssza a gazdasági élet gerincének szerepét.

Ugyanez mondható el a *herero*, *dama* vagy *damara*, *ngumbi*, *nanyeka* stb. népekről is. Ezek közül a *herero* tekinthető a legfontosabbnak, bár lélekszáma (ma kb. 80–100 ezer) nem emelkedik ki a csoport átlagából. A *herero* nép jelentősége elsősorban történelmi sorsából fakad. A múlt század végén intenzívebbé vált az európai hatalmak versenye Afrika délnyugati területeinek megszerzéséért. Délnyugat-Afrika német gyarmattá vált. Rövid idő után kitörték az ún. *herero*-háborúk, amelyek során a *herero* nép túlnyomó többsége fizikailag megsemmisült. Ezeknek az összecsapásoknak nem volt akkora politikai és gazdasági jelentősége, mint a fentebb már említett délkelet-afrikai kaffer-háborúknak, a *herero* nép és a vele szövetségre lépett *koisan* törzsek lélekszámát és erejét sem lehet összehasonlítani a harcias *zulu* és *kosza* népekével. A harci események következménye végül is az lett, hogy a bennük részt vett afrikai népek lélekszáma csaknem egy évszázad múltán, manapság kezdi elérni és szerény mértékben egyes esetekben meghaladni a századforduló idejének becsült lélekszámát.

A nemzetközi afrikanisztikában – igaz nem mindenütt – sokáig tartotta magát az az elképzelés, amely szerint Délnyugat-Afrika népei kelet-délkelet felől, gyakorlatilag a délkelet-afrikai népek lakóterületéről hatoltak be mai lakóhelyükre, s onnan hozták magukkal az állattenyésztés elemeit is. Ugyan-

akkor kétségtelen tény, hogy ennek a nép- és nyelvcsoporthoz recens időkben is voltak még bizonyos kapcsolataik a Zambézi középső folyása mellett élő népekkel, s Murdock szerint a szarvasmarha-tenyésztés, a tej és húsgazdálkodás onnan került hozzájuk. Ez a kapcsolat sem befolyásolja azonban a migrációkkal kapcsolatos elképzeléseinket. Amint már korábban is jeleztem, az a feltételezés a legvalószínűbb, amely szerint a bantu nyelvek délnyugati övezetéhez tartozó népek északi irányból érkeztek, és nyomaik megközelítőleg a Kongó-folyó torkolatvidékéig követhetők vissza.

A bantu nyelvek egyéb felosztási rendszerei kisebb-nagyobb eltérésekkel követik az itt vázoltakat. Kivételként említhetjük Meillett-Cohen felosztását, amelyben szintén fellelhetők a regionális elv alapelemei, de az egyes zónákat ők már nem területi alapon, hanem maximálisan elvont módon az ABC betűivel jelölik (A–N övezet).³³ Ezek az övezetek náluk csoportokra, majd további alcsoportokra oszlanak.

³³ Meillet, A. – Cohen, M.: *Les langues du monde*, Paris, 1952, 847–904. old.

A KOISZAN NYELVCSALÁD

Ma már általánosan elfogadott az az elképzelés, hogy a ma Fekete-Afrika-nak nevezett terület őslakossága valamikor, az időszámításunkat megelőző első ezredév közepe-tájáig valószínűleg *koiszan* jellegű lehetett. Fentebb már esett szó a koiszan népekről, most tekintsük át részletesebben kevésbé dokumentált előtörténetüket és jelenlegi állapotukat. Induljunk ki az utóbbiból, és a továbbiak során kíséreljük meg rekonstruálni a korábbi folyamatokat a rendelkezésünkre álló viszonylag csekély konkrét ismeretanyag alapján.

Ha Fekete-Afrika területét végigvizsgáljuk, csak egy összefüggő övezetet találunk, ahol nem az eddig Fekete-Afrikára jellemző negroid antropológiai típusú és nem névszó-osztályrendszerre támaszkodó grammatikájú nyelveken beszélő népek élnek. Ez a Délkelet-Afrika (Namíbia), Dél-Afrikai Köztársaság, Angola és részben a velük szomszédos országok határmenti területeit öleli fel. Egész Afrikában egyedül itt alkotnak egybefüggő nagyobb csoportokat azok a gyűjtögető–halász–vadász életmódot folytató és részben állattenyésztéssel is foglalkozó törzsek, amelyeket közös terminussal *koiszan* népeknek szokás nevezni a szakirodalomban. Hagyományosan két nagyobb, egymástól több szempontból elkülönülő csoportra oszthatjuk fel őket. Magát a *koiszan* terminust az ismert afrikanista, Isaac Schapera alkalmazta először, méghozzá nyelvi vonatkozásban. A hagyományosan busman és hottentotta néven ismert népeket ő egységes antropológiai típus és nyelvcsalád képviselőinek tekintette. A *khoi-b* szó a csoporthoz tartozó többi nép nyelvén 'emberek' jelentéssel szerepel, míg a *khoi-khoin* kifejezés jelentése 'emberek fiai'. E kifejezés második tagja szolgált a *koin* népek meghatározás alapjául, s e néven az általában *hottentotta* néven ismert törzseket említhetjük ma az afrikanisztikában. A *saan* szót a *koin* népek használják a hagyományosan *busmannak* nevezett törzsek megjelölésére.

A *koin* népek fontosabb képviselői jelenleg: *bergdama* (*haukoin*), *heikum*, *hiecsvare*, *hukve* (*kvengo*), *korana* (!*kora*), *koroca*, *kung* (!*kung*), *nama* (*namakva*) *namib*, *varon*, *nosan*, *ohekve* (*tete*), *xam* stb. Ez a felsorolás Murdock³⁴ nézeteit tükrözi, aki Schapera nyomán egységesnek tekinti a koiszan nyelvcsaládot. A további vizsgálatok megcáfolták ezt az elképzelést, s ennek alapján a *koin* nyelvek csoportja a *bergdama*, *haikum*, *hiecsvare*,

³⁴ Murdock, i. m., 53–54. old.

hukve, korana, nama, namib és naron nyelveket öleli fel. Beszélőik együttes lélekszáma ma kb. 50 ezer lehet. A koin nyelvekre – a fekete-afrikai nyelvek túlnyomó többségétől eltérően – jellemző a nyelvtani nemek megléte, amelyek a szan (busman) nyelvekből ugyanakkor hiányoznak. E nyelvcsoporthoz másik sajátossága a fekete-afrikai nyelvekből teljességgel hiányzó esetrendszer. Nyelvtipológiai szempontból a koin nyelvek kevert típusúak: megtalálhatók bennük a belső flexio elemei, grammatikájuk azonban túlnyomórészt különféle toldalékok (elő- és utóképzők) alkalmazására épül, tehát alapvetően agglutináló jellegűek.

Gazdálkodásukra ma már elsősorban az állattenyésztés jellemző, amit valószínűleg a szomszédos bantu nyelvű pásztornépektől vettek át. Hagyományos életmódjukat azonban egyre nagyobb tömegekben elhagyják, igyekeznek a városi jellegű településeken gyökeret verni, és bér munkát vállalni a környező ültetvényeken, illetve ipari üzemekben. Nyelvi asszimilálódásuk is jelentős mértékű: egyrészt a szomszédos bantu nyelveket veszik át, másrészt az *afrikaans* és az *angol* nyelvet használják. Kulturális és nyelvi beolvadásuk mértékéhez képest az antropológiai keveredésre való hajlamuk szinte elhanyagolható.

A szan népek (*busmanok* – holl. *Basjesman* 'erdei ember') a koinok szomszédságában helyezkednek el, s ma Botswanában, a Kalahári-sivatag peremvidékén, Namíbiában és kisebb létszámban Angola déli területein élnek. Jelenlegi lélekszámuk meghaladja a 60 ezret. Életmódjukra a gyűjtögetés és a vadászat jellemző, halászattal csak kisebb csoportjaik foglalkoznak, főleg Angola területén. Az utóbbi évtizedekben egyre nagyobb számban vállalnak bér munkát: általában pásztorokként dolgoznak az európaiak és a szomszédos bantu nyelvű népek csordái mellett. Kultúrájuk korábbi magasabb fejlettségéről és másodlagos degradációjáról tanúskodnak azok a művészi igényű sziklarajzok, amelyek főleg a Sárkány-hegységben kerültek napvilágra. Ma azon a vidéken már nem élnek képviselőik, de a mai szan népművészetben fellelhető motívumkincs alapján bizonyossággal állíthatjuk, hogy ezek az ábrázolások az ő elődeiktől származnak.³⁵

A hovatarozásuk tudatát és a környező népek által róluk kialakított véleményét illetően nem minden szan törzs beszél valóban szan nyelven. Legfontosabb csoportjaik jelentik a csak feltételesen egységesnek tekinthető szan nép magvát. Ezek: *auen* (*aukve*), *auo*, *khomani*, *kung*, *muszan*, *ogove* stb. E nyelvek beszélőinek száma csak töredéke a fentebb említett szan lé-

³⁵ Bagshawe, F. J.: Rock Paintings of the Kangeju Bushmen, Tanganyika Territory, *Man*, 1923, 23. évf., 10., 146–147. old.

lekszámnak: ma kb. 10 ezerre tehető. A többiek túlnyomórészt a szomszédos bantu nyelvek valamelyikét vették át. A szan nyelvek névszói tövei rendszerint egytagúak, grammatikájuk elszigetelő típusúnak tekinthető. Szókészletükbe sok koin és bantu nyelvi elem vegyül. Valószínűleg koin hatásról tanúskodik az is, hogy egyes nyelvjárásaikban megjelenik a nyelvtani nem kategóriája is. Névszóragozásuk egyes, kettős és többes számot különböztet meg. Névmásaik rendszere feltűnően gazdag, igeragozásuk viszont nagyon hiányosan ismert. Valamennyi fekete-afrikai nyelv közül a szan nyelvekben fordul elő a legtöbb és legélesebben megkülönböztethető ún. csettintő hang. A *koin* nyelvektől eltérően – amelyekben négy zenei tónus figyelhető meg – a szan nyelvekből gyakorlatilag hiányzik a tonalitás.

Kelet-Afrika kutatóinak nagy része ma már elfogadja azt az elképzelést, hogy a Dél-Afrikától Etiópiáig és „Afrika Szarváig” terjedő, a Kongó-medence és az Indiai-óceán között elterülő terület autochton lakosai a nagy bantu migrációkat és a nílusi népek észak-déli irányú vándorlását megelőző korban a *koiszan* rasszhoz, illetve nyelvcsaládhoz tartozó népek lehettek. Ezt a feltételezést a terület hiányos archeológiai feltártsága ellenére számos tárgyi adat igazolja. A Kelet-Afrikában előkerült paleolit és neolit kori eszközök bizonyos területi és kulturális egységet alkotnak. Szerényebb eredményekre vezetett a paleo-antropológiai kutatás. Feltűnő azonban, hogy a ma kizárólag koiszan népek által lakott területeken egyáltalán nem kerültek elő más rasszra utaló emberi maradványok. A Kelet- és Dél-Afrikában nagy számban található sziklarajzok pedig mind tartalmuk, mind stílusuk szerint nagyon hasonlóak a koiszan népek mai népi ornamentikájára és ábrázolásaira.

Kelet-Afrikában, nagy területen szétszóródva mind a mai napig él jó néhány kisebb lélekszámú olyan maradványnép, amely a koiszan rasszhoz sorolható. Ezek közül etnikai és nyelvi integritását a legnagyobb mértékben a Tanzánia középső tartományában, az Eyasi (Njarasa) tó mellékén élő, alig néhány száz lelket számláló *hadzapi* (*tindiga*, *kindiga*) nép őrizte meg. A szomszédságukban élő maszai pásztorok *assa* (*aszi*) néven emlegetik őket, míg egyes forrásokban *kangedzsu* néven szerepelnek.

A *hadzapi* nép lakóterülete gyors ütemben csökken, mivel a szomszédos földművelők (pl. a bantu nyelvű *isszanszuk*) és pásztornépek (*maszai*, *iraku* /*mbulu*/) fokozatosan birtokukba veszik a környék gazdasági rendszerüknek még megfelelő területeit. Maguk a *hadzapik* a legutóbbi időkig megőrizték eredeti zsákmányoló életmódjukat. Minden letelepítésükre és életvitelük megváltoztatására irányuló kísérlet eddig kudarcot vallott: a tenyésztésre nekik juttatott állatokat és a kapott vetőmagot rövid időn belül mindig elfogyasztották. Csupán egy kisebb – pár családot felölelő – csoportjuk vette át a

szomszédos bantu nyelvű népektől a földművelés és állattartás bizonyos elemeit.

Szomália déli részén, a Tana és a Juba folyók közötti területen él a *boni* nép. Találkozhatunk még *walanguló* elnevezésükkel is. Lélekszámuk nem éri el az ezret. Szoros gazdasági–társadalmi kapcsolatban élnek a szomszédos kusita nyelvű *gallákkal*, akik mellett az alsóbbrendűnek tekintett vadász–gyűjtögető segédnép szerepét töltik be. Eredeti nyelvüket elvesztették, s ma már valamennyien galla nyelven beszélnek. Néhány nemzedéken belül antropológiai beolvadásuk is valószínű. Ez főleg annak köszönhető, hogy a túl korán született, a családban még nem kívánatos galla gyermekek jelentős része a vadászokhoz kerül.

Szintén Szomáliában, a galla és a szomáli pásztorok között él a *midgan*, más néven *ribi* (*waribi*) nép. Bár antropológiai szempontból alig különböznek a szomszédos népektől, azok mégis a terület autochton lakossága leszarmazottainak tekintik őket. Egyes csoportjaik *nílusi*, mások *kusita* (*galla*) nyelven beszélnek.

Kenya délnyugati, Tanzánia északnyugati részén, a Nagy tavak vidékéhez csatlakozó szavannákon él a *dorobbo* nép. Néha említik őket *andorobbo*, *wandorobo*, *asa*, *okiot* és *okiek* néven is. A nélusi hamita csoporthoz tartozó *maszai* és *nandi* pásztornépekkel alkotnak szimbiotikus gazdasági–társadalmi egységet. Számuk összesen mintegy kétezerre rúg. Azoknak a népeknek a nyelveit beszélik, amelyekkel együtt élnek, tehát kelet-szudáni és nélusi nyelveket. Eredeti antropológiai sajátásaik némelyiket még megőrizték: hajuk csomókban nő, természetük szembeötlően alacsonyabb, bőrük világosabb árnyalatú a környező népekénél. Együtt vándorolnak a nomádok csoportjaival, nem nagy távolságra mindig előttük haladva. Lakóépületeik maszai típusúak, de marhatrágya vagy agyag helyett rendszerint náddal vagy más növényi anyagokkal fedik őket.

Kenyában, a Tana folyótól délre, a *barareta–galla* pásztornép kötelékében él a *szania*, más néven *vasszania* vagy *vasszanye* nép. Számuk néhány ezer. Nyelvi, etnikai és antropológiai önállóságukat jórészt elvesztették már, és kultúrájuk is csupán részben koiszan típusú. A szomszédos népektől fokozatosan átveszik az állattenyésztés, a földművelés és az egyszerűbb kézműves-mesterségek elemeit. Koiszan származásukról elsősorban hiedelemviláguk és népköltészetük tanúskodik.

Uganda keleti és Kenya északnyugati tartományaiban találkozhatunk a *teuszo* nép képviselőivel. Számuk ezer körül van. Termetük alacsonyabb és bőrük színe lényegesen világosabb a szomszédos bantu nyelvű vagy nélusi népekénél. Szorosabb társadalmi–gazdasági kapcsolataik a nélusi *turkana*,

karamodzsong és *dzsie* népekkel van. Nyelvük önálló, nem tartozik sem a nilusi nyelvekhez, sem a bantu-nyelvcsaládhoz, de koiszan jellege is csak feltételezhető. Nincsenek meg benne például a koiszan nyelvekre oly jellemző csettintő hangok, a nyelvtani nemek vagy a belső flexió elemei. Gazdálkodásuk ma már idomult a szomszéd népekéhez: túlnyomórészt földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkoznak, de jelentős csoportjaik követik az eredetileg körükben általános zsákmányoló életmódot is.

Azok közül a népek közül, amelyeket feltehetően Kelet-Afrika őslakói leszármazottainak tekinthetünk, legnépesebb a *szandave* nép. Számuk 25–30 ezer között van. A szomszédos bantu nyelvű népek *wasszandani*-nak nevezik őket. Tanzánia délnyugati részén élnek, s ma már nagyrészt földművelő, állattenyésztő vagy vegyes életmódot folytatnak. Nyelvük a koiszan nyelvcsaládon belül a *koin ághoz* tartozik. Egyes csoportjaik mindmáig folytatják őseik gyűjtögető–vadász életmódját.

Csúcsos tetejű, fűvel, náddal fedett és agyaggal tapasztott házaikat stilizált, festett állat- és emberalakokkal díszítik. Ezek a festmények nagyon hasonlítanak a Kenya, Tanzánia és Dél-Afrika területén felfedezett ún. busman sziklarajzokhoz. Eszközeik, edényeik, fegyvereik, ruházatuk, sőt, hangszereik³⁶ szintén koiszan eredetükről tanúskodnak.

Kelet-Afrikának azokon a vidékein, ahol a felsorolt koiszan maradvány-népek élnek, nem találkozhatunk pigmeus népességgel. Az utóbbiak ma már szinte kizárólag a trópusi őserdők övezetében találhatók meg, bár létezik olyan feltevés, amely szerint a koiszan népekhez hasonlóan ők is a terület őslakói lehettek. Ahol élnek, rendszerint a szomszédos népek nyelveit beszélik. Eredeti nyelveiknek csak halvány emléke él, de ezek alapján nem rokoníthatók a koiszan népekkel.

³⁶ A zenélő íjnak körükben ismert változatai másutt csak koiszan népek kultúráiban fordulnak elő.

A SZUAHÉLI NYELV

A szuahéli nyelv helye a bantu nyelvek között

Kelet-Afrika és egyben egész Fekete-Afrika legnagyobb nyelve a bantu nyelvcsalád keleti övezetéhez tartozó *szuahéli* (*Kiswahili*) nyelv. Beszélőinek számát nem tudjuk pontosan meghatározni – annál is inkább, mert egész Fekete-Afrika legdinamikusabban terjedő nyelve –, különböző becslések azonban léteznek, s ha ezek középárányosát vesszük, akkor számuk ma körülbelül 50 millió. Kialakulásának helyétől, a kelet-afrikai partvidéktől egészen Zaire fővárosáig, Kinshasáig – igaz különböző mértékben és a lakosság eltérő arányában – mindenütt beszélnek vagy értik.

Sokáig vitatott kérdés volt, hogy tekinthető-e a szuahéli nemzeti, helyesebben konkrét etnikumhoz köthető nyelvnek, vagy csupán törzsek és népek fölötti közvetítőnyelvi funkciót tölt be? Ma már szinte senki sem kételkedik abban, hogy létezik *szuahéli nép*, beszélhetünk tehát szuahéli történelemről és a szuahéli nyelvet anyanyelveként mintegy 10 millió ember beszéli. Keletkezéséről és fejlődéséről csak igen kis számú hiteles adat áll a kutatók rendelkezésére, ezért az e kérdésekkel foglalkozó részfejezet sok föltételezést tartalmaz.

Bár a szuahéli nyelv kétségtelenül a *bantu nyelvcsalád* tagjának tekinthető, számos sajátosságát tekintve mégis kilóg a sorból: hangrendszere leegyszerűsödött, a zenei tónus teljesen hiányzik belőle, jövevényszókincsének aránya különböző források szerint eléri a 20–40 %-ot stb.

A szuahéli nyelv kialakulásának vázlatos története

Az afrikai nyelvek iránti tudományos érdeklődés csak viszonylag későn, lényegében a múlt század második felében támadt föl az európai gyarmatosító országok tudósainak körében. Igaz, hogy az újkor-, s vele együtt a gyarmatosítás korának elején, a 15–16–17. század idején, a négerellenes fajelmélet diszkriminatív szellemének kialakulása előtt számos keresztény misszionárius foglalkozott különböző fekete-afrikai nyelvek tanulmányozásával és leírásával. Ezek a korai munkálatok azonban szinte kizárólag vallási célokat

szolgáltak: egyengették a keresztény ideológia Afrikába történő behatolásának útját, s ennek következtében eredményeik is jórészt kimerültek a szentírás és néhány liturgikus szöveg afrikai nyelvekre történő hevenyészett fordításában. A granadai születésű, mór–arab származású Leo Africanus is például, a 15–16. század fordulóján keletkezett kéziratos munkájában csak mellékesen és pár szóban tesz említést az általa föltehetően többé-kevésbé ismert fekete-afrikai nyelvekről.

Az ókori források – természetesen – még szegényesebbek. Az afrikai és az ázsiai „etiópok” nyelveivel kapcsolatos adatok és följegyzések pedig egyenesen párjukat ritkítják. Nevezetes történeti könyveiben Herodotos³⁷ is mindössze futó említéseket tesz ezekről. A későbbi keleti antik források is majdnem kizárólag Egyiptom, Meroe, Napata, Axum és a korabeli Abesszínia területén élő népek, valamint a Szahara sivatagi trogloditáinak nyelveit említik, szintén felületesen. Így tehát csak az óegyiptomi (nagyon kis részben meroei), ógörög, arab, vagy az ősi etiópai – ma már csak liturgikus funkcióban fennmaradt – *geöz* nyelven írott és töredékesen ránk hagyományozódott forrásokból nyerhetünk némi, viszonylag hitelt érdemlő tájékoztatást arról, hogy Afrika – európaiak által – akkor ismert területein milyen népek éltek, és csupán ezekből a szórványos, hiányos és sokszor egymásnak is ellentmondó adatokból következtethetünk arra, hogy e népek milyen nyelveken beszélhettek.

Az antik időkből származó ismeretek tehát a legtöbb, afrikanisztikai szempontból lényegbevágóan fontos kérdés megválaszolásához elégtelennek bizonyulnak.

Egyes egyiptomi forrásokban előfordul a *punt* szó, amelyről a szövegek környezete alapján feltételezhetjük, hogy valamely ország vagy államalakulat elnevezése. Az ország korabeli lakosságának hiteles etnikai és nyelvi hovatartozása azonban továbbra is homályban marad előttünk. E kérdések végleges és tudományos érvényű megválaszolása azért is fontos lenne, mert a bantuisták közül többek véleménye szerint elképzelhető, hogy a *Punt* elnevezés megfelel a modern szuahéli nyelvben számos más bantu nyelvben különböző alakokban előforduló 'part', 'peremvidék' jelentésű szavaknak. A modern *szuahéli*ben e szó alakja *pwani*. Megjegyzendő, hogy az arab eredetű *szahel* 'partvidék', 'peremvidék' szó természetesen csak az intenzív arab terjeszkedés évszázadaiban jutott el Kelet-Afrikába, és vált az Indiai óceán partvidékén beszélt legnagyobb bantu nyelv, a *kiswahili* és ennek nyomán az ott élő, ezt a nyelvet beszélő emberek *waswahili* elnevezésének alapjává.

³⁷ Herodotos: *Történeti könyvei*, Budapest, 1892, (P1.: II., III. könyv stb.).

Maga a *Punt* nevű ország a rendelkezésünkre álló adatok alapján legvalószínűbben Kelet-Afrika északkeleti partvidékén, a mai Szomália déli- és Kenya északi határvidékén helyezkedhetett el, megközelítőleg az Kr. u. korszak kezdetét közvetlenül megelőző és követő évszázadokban. Ha sikerülne megbizonyosodnunk az előbbi föltevés helyességéről, akkor közelebb kerülhetnénk az afrikánisztika egyik legalapvetőbb problémájának, a *bantu expanzió*nak és az afrikai népek nagyméretű migrációinak időbeli meghatározásához.

Mindez természetesen nem közömbös a *szuahéli* nyelv előtörténetének, származása vizsgálatának szempontjából sem. Lényeges lenne például pontosabban ismernünk azokat a nyelveket, amelyeknek föltételezett összeolvadásából valamikor időszámításunk kezdete táján minden valószínűség szerint kialakulhatott a mai suahéli nyelv őse.

Valamivel több adat áll rendelkezésünkre a szintén ókori *Azániáról*. Ez sem elegendő azonban ahhoz, hogy helytálló képet alakíthassunk ki a vizsgált területeken mintegy kétezer évvel ezelőtt élt népekről és az általuk beszélt nyelvekről. Azániának az antik szerzők általában az általuk ismert teljes kelet-afrikai partszakaszt nevezték, de előfordultak más értelmezések is. A mai Etiópiától délre fekvő országokról és azok népeiről *Strabón* írásaiban is találhatunk számunkra jelentős részleteket³⁸. A kisázsiai *Eudoxos* utazásairól szóló szövegrészben megjegyzi például, hogy a saját korában nagynevű világjáró, aki „elsőként kelt át az Indiai-óceánon”, Indiából visszatértében meglátogatta Kelet-Afrikát, sőt, a szerző állítása szerint – talán egy másik alkalommal – a kontinens atlanti-óceáni partvidékét is. A *Strabón* által említett, sokak által kétségbevonott utazás alkalmával *Eudoxos* megbizonyosodott arról, hogy Afrika déli részének mindkét óceáni partvidékén egymáshoz sokban hasonló népek élnek, amelyek képviselői szerinte csaknem azonos, mindenesetre kölcsönösen érthető nyelveken beszélnek.

Ha minden kételkedés ellenére mégis elfogadjuk tényként ezt az állítást, még mindig nyitva marad a kérdés, hogy az akkor ott élőkön a korabeli utazó a mai bantu nyelvű népek elődeit, vagy Afrika déli részének autochton lakosságát, a mára már viszonylag kis területre visszaszorított és lélekszámában is erőteljesen megcsappant *koiszan* népeket és azok nyelveit értette-e?

A *Punt* terminus fenti hipotetikus értelmezése, a különböző antik forrásokból előkerült, az említett népek antropológiai típusára utaló adatok – amelyek szerint a partvidék lakosságát Kelet-Afrikában abban az időben már nem tekinthetjük *koiszanid* jellegűnek –, az életmódjukra utaló közlések, va-

³⁸ Strabón: *Geographika*, Budapest, 1977, (Pl.: XVII. könyv, 809–855. old.

lamint a szuahéli kultúra és nyelv legrégibb emlékei alapján egyaránt arra a következtetésre juthatunk, hogy föltehetően már az ókori szerzők leírásaiban és közléseiben a *bantu nyelveken beszélő* népekről lehetett szó. Ugyancsak ezt a feltételezést támasztják alá az igaz, hogy lényegesen később (a 12–17. század során) kialakult, de ritkaságuknál fogva roppant jelentőségű magaskultúrák a Zambezi és a Limpopo folyók közén. Ezek közül a középkori *Zimbabwe*, *Monomotapa*, *Mapumbugwe*, *Dhlodhlo*, *Inyanga* stb. emlékei a legfontosabbak művelődéstörténeti szempontból. A különböző régészeti leletek, köztük az antropológiai anyagok alapján ma már bizonyossággal leszögezhetjük, hogy e kultúrák létrehozói *bantu* nyelvű népek voltak.

Az említett kultúrákra épülő államalakulatok jelentős szerepet játszottak az Indiai-óceán – és részben a Csendes-óceán északnyugati – medencéjében a középkor évszázadaiban kibontakozott sokoldalú kereskedelmi rendszer és útvonalhálózat fenntartásában. Ennek a rendszernek négy központi jelentőségű bázisterülete volt: a kelet-afrikai államalakulatok, Dél-Arábia partmenti területeinek országai, az indiai szubkontinens nyugati partvidékének államai közül néhány és bizonyos mértékben Délkelet-Ázsia egyes kultúrvidékei (az utóbbiak közül elsősorban Kína déli területei). Az említett térségben kibontakozó kereskedelmi hajózásnak valószínűleg az indonéz szigetvilág északi peremvidékén is voltak időszakos támaszpontjai. *Zimbabwe*, valamint a Zambezi és a Limpopo közének többi kultúrái, más afrikai kontinentális területekkel együtt a vázolt kereskedelmi kapcsolatrendszer afrikai hátszágát képezték.

Az ókorban és a középkor elején a dél-arábiai államok elsősorban a mai Etiópia területén élő népekkel, azok kereskedőivel érintkeztek az Eritreai (Vörös-) tengeren keresztül. A korabeli arab források azonban tartalmazznak olyan adatokat is, amelyekből arra következtethetünk, hogy már ebben az időben kapcsolat létesült az arab utazó-kereskedők és Kelet-Afrika korabeli kultúrái között. Az arab földrajzi munkák szerzői említést tesznek néha az általuk meglátogatott, vagy sokszor csak hallomásból ismert területeken élő népek nyelveiről is. Közléseik azonban az egyéb ókori közlésekhez hasonlóan nagyon szűkszavúak.

Kelet-Afrikára vonatkozó ismereteik szerint az ott élők viszonylag nagy területen használták, és megértették ugyanazt a nyelvet, vagy beszéltek egymáshoz nagyon hasonló nyelveken. Mindez arra enged következtetni, hogy e területeken a korabeli lakosság már abban az időben rendelkezett valamiféle általánosan elfogadott és viszonylag széles körben elterjedt, közvetítő szerepet is betöltő nyelvvel. Talán nem alaptalanul feltételezzük, hogy ez a – később számottevő arab befolyás alá került – nyelv a mai szuahéli elődje

lehetett, és már akkor is mindenekelőtt a partvidék főleg kereskedelemmel foglalkozó népessége tekintette anyanyelvének.

A fentiekkel kapcsolatban röviden meg kell említenünk az iszlám kialakulása után keletkezett, részben afrikai jelenségeket is felmutató, általában töredékesen ránk maradt korai arab forrásmunkákat is. Ezek közül a legismertebbek és az afrikanisztika szempontjából legfontosabbak a 10–11. században élt *Al-Mutakhar al-Makdiszi: Kitab al-bad wa-t-tarikh* ('A teremtés és a történelem könyve'); *Al-Maszudi: Akhbar az-zaman* ('Közlések az idő múlásáról'); *Al-Isztakhri: Kitab Maszalik al-Mamalik* ('Országok útjainak könyve'); *Ibn Roszteh: Kitab al'alak an-nafisza* ('Kincsetérő nyakláncok könyve'); *Al-Yakubi: Kitab al-Buldan* ('Országok könyve'); *Ibn Khordadbeh: Kitab al-Maszalik wal-Mamalik* ('Utak és országok könyve'); *Ibn Kutaida: Kitab al-maarif* ('Az ismeretek könyve') és mások munkái.³⁹

Ezek a könyvek a középkori arab történelmi és földrajzi iskolák jellegzetes termékei, sok szempontból még ma is igen figyelemreméltó tudományos alkotások. A korabeli arab világszemlélet normáinak alapján nyújtanak betekintést az akkor ismert országok történelmébe, azok népeinek életmódjába, nyelveikbe. A 9. század végétől, a 10. század elejétől kezdve egyre gyakrabban találkozhatunk az arabok korabeli tudományos irodalmában Afrikára vonatkozó adatokkal, közlésekkel, vélemény-nyilvánításokkal. Ezek – legalábbis túlnyomó többségükben – Afrika lakóit primitív vad, veszedelmes embereknek, azoknak nyelvét érthetetlennek, országaikat emberi életre alig alkalmasnak írják le.

Az afrikai nyelvekkel foglalkozó, sok vonatkozásban egymásnak is ellentmondó közlések egy tekintetben azonban szinte teljesen azonosak: valamennyi középkori arab tájékoztatásból egyértelműen megállapítható az, hogy a fekete emberek hatalmas területen beszélnek egy bizonyos nyelvet, illetve más állítások szerint egymáshoz annyira közelálló nyelveket beszélnek, amelyeket a kérdéses területeken élők különösebb nehézség nélkül megértenek és valamennyien képesek használni.

Al-Maszudi, 10. századi arab földrajztudós *Murudzs az-zahab wa ma'adin al-dzsavahir* ('Aranymosó és drágakőlelőhelyek')⁴⁰ c. munkájában részletesebben foglalkozik a *zandsok*kal és kevésbé ismert országokkal. Az arabok utazásaik során és írásaikban egyaránt határozottan megkülönböztették egymástól az korabeli Etiópia területén élő, *sémi* nyelveken beszélő népeket és az ettől délebbre fekvő országok lakosait. A megkülönböztetés alap-

³⁹ – *Arabszkije isztocsnyiki...* X–XII. vv., 1965, Moszkva – Leningrád.

⁴⁰ – *Arabszkije isztocsnyiki...* VII–X. vv. (*Al-Maszudi*, 219–261. old.).

jául valószínűleg az érintett területek népei között megfigyelhető antropológiai, gazdasági, társadalomszervezeti, néprajzi és nem utolsósorban nyelvi eltérések szolgáltak. Etiópia lakosait *al-habasat* 'napégette' – ebből a szóból származik az *Abesszínia* elnevezés –, a délebbre lakókat pedig a *zindzs* (*zandzs* vagy *zendzs*) elnevezéssel illették. Az *al-habasat* terminus valószínűleg a görög *ethiopos* mintájára keletkezett.

A kor arab szemléletmódjának megfelelően mindkét elnevezés tágabb értelmű, nem egyetlen etnikumra, s nem is egy ország lakóira vonatkozik, hanem általánosító-, gyűjtő fogalomként szerepel. Föltelezhető, hogy a *zindzs* elnevezés eredetileg éppen úgy 'hitelen'-t, nem muzulmán vallását jelentett, mint a 17–19. század során szintén Afrikában elterjedt kaffer (kafir) elnevezések. Ezzel kapcsolatban azonban távolról sem azonos az afrikanisták és arabisták véleménye. Mindenesetre elgondolkodtató, hogy Kelet-Afrika legnagyobb szigetének arab eredetű *Zanzibár* elnevezése (szuahéli nyelven *Unguja*) erre a középkorban afrikai népek gyűjtőneveként elterjedt és lényegében vallási kategóriát jelölő szóra vezethető vissza.

Abból a tényből, hogy Al-Maszudi az arab szerzőknél szokatlan figyelmet szentel a *zandzsok* (zsindzsok) nyelvének, sőt, fentebb idézett munkájában közli néhány szavukat is, és még magyarázatokat is fűz hozzájuk, meggyőződhetünk arról, hogy a népek közötti kulturális és gazdasági határokon kívül az arabok felismerték az Északkelet- és Kelet-Afrika között húzódó etnikai, antropológiai és nyelvi eltéréseket is. Az is szinte magától értetődik, hogy a sémi nyelvű arabok egységes nyelvként fogták föl a kelet-afrikai partvidéken ottani megjelenésükkor beszélt bantu idiómák halmazát, hiszen azok közeli rokonai voltak egymásnak. Az sem lehetetlen azonban, hogy már abban az időben előrehaladott stádiumban volt az említett bantu nyelvek valamiféle korai egységesülési folyamata.

A szuahéli nyelv kialakulásáról – konkrétan

Maga a *szuahéli nyelv* (*kiswahili*), amely jelenlegi formáját alig másfél-kétszáz évvel ezelőtt nyerhette el, valószínűleg a következő módon alakult ki: az az egységesnek tűnő nyelv, amelyről a fentebb említett ókori európai és középkori arab források tájékoztattak, több különféle etnikumhoz kapcsolódó, önálló nyelvből „csomósodhatott” össze. A rendelkezésünkre álló kora-középkori adatok keletkezésének idejét azonban sok esetben több évszázad választja el egymástól. Ezért is állíthatjuk, hogy a korai szuahéli nyelv kialakulása végbemehetett az említett források keletkezésének eléggé

terjedelmes időszakában. Az egymással közeli rokonságban lévő nyelvek különböző gazdasági és társadalmi folyamatok hatására egy-egy államalakulaton belül, konkrétan Kelet-Afrika esetében pedig apró városállamok laza érdekszövetségének keretei között fokozatosan összeolvadhattak, egységes nyelv fejlődésének talajává válhattak. Más történelmi körülmények között ezzel ellentétes irányú folyamat is végbemehet: a nyelvi képletet összetartó erők, jelen esetben a városállami keretek megszűntével az addig egységesnek tekinthető nyelv dialektusai fokozatosan önállósulhatnak, távolodhatnak, elszakadhatnak, sőt, végső esetben teljesen el is szigetelődhetnek egymástól.

Kelet-Afrikában tehát a fentieknek megfelelően már a középkor legelejétől létezhetett – legalábbis szűkebb területen – olyan, több etnikum által ismert és használt nyelv, amely már betölthette a *lingua franca* szerepét és ezzel párhuzamosan haladhatott előre a nemzeti nyelvvé válás útján. A közvetítőnyelvet elsajátító és az államalakulat alattvalóivá váló kisebb törzsek és népek ugyanis néhány nemzedékváltás leforgását követően már sajátjuknak tekintették az – eredetileg általuk beszélt törzsi nyelvek beolvadása révén is alakuló és gyarapodó – egységes, közös nyelvet.

Mindebből tehát levonhatjuk azt a következtetést, hogy a korabeli gazdasági, társadalmi és nem utolsósorban ezek következményeképpen kialakult kereskedelmi viszonyok lehetővé teheték volna a föltételezett, egységes nyelven beszélő, különböző törzsi eredetű népelemek szintén egységes etnikummá, majd később nemzetté való formálódását. Elegendő idő is lett volna erre.

A történelmi körülmények azonban másképpen alakultak. Az etnikai és nyelvi konszolidálódás folyamatában élő középkori szuahéli városállamok lakosságát a 7–15. században erőteljes arab nyelvi és kulturális hatás érte. Ez, valamint a 15. század végén elkezdődött portugál behatolás, majd hódítás a helyi társadalomnak olyan átrétegződését vonta maga után, ami hátráltatta, sőt, vissza is vetette a korábbi dinamikus fejlődés folyamatát. A múlt század derekán ezeken a területeken első ízben tudományos igényű vizsgálatokat folytató német tudós misszionáriusok (például Johann Ludwig Krapf és Johannes Rebman) a kelet-afrikai társadalmat a középkoréhoz hasonló, sőt – főleg nyelvi szempontból – bomlófélben lévő állapotban találták meg.

A középkori szuahéli társadalom rétegződése

A középkori szuahéli városállamokban élő népelemek társadalmi rétegződésének legfontosabb vonásai alapvetően a következők: A Kelet-Afrika partjait

övező szigetvilág és a hozzá kapcsolódó keskeny szárazföldi partmenti sáv lakossága társadalmi szempontból két jelentős szerepű – jobb híján nevezük így föltételelesen – osztályképletre tagolódott. A szuahéli államalakulatok társadalomszervezete természetesen sokkal bonyolultabb volt, hiszen létezett a patriarchális rabszolgaság intézménye, szakadatlanul zajlottak a különböző irányú migrációk, és ennek megfelelően más-más fokon integrálódott, általában eltérő társadalmi státusszal rendelkező rétegek alkották az egész népességet. Mégis a két legfontosabb rétegképződmény, a *waarabu* és a *waswahili* jelentették a társadalom gerincét, központi magvát. A *waswahili* réteg elnevezése a nyelv nevéhez hasonlóan az arab szahel 'part', 'peremvidék' szóból ered, tulajdonképpeni jelentése tehát: 'partvidéki lakosság' – *watu wa sahel/i*/'partvidéki emberek'.⁴¹

A látszólag etnikumhoz köthető *waarabu* elnevezés már évszázadok óta kizárólag társadalmi jelentőséggel rendelkezik Kelet-Afrikában, és a mindenkori vezető társadalmi réteghez való tartozás kifejezőjének számít. Könnyűszerrel meggyőződhetnénk erről, ha például Zanzibár város „arab” negyedének lakosságát akár csak felületes antropológiai és szociológiai vizsgálatnak vetnénk alá. Megjegyzendő azonban, hogy az utóbbi évtizedekben, a hagyományos társadalomszerkezet radikális átalakulása során a *waarabu* terminus elveszítette a fenti tartalmát, és a mai szuahéli köznyelvben újból etnikai tartalommal telítődött: az arab nyelvű országok népeit jelöli.

A korábbi szuahéli társadalomra vonatkozóan viszont a két fenti terminus használata nem jelentette két etnikumnak vagy antropológiai típusnak meghatározott társadalmi hierarchián belüli egymás mellett élését, amint az első pillantásra föltételezhetnénk. Szinte magától értetődik azonban, hogy sokáig létezett is a történészek körében ilyen, etnikai különállást feltételező elképzelés. Hasonló a helyzet a névleg *perzsiai* eredetű – elsősorban Zanzibár, Pemba és részben Mafia szigetén megkülönböztethető – ún. *shirazi* réteg társadalmi szerepét illetően is. Az egyes rétegek természetesen sem etnikai szempontból, sem nyelvileg nem határolódtak el élesen egymástól.

Megállapíthatjuk tehát, hogy fejlődése során a *szuahéli* nyelv sohasem vált minden szempontból egységessé. Sőt, mai nyelvjárásainak elődei a változtató társadalmi hatások – s ezeken belül is elsősorban a portugál behatolás – következtében kezdtek egyre határozottabban elkülönülni egymástól. Ennek

⁴¹ A Pate szuahéli városállam uralkodó dinasztiájának genealógiáját tartalmazó „krónika” a 13. században keletkezett és 18. századi másolatban maradt fenn. (Westermann, D. – Heepe, M. szerk., Chronik von Pate, *Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen. Afrikanische Studien* (Berlin), 1928, 31. évf., 3. szám, 145–192. old.)

eredményeképpen az egyes dialektusokat beszélő népelemek fokozatosan a hanyatló városállamok töredékein kialakuló, egymástól lassan elszigetelődő kulturális központok köré tömörültek. Az apró középkori, részben arab hatásra és mintára keletkezett államalakulatok – a szigetek és a közvetlenül szomszédos partvidék kis, önálló „szultanátusai” – rohamos bomlása tehát lényegében lelassította az említett nyelvjárások viszonylagos konszolidálódásának, egységes nyelvvé való alakulásának folyamatát. A társadalmi folyamatok lelassulása viszont olyan etnikai, társadalmi, nyelvi helyzetet teremtett, amely lehetővé tette, de mindenesetre lényegesen megkönnyítette a *szuahéli* nyelv 19-20. századi második megszilárdulását, egységesülését, illetve ezeknek a folyamatoknak az újbóli megindulását.

A suahéli nyelvjárások és területi övezetek

Az egyes nyelvjárások különböző szemszögekből vizsgálva más-más rendszerek részeként szemlélhetők, más szóval többféleképpen csoportosíthatók. Az ilyen körülhatárolások, rendszerezések alkalmával természetesen elkerülhetetlenek bizonyos átfedések is. Nézzük meg tehát először a suahéli nyelvnek közvetlenül a partvidéken és a hozzá kapcsolódó szigetekeken sorakozó tulajdonképpeni nyelvjárásait – kialakulásuk feltételezett sorrendjében – északról dél felé haladva.

Föltételezhetjük, hogy a suahéli nyelv első egységesülésének idején, a 12-16. század során a mai Szomália indiai-óceáni partvidékének középső szakaszától, körülbelül a mai Mozambik Szofala városáig vált ismertté és használttá. Emellett szól a mai szomáliai főváros, *Mogadisho* nevének olyan értelmezése is, amely szerint a korábbi *M/w/ugadishu* alak arab írással olyan betűket tartalmaz, amelyeket a mai suahéli helyesírás szerint *M/w/i/u/ga/-dishu* alakban írhatnánk át. Ha pedig elfogadjuk, hogy a kelet-afrikai középkori kereskedelmi hálózat egyik előretolt állomása a mai Mogadisho magasságában helyezkedhetett el – márpedig ebben nincs okunk kételkedni –, és figyelembe vesszük, hogy a suahéli nyelv *mwisho* szavának legfontosabb jelentései: 'valaminek a vége, határa', akkor joggal elfogadhatjuk helyesnek a fenti feltételezést is. Teljesen logikus ugyanis valamely államalakulat vagy akár kereskedelmi rendszer határállomását valamely, a 'vég' szóból származó elnevezéssel jelölni.

A társtudományok számos adaléka is alátámasztja ezt az elképzelést. Mogadisho környékén, régészeti ásatások során előkerültek viszonylag jól datálható, egyébként egész Kelet-Afrikában előforduló, az arabiai, indiai és

délkelet-ázsiai kereskedelmi kapcsolatokról származó tárgyak. Elsősorban érmék, különböző fém-, üveg-, fajansz és porcelántárgyak vehetők figyelembe ebből a szempontból.

A mai Szomáliában élő, *kusita* nyelveken beszélő pásztornépek között mind a mai napig előfordulnak még kisebb *bantu* nyelvű csoportok. Ezek egy része, amint fentebb már utaltam rá, koisanid jellegű antropológiai és kulturális sajátosságokkal rendelkezik, viszont szintén a *szuahélivel* korábban valószínűleg intenzívebb kapcsolatban volt bantu nyelvjárásokat használ. A kusita és a bantu nyelvek határvidékére ebben a térségben ősidőktől fogva jellemzők voltak a hullámzó migrációk: hol a bantu nyelvek terjeszkedtek észak-, hol pedig a kusiták dél felé. Ezek a nyelvi diaszpórák valószínűleg a *szuahéli* kultúra középkori expanziójának maradványaiként élnek tovább.

Ezen kívül mindenképpen figyelembe kell vennünk olyan éghajlati tényezőket is, mint például az uralkodó szélirány, ami indokoltá teszi, hogy a kezdetleges navigációs ismeretekkel rendelkező korabeli hajósok, ennek megfelelően felszerelt *dhow* (szuahéli nyelven *dau*) típusú, széllel szemben navigálni képtelen hajóikkal kikössenek ezen a vidéken, és bevárják a számkra kedvező irányú tartós monszunszelet. (Leggyakrabban délről észak felé haladtukban tartottak itt kényszerpihenőt a korabeli kereskedők a száraz évszak kezdetét jelentő délnyugati szélre várva.)

A Mozambiki csatorna szárazföldi partvidékének közepe-táján elhelyezkedő Szofofa városán túl az előbbieken említett okokhoz hasonlóak miatt egyenesen lehetetlen volt tovább hajózni a visszatérés lehetőségének kockázata nélkül. Meg kell jegyeznünk, hogy hasonló típusú hajókat, bár sokkal szűkebb területen, de mind a mai napig használnak (főleg mezőgazdasági termékek szállítására) a kelet-afrikai partvidéken és a tengerparti arab országokban.

A *legészakibb fekvésű szuahéli nyelvjáráscsoport* szolgáltatja egyszersmind a szuahéli nyelv legrégibb keletű írásos emlékeit. A csoport a mai Kenya partvidékének északi szakaszán elhelyezkedő *Siu* (*Siyu*, *Siwa*), *Pate* (*Bata*, *Patta*), *Lamu* (*Amu*), *Mandra* stb. szigeteken kialakult dialektusokból tevődik össze. A felsorolt toponímiák közül a mai szuahéli nyelvben egyedül a *Siwa* név *kisiwa* alakú változata rendelkezik konkrét köznyelvi jelentéssel: 'sziget'-et jelent. A szuahéli városállamok virágzásának korában ezeken a szigeteken és a hozzájuk tartozó szárazföldi területeken a *kisiwani*, *kilamu*, az utóbbi legközelebbi változata, a *kitikuu*, valamint a *kipate* és a *kimalindi* (*kilindi*) nyelvjárások voltak az uralkodók.

A kisszámú középkori írásos forrásanyagok (köztük is elsősorban a kelet-afrikai uralkodó dinasztiák genealógiáit rögzítő „krónikák”) között meg-

találjuk a szuahéli nyelv *kilamu* és *kipate* dialektusainak legrégibb emlékeit is. (Igaz, hogy a Pate városállam uralkodó dinasztiájának genealógiáját tartalmazó krónika csak egy, körülbelül a 18–19. század fordulóján készített másolat formájában maradt ránk, hitelessége és 13. századi keletkezése a filológiai és történeti elemzés módszerével mégis bizonyítható. A krónika ilyen módon betekintést nyújt a korabeli kelet-afrikai társadalom szervezetébe, rokonsági és főleg örökösödési rendjébe.) A nyelvtudomány szempontjából egyedülálló értékeket jelentenek a szuahéli krónikák onomasztikai, etnonimikai, toponimikai és általános lexikológiai elemzésre alkalmas adatai. Ezek az északi szuahéli nyelvjárások mára már perifériális jelentőségűvé sülyedtek. A *szomáliai* – valószínűleg szintén szuahéli eredetű – bantu dialektusok egyike, a *kibunachiri* például már alig néhány tucat beszélőt számlál.

A déli irányban következő jelentős szuahéli nyelvjárascsoportot *mombasai* néven foglalhatjuk egységbe. Mombasa város nevét magába foglaló dialektikus-elnevezést azonban nem ismerünk. A ma is fontos kikötőváros ősi múltja tekint vissza, és környékén a történelmi időkben – körülbelül a 12. századtól fogva – a *kimrima* (régiesen *kirimba*) nyelvjárás volt a legerterjedtebb. Ma a partvidéknek ezen a szakaszán a *kimwita* dialektus az uralkodó. Ennek a nyelvjárásnak az elnevezését egyes szuahélisták a mai szuahéli nyelvi *mwitu* 'erdő' szóra vezetik vissza, ez a magyarázat azonban nem tűnik helyesnek. Sokkal valószínűbb, de még nem bizonyított a (*ku/ita* 'hív/ni') igével való kapcsolata. Ennek megfelelően az első névszóosztály (emberek osztálya) egyes számú *mw-* előképzőjével kiegészített igetöböl származó főnév: *mwita* 'valakit váró személy' – jelentését tekintve könnyebben összefüggésbe hozható egy kereskedelmi kikötővel, illetve az ott beszélt nyelvjárással. Ennek a dialektusnak további – *kivumba* és *kilindini* elnevezésű – változatai is ismertek. Ugyanehhez a csoporthoz sorolható a *kilwa* (*Husuni Kulwa* 'Kilwa erődje, vára'), valamint a Songo Mnara erőd környékén korábban létezett városállamok, ma laza szórványtelepülések nyelvjárása.

Különös figyelemben kell részesítenünk a szintén erre a vidékre jellemző *kingozi* (régiesen *kingovi*) nyelvjárást, amely egy bizonyos *ngozi* nevű hely dialektusa volt a följegyzések szerint. (A *ngozi* szó jelentése a mai szuahéliben 'bőr'). Kínálkozik a magyarázat, amely szerint a helynév az állattenyésztésre és főleg a vadászatra támaszkodó állatbőr-kereskedelemre specializálódott helyi népesség foglalkozására utal. Így a nyelvjárás neve is kapcsolatban lehetne ezzel a jelentéssel. Egyik alapvető sajátossága azonban kétségeket támaszt a fenti magyarázattal szemben. Ez a nyelvjárás jelentette ugyanis a helyi vallási-rituális élet és a költészet félig-meddig titkos nyelve-

zetét. Ennek alapján tehát arra kell következtetnünk, hogy a *kingozi* a rituális tevékenység, az iszlám előtti vallási szertartások nyelve volt.

Ugyanakkor a mai szuahéli nyelv *kingozi* szavának jelentései között olyanok is szerepelnek, mint: 'vezető', 'irányító'. Így tehát az is elképzelhető, hogy a helyi középkori társadalmi szervezet vezető rétegének ősi, törzsi eredetű, bár az egységesülő *szuahéli* számottevő befolyása alá került titkos nyelve volt a *kingozi* eredetileg, és csak az idők során vált tulajdonképpeni szuahéli dialektussá. Ere engednek következtetni azok a verses énekbetétek is, amelyek a kelet-afrikai partvidék legendás alakjának, a kultúrhérosznak is tekinthető *Liongo Fumonak* a tetteiről szóló lejegyzett, tehát írásban is hozzáférhető folklór-anyagokban fellelhetők.⁴² Ezeket a szövegrészeket a mindenkor hallgató vagy átlagolvasó rendszerint nem képes megérteni archaikus voltuk következtében. Egyébként a *Liongo* névben ugyanez a vezető szerepre is utaló fő fordul elő, ami arra enged következtetni, hogy a név viselője a hagyományok szerint titkos ismereteket és nyelvet birtokló, a régi törzsi-nemzetségi arisztokráciától származó személy.⁴³ (A *Liongo* mítosz vagy legenda egyébként nemcsak Kelet-Afrikában, hanem Fekete-Afrika számos más területén is elterjedt, ami sok egyéb, szintén nagy területen ismert kulturális jelenséggel együtt arról tanúskodik, hogy beszélhetünk az afrikai kultúrák bizonyos elemeinek általános tipologizálhatóságáról.)

Ugyancsak a Mombasa környéki nyelvjárások csoportjába sorolható a *kimtangata* dialektus is, amely föltehetően a középkori *kimrima* mai utódának tekinthető. Kisebb területen ismertek és használtak a szintén ehhez a csoporthoz tartozó *chi/ki/jomvu* és *kingare* nyelvjárások is.

Tanzánia és Kenya határvidékén, az Indiai-óceán mellékén kisebb településeken beszélik az egyik eddig vizsgált nyelvjáráscsoporthoz nem sorolható *kivumba* dialektust.

A kenyai–tanzániai határtól délre, a tanzániai partvidék északi és középső szakaszán, megközelítőleg a Tanga és Dar es Salaam közé eső területeken használatos a ma legelterjedtebb szuahéli nyelvjárás, a *kiunguja*. Ez a változat eredetileg csak Zanzibár nyelvjárása volt. Erről tanúskodik a sziget fentebb már említett *Unguja* elnevezése. A *kiunguja* közeli változatai, a Pemba szigetén beszélt *kipemba*, valamint a *kitumbatu* és a *kingao* dialektusok nem különböznek lényegesen a központi nyelvjárástól.

⁴² *Liongo* neve bantu nyelvi eredetre utal, de folklórhősként gyakorlatilag majdnem egész Fekete Afrikában ismeretes. Egyes népköltési változatokban egyszerű népi hősként szerepel, míg másutt szinte a demiurgosz szintjére emelkedik. A szuahéli nyelvű *Liongo* történetek mintegy átmenetet képeznek a két véglet között.

A sziget és vele kapcsolatban a nyelvjárás elnevezésének eredetét illetően szintén nem egységesek a vélemények. Két, egyébként azonos szótőre visszavezethető elevezéssel kapcsolatos elgondolást kiemelek a leginkább elfogadható magyarázatok közül: az egyik elképzelés szerint ez az elnevezés a középkori rabszolga-kereskedelem virágkorában alakulhatott ki, és a szuahéli /*ku/ngola* 'várakoz/ni' igére vezethető vissza. E szerint a vélemény szerint a toponímia onnan származik, hogy esetenként jelentős számú rabszolga várakozott itt elszállításra. Ha figyelembe vesszük, hogy a középkori kelet-afrikai rabszolga-kereskedelemnek valóban egyik legfontosabb gyűjtő- és elosztóhelye volt Zanzibár szigete, a fenti állítás logikai szempontból megalapozottnak tűnhet.

Nem szabad azonban megfeledkeznünk az előbbiek során már említett éghajlati tényezőkről sem. Ha az *Unguja* nevet a Kelet-Afrika partjai mentén kibontakozott korai tengerhajózás egyik legfontosabb kikötőjével és állomáshelyével hozzuk kapcsolatba, és nem feledkezünk meg arról, hogy a hajóknak rendszerint itt is *várakozniuk* kellett a kedvező irányú szélre, akkor valószínűleg sokkal közelebb járunk a fenti helynév etimológiájának helyes megállapításához.

Ennek alapján jóval korábbra tehetjük a nyelvjárás kialakulásának az idejét is, ami ugyanakkor magyarázattal szolgál annak széles körben való, és viszonylag korán bekövetkezett elterjedésére. Mint már említettem, ez a dialektus képezi a mai tanzániai szuahéli köznyelv alapját.

Zanzibár szigetén ezen kívül ismert még egy *kikae* (*kikale*) nevű nyelvjárás is. (A *kale* szó jelentése a szuahéli nyelvben 'régi', 'ősi'). Ennek alapján feltételelesen elfogadhatjuk, hogy a *kikale* nyelvjárás a mai *kiunguja* elődje lehetett, s így azzal a legszorosabb genetikai kapcsolatban van. Talán egyenesen a sziget eredeti őslakosságának nyelvére utal. Tudomásunk szerint azonban egyáltalán nem tartalmaz *koiszan* elemeket, tehát föltételezhetjük, hogy a kelet-afrikai szigetvilágon a negroid rassz megjelenése előtt sem élhettek *koiszan* népek. Ezt a nyelvjárást ma már gyakorlatilag sehol sem beszélik, csupán szórványos írásos emlékei ismeretesek.

A Dar-es-Salaamtól dél felé húzódó területeken az óceáni partvidéken még számos, a már említett nagyobb szuahéli dialektusoktól jelentősebb mértékben eltérő, de még mindenképpen a szuahéli nyelv kötelékébe sorolható kisebb nyelvjárást beszél a helyi lakosság. Ezek közül főleg a Rufiji folyó mellékén, alapvetően annak torkolatvidékén használatos *kirufiji*, valamint a Tanzánia és Mozambik határvidékén elterjedt *chichifundi* a legfontosabb, a leginkább ismert. Maga ez a terület, nyelvjárásaival és a közjük éke-

lődött törzsi nyelvekkel együtt lingvisztikai szempontból még gyakorlatilag föltáratlannak tekinthető.

A szuahéli nyelvhez szervesen kapcsolódó, annak elválaszthatatlan részét képező nyelvjárások által elfoglalt területeket a fentebb vázoltak alapján a következőképpen határolhatjuk körül: Kenya indiai-óceáni partvidékének középső szakaszától a Mozambiki szoros szárazföldi partjának északi szakaszáig terjednek, teljesen fedve ezáltal Tanzánia egész indiai óceáni partvidékét, valamint az egész kelet-afrikai szigetvilágot.

Ügyelnünk kell arra, hogy a tisztán szuahélinek elfogadható nyelvjárások fogalmát ne tévesszük össze a *kiswahili safi* (szószerinti jelentése 'tisztá szuahéli nyelv') terminus technikussal, amely a 20. század derekára már irodalmivá érett szuahéli nyelv „akadémiai” változatának tekinthető megnyilvánulási formáját jelenti. Ennek jellegéről és szerepéről a szuahéli nyelv régnyelvi vizsgálatánál esik majd bővebben szó.

A felsoroltakon kívül a szuahélihez közelálló, sőt, lényegében annak kötelékéhez tartozó dialektusokat beszélnek a *Komori-szigeteken*, valamint *Madagaszkár* szigetének északnyugati partvidékén is. Az utóbbi területen a *malgas* nyelvű népesség között szétszórva, apró foltokban, míg a Komori-szigeteken általánosan beszélnek. A Komori-szigeteken az utóbbi évszázadok során szorította ki, illetve olvasztotta magába a különféle helyi nyelvjárásokat a szuahéli nyelvből származó *kingazija* nyelvjárás.

Meg kell még említenünk a szuahéli nyelv két sajátos – a többiektől mind történeti vonatkozásban, mind kialakulását és funkcióit tekintve gyökeresen különböző – változatát. Ezeket, a kérdéshez szigorúan közelítve nem is tekinthetjük a szuahéli nyelv szerves részét képező dialektusoknak. Kenya középső tartományában, a szinte mediterrán éghajlatú magasszállón használatos az ún. *kisetla* nyelv. Ezt a nyelvi képletet szinte kuriózumnak tekinthetnénk, ha – igaz lényegesen kisebb területen és egészen más körülmények között – nem játszana a szuahéli nyelv egészéhez hasonló közvetítőnyelvi szerepet. Maga a nyelvjárás elnevezése az angol *to settle* 'letelepszik' igéből származik, és amint magából az elnevezésből is következtethetünk rá, a *kikuyu*- és *kamba* földön élő fehér telepesek és a helyi lakosság közötti érintkezést szolgáló közvetítőnyelvként jött létre. Mind a mai napig afféle miniatűr *lingua franca*-nak tekinthető. Igaz, hogy szókincsének összetétele alapján inkább a *koiné* típusú közvetítőnyelvek csoportjába sorolható. Bantu alapja *szuahéli*, *kikuyu*, *kikamba*, *kipokomo* stb. nyelvekből tevődik össze, és igen jelentős számú angol jövevénylemet is tartalmaz. Grammatikája a bantu nyelvekéhez képest nagyon leegyszerűsödött, ami elsősorban a névszóosztályok számának erős redukálásában nyilvánul meg.

Kenya függetlenségének kikiáltása és az európai telepesek ezt követő tömeges távozása után azonban alapvetően megváltozott körülmények között él tovább a *kisetla* nyelvjárás. Társadalmi funkciójának megváltozása abban rejlik, hogy ez a nagyon vegyes szókincsű, nyelvtanában is deformálódott és leegyszerűsödött, de még mindig egyértelműen *bantu típusú* és lényegében a szuahéliből származtatható nyelvi képlet az utóbbi évtizedek során a Kenya központi területein kialakult, proletarizálódott munkásréteg, a nagy ültetvények és ipari létesítmények környezetében megtelepedett heterogén afrikai lakosság anyanyelvévé vált.

Mintegy száz évvel korábban, gyökeresen más történelmi körülmények között, de lényegében hasonló funkció betöltésére jött létre a Kongó medencéjének keleti térségében a szintén közvetítőnyelvként gyökeret vert *kingwana* nyelvjárás. A helyben élő népek a hatalmasok, az „urak” nyelvének nevezték a hozzájuk keletről érkezett szuahélit. A *kingwana* elnevezés az ide rendszeresen ellátogató rabszolgavadászok és kereskedők és a később véglegesen berendezkedő szuahéli–arab telepesek és a helyi lakosság közötti, abban az időben jellemző viszonyra utal. A *ngwana* szó ugyanis nem egyéb, mint a szuahéli nyelv *bwana* 'úr' szavának fonetikai változata, a Kongó-medence keleti térségében élő bantu nyelvű népek jellegzetes torzításában.

A húsznál több, kisebb-nagyobb jelentőségű nyelvjárásra tagolódó szuahéli nyelvet három nagyobb dialektus-csoportba tömöríthetjük:

- 1./ kenyai;
- 2./ tanzániai /tanganyikai/;
- 3./ zanzibári nyelvjárások.

Az utóbbi tulajdonképpen a *kiunguja*-t és annak változatait öleli föl. A többi egyedi, perifériális nyelvjárás nem alkot egységes csoportot. A konszolidálódás folyamatában lévő *sztenderd szuahéli* alapjának a zanzibári eredetű *kiunguja* nyelvjárást tekinthetjük.

Feltétlenül megemlítenő még, hogy az indiai-óceáni térségben a középkorban létezett intenzív kereskedelmi kapcsolatok idején – részben rabszolgákként, részben száműzöttekként, sőt emigránsokként is – számottevő lélekszámú szuahéli nyelvű csoportok jutottak el az arab félsziget déli területeire – elsősorban *Omanba* –, valamint India nyugati partvidékére. Indiában Goa volt a „szuahéli kivándorlás” központja. Elenyésző nyomokban, de még ma is felfedezhetők ezeknek a népességelemeknek a maradványai az említett területeken. Nyelvi diaszpóráról azonban csak egészen feltételesen beszélhetünk. Az érintett csoportoknak a Kelet-Afrikához való kötődése ma már kimerül származásuk tudatában.

Létezik-e szuahéli etnikum?

Tanzánia és Kenya lakosságának kétségtelenül van egy – számarányát tekintve nem is csekély – része, amely kizárólag a szuahéli nyelvet ismeri, ez az anyanyelve és etnikai hovatartozása szerint is szuahélinek tartja magát. Nemzeti tudata tehát nem kapcsolódik semmilyen más néphez vagy törzshöz, egyszóval más etnikumhoz. Az is vitathatatlan azonban, hogy ez a népesség nem egy korábban egységes törzs vagy nép közvetlen leszármazottja, hanem évszázadok folyamán különböző gazdasági, politikai és egyéb társadalmi változások, belső és külső folyamatok, migrációk eredményeképpen kialakult etnikai konglomerátum.

Voltak törekvések annak bizonyítására is, hogy a szuahéli nép leszármazási vonala visszavezethető valamely korábban létezett egységes népre vagy törzsre. Ezek a próbálkozások azonban nem vezettek pozitív eredményre. Fölmerült például az az elképzelés is, hogy a mai szuahéli népnek a */wa/shomvi* törzs lehetett a genetikai őse. A további kutatások tapasztalatai szerint ez a föltevés azonban megalapozatlannak bizonyult. A mai *kiswahili* tehát *szocioetnikus* (társadalmi megalapozottságú, mégis konkrét etnikumhoz kötött) nyelvnek tekinthető, amely másrészt azonban már elég régen és viszonylag jelentős mértékben megszabadult szoros etnikai kereteitől – kilépett azokból. Ily módon vált kiválóan alkalmassá a *lingua franca* típusú közvetítőnyelv funkciójának betöltésére. Ez azonban nem jelenti azt – amint már utaltam rá –, hogy sohasem létezhetett olyan etnikum, amelynek nyelve a mai szuahéli nyelv kialakulásának alapjául szolgálhatott, annak mintegy magvaként szerepelhetett. Annak viszont csekély a valószínűsége, hogy valaha is abszolút bizonyossággal lokalizálhatjuk ezt az etnikai magvat és ezzel párhuzamosan önállóságának időbeli határait.

Az előbbieken ismertetett nyelvjáráscsoportok kialakulásának és fejlődésének menete időrendi szempontból szinte ugyanazt a sorrendet követte, amelyet földrajzi elhelyezkedésük ismertetésekor megállapítottunk. A rendelkezésre álló középkori arab források tanúsága szerint például időszámításunk 7-8. századában a *kiamu*, a 9-10-11 század folyamán a mai Mombasa környéki *kimwita*, majd az európai újkor elejétől fogva a zanzibári *kiunguja* vált a legfontosabb szuahéli dialektussá. Ebből meggyőződhetünk arról, hogy a szuahéli kultúra központja fokozatosan dél felé húzódott. Hogy ez a bantu migrációk kelet-afrikai általános irányának egyfajta tehetetlenségi nyomaték miatt való követéséből, vagy az észak felől terjeszkedő *kusita* pásztornépek elől való visszavonulás eredményeképpen következett-e be – az még megválaszolandó kérdés.

A szuahéli nyelv korai írásos emlékei

Úgy is tekinthetjük, hogy a szuahéli nyelv első írásos emlékei a 8–10. századi arab forrásmunkákból kerültek napvilágra. Ezek a szórványosan előforduló és a legtöbb esetben valószínűleg kultikus jellegű szövegek töredékei, néha csak egyes szavak vagy kifejezések, nehezen értelmezhetők, érdemi feldolgozásuk a jövő kutatómunkájának feladatai közé tartozik. A 11–12. századból származó, szintén korabeli arab tudósok munkáiban szereplő adalékok már valamivel bőséesebbek, de jellegük nem változik.

Csak ezt követően, a 13. századból származó forrásanyagok esetében találkozhatunk már nagyobb közlésigénnyel és összefüggő szövegekkel. Lényegüket tekintve azonban még ezek is csupán genealógiák, helyi uralkodó dinasztiák képviselőinek fősorolásai. Tulajdonképpen sajátos jogi dokumentumoknak tekinthetők, de tartalmazznak már bizonyos minimális utalásokat és közléseket az adott korszak és az éppen érintett hely legfontosabb történelmi eseményeire, társadalmi jelenségeire vonatkozóan is. Konkrétabban tájékoztatnak már számos kultikus jellegű kultúrelemről is. Az elsőként említett forrásanyagok *kiamu* nyelvjárásban íródott töredékeket tartalmaznak, az utóbbiak pedig *kipate* dialektusban íródtak.

A szuahéli írásbeliség egészen a 19. század derekáig az arab kapcsolatokon nyugodott, tehát az arab írást használta. Természetesen nem minden változtatás nélkül, hiszen a szuahéli nyelv fonetikai rendszere és szintaktikai struktúrája eltér az arab nyelvtől, és ezért kiegészítő jeleket kellett toldani az eredeti arab íráshoz. A hagyományos arab gyakorlattól eltértek például abban is, hogy következetesen jelölték a szuahéli nyelv magánhangzóit.

A 16. századi portugál behatolás idején még nem tértek át Kelet-Afrikában a hódítók által használt latin betűs írás alkalmazására. Erre majd csak a 19. század második felében, a német, majd később az angol gyarmatosítás időszakában került sor. Ennek az áttérésnek a során nem alkalmaztak kiegészítő jeleket a *ŋ* hang 'ng' jelölésén kívül, hanem a szuahéli nyelv specifikus hangjait az adott jelek specifikus csoportosításával fejezték ki. Ez a gyakorlat napjainkig fennmaradt. Egyes ritka kivételektől eltekintve a szuahéli nyelv ma lényegében az angol kiejtési szabályok figyelembevételével (fonetikailag hű átírással) használja a latin betűs írást.

A középkor évszázadaiban a szuahéli nyelv használata nem terjedt túl a kelet-afrikai partvidék keskeny sávján és az ahhoz kapcsolódó szigetvilágon. A partvidéki városállamok csupán kereskedelmi tevékenységük révén építettek ki „üzleti” kapcsolatokat a hátszágukként szereplő szárazföldi területek lakosságával. Ennek során korlátozott mértékű nyelvi kontaktus és mi-

nimális antropológiai keveredés is végbement. Ily módon a partvidékhez közelebb élő kisebb-nagyobb törzsi csoportok némelyike beleolvadt a szuahéli kultúrát hordozó népességbe és e csoportok nyelvei is föloldódtak a szuahéli nyelvben. Végso soron ezek a törzsek teljesen beleolvadtak a szuahéli népbe. Az, hogy a partvidéki civilizáció ilyen laza kapcsolatokban volt a szárazföldi területekkel, megkönnyítette az európai gyarmatosítók, s főleg a 16. században Kelet-Afrikába érkezett portugálok dolgát.

Maga a szuahéli nyelv intenzív terjeszkedése a szárazföldön viszonylag későn, de mégis már a második európai gyarmatosítási hullám kezdete előtt megindult: a 18. század folyamán, erőteljesebben pedig annak vége felé.

A szuahéli nyelv zonális tagolódása

A terjeszkedés folyamatával párhuzamosan megkezdődött a szuahéli nyelv mai regionális felosztásának alapját képező szárazföldi zónák kialakulása. Eleinte csak a szomszédos törzsek váltak a terjedő közvetítőnyelv aktív használóivá, a szuahéli szinte második anyanyelvükké, a törzsön kívüli kommunikáció egyetlen – s ennél fogva nagyon kényelmes – eszközévé lett. A törzsi nyelvek továbbra is fennmaradtak, mintegy „házi használatra”, egészségesen fejlődtek tovább, de hordozóiknak egymással való érintkezésük során nem kellett már a mindenkori partner nyelvéhez alkalmazkodniuk, azt, vagy egy kisebb helyi közvetítőnyelvet ismerniük, mert a nagy területen érvényesülő *lingua franca* kölcsönös ismerete kielégítette a kommunikációs igényeket.

A 18–19. század fordulójára a szuahéli nyelv ezen az úton-módon eljutott a Nagy-tavak vidékéig, a 19. század derekán pedig bejutott a Kongó-mendence keleti térségébe. Ma már Kinshaszában, Zaire fővárosában is a kommunikáció egyik eszköze. Viszonylag egyszerű szerkezete, a bantu nyelvekkel való közeli rokonsága és funkcionális célirányultsága mintapéldája lehet a kereskedelmi közvetítőnyelveknek, és mindennek eredményeképpen az elmúlt két évszázad során látványos gyorsasággal és sikerrel hódított meg óriási területeket. Ismételjük meg, hogy nem vált az utóbbiak népességének anyanyelvévé, nem korlátozta, esetenként pedig egyenesen előmozdította a helyi, etnikai alapú nyelvek fejlődését.

Mint már említettem, napjainkban – természetesen a három kelet-afrikai ország: Tanzánia, Kenya és Uganda lakosságát is beleszámítva – megközelítőleg 50 millió ember beszéli a szuahéli nyelvet az említett országokon kívül a környező, velük határos államok: Rwanda, Burundi, Zaire, Szomália,

Zambia, Malawi, Mozambik, valamint a Komori-szigetek és Madagaszkár területén. Kisebb csoportok – elsősorban a Kelet-Afrikából odahurcolt rabszolgák leszármazottai – mind a mai napig kimutathatók az Arábia déli részén levő országokban, Szokotra-szigetén, valamint az indiai szubkontinens nyugati partvidékének volt portugál gyarmatain, közülük is elsősorban Goa területén. Tanzániában és Kenyában pedig már az államnyelv státusába emelkedett.

Etnikai helyzet Kelet-Afrika országában

Kelet-Afrika egyes országainak etnikai térképe (néprajzi helyzete) mutat ugyan bizonyos hasonlóságokat, mégis jelentős mértékben különbözik egymástól. Az etnikai helyzet természetesen jelentős hatással van az illető országok társadalompolitikájára és azon belül nyelvpolitikájára is.

Vizsgáljuk meg mindenekelőtt ilyen szempontból a három kelet-afrikai ország helyzetét etnikai „egységességük” mértékének csökkenő sorrendjében. Mindhárom kelet-afrikai ország: Tanzánia, Kenya és Uganda hangsúlyozottan soknemzetiségű, népességük számos etnikumból, törzsből, törzsszövetségből, a nemzetté-formálódás útján haladó népből tevődik össze. A térség egyik legfontosabb sajátossága éppen abban rejlik, hogy a nemzetté formálódás ezekben az országokban egyszerre két-, sőt, bizonyos esetekben egyenesen három szinten zajlik. Az utóbbi évtizedekben például egységes „nemzetté” formálódott az egymással közeli rokonságban lévő *nyamvezi*, *szukuma* és *zinza* nép a Viktória-tó Tanzániai térségében. A Kenyában élő bantu nyelvű *gikujuk* és *kambák*, valamint a nilusi nyelvű *luok* szintén fokozatosan nemzeti öntudatra ébrednek. A félféudális, kora-újkori államiságra visszatekintő tóvidéki népek – *ganda*, *nkole*, *nyoro*, *toro* stb. – esetében mindez még inkább magától értetődő.

A nemzetté válás folyamatának egy másik típusa a gyarmati függőség megszűnte után kezdődött. A politikailag önállóvá vált kelet-afrikai országok kormányai egyre nagyobb súlyt fektettek az országos szintű nemzeti tudat – sokszor mesterséges, sőt, néha egyenesen erőszakos – kialakítására. Ez a jelenség célkitűzéseit tekintve kapcsolatban áll, de ugyanakkor össze is ütközik a volt gyarmatosítók egyes korábbi törekvéseivel. A gyarmati adminisztráció ugyanis nem egy országban törekedett a gyarmatokon gazdasági és politikai egységet teremteni. Perspektíváit tekintve ez a törekvés – igaz aligha belátható időn belül – elvezethetett volna egy nyelvi-nemzeti szempontból is egységes Kelet-Afrika kialakulásához. A gyarmati helyzet megszűnte után

ez a számos szempontból előremutató folyamat érthető okoknál fogva megtorpant, sőt, bizonyos területeken önmaga ellentétébe csapott át. A fiatal, önálló országok ugyanis ezeket a jelenségeket is a gyarmati örökség rovására írták, igyekeztek megszabadulni tőlük, de legalábbis átalakítani őket. Egy rövid re-tribalizálódási szakasz után azonban valamennyi kelet-afrikai országban erőre kapott az új politikai helyzetnek jobban megfelelő új-nacionalista irányzat.

A történelem során kialakult etnikai helyzetnek megfelelően mindhárom kelet-afrikai országban más-más formát öltött ez a folyamat. Ezek a társadalmi-néprajzi jelenségek természetesen tükröződtek a nyelvi helyzet alakulásában és ilyen módon a *szuahéli* nyelv státusának alakulásában is.

Ugandában a több mint 3 milliós *ganda* nép olyan egységes etnikai magot alkot, amely képes domináns szerepet játszani az ország társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális életében egyaránt. Ma Ugandához tartozik a szomszédos, hozzá hasonlóan középkori félfudális hagyományokkal rendelkező államalakulatok (*Ankole, Kitara, Unyoro*) lakossága, a *banyankole, batoro, banyoro* népek legtöbb képviselője. E népek lélekszáma azonban annyival kisebb a baganda népénél, hogy a mai Ugandában etnikai, sőt, etnolingvisztikai szempontból is beszélhetünk bizonyos *ganda* hegemoniáról. Emiatt az országban a luganda nyelvnek biztosítanak, néha még adminisztratív eszközökkel is, jobb fejlődési lehetőségeket, ami végső soron szintén az etnikai integrálódás, illetve asszimilálódás eszközéül szolgál. Mindez természetesen akadályozza a *szuahéli* nyelv terjeszkedését, államnyelvként való elfogadását is.

Egészen más etnikai-nyelvi helyzettel állunk szemben Kenyában. Mindenekelőtt itt két nyelvcsaládhoz tartozó és antropológiai, valamint kulturális szempontból is különböző népek élnek egymás szomszédságában. A nílusi nyelvcsaládhoz tartozó *dzsie, karamodzsong, luo, maszai, nandi, turkana* stb. népek nem csupán nyelvükben, de hagyományos gazdasági, politikai és társadalmi szervezetüket tekintve is gyökeresen különböznek a *bantu* nyelvcsaládhoz tartozó *gikuyu, kamba, pokomo, sambala* stb. népektől. Az ország északkeleti, félsivatagos területein – igaz lényegesen kisebb számban –, de viszonylag nagy területeket benépesítve élnek a *kusita* nyelvcsalád déli képviselői: *barareta, galla, szomali* stb. Az utóbbiak extenzív pásztorkodó életmódjának egyik következménye az, hogy egyúttal meglepően konzervatív társadalmi szervezetet alkotnak, és ennek eredményeképpen gazdasági és nyelvi szempontból is elszigetelődnek egymástól.

Természetes dolog, hogy ezt a helyzetet igyekeztek kihasználni a gyarmatosítók. A *bantu*, a *kusita* és a *nílusi* népek közötti nyelvi és életmódbeli

különbségeken alapuló hagyományos érdeellentétekre támaszkodva Kenyában is hosszú ideig sikerrel alkalmazták az „oszd meg és uralkodj” klaszszikus kizsákmányoló elvét. És bár – mint már említettem – az angolok szándékoztak megteremteni az egységes politikai szerkezetű és nyelvű Kelet-Afrikát, az még nem volt végleg eldöntött kérdés, hogy ott az angol vagy a szuahéli legyen a széles néptömegek körében általánosan használt nyelv. Abban az időszakban tehát éppen ezek a fentebb említett, feszültséget okozó tényezők voltak a *szuahéli* nyelv gyors terjedésének, államnyelvvé történő alakulásának egyik legfőbb akadályai. Ezek a hatásmechanizmusok (az erőszakolt gyarmati integráció, az „oszd meg és uralkodj” elvének ezzel ellentmondó, párhuzamos alkalmazása, az örökül hagyott gyarmati társadalmi rendszer elleni tiltakozás egyik megnyilvánulásaként fellépő recens dezintegrációs folyamatok, az ugyanakkor hagyományosan terjedő közvetítő nyelv, a szuahéli kohéziós ereje, a fiatal Kenyai Köztársaság nemzetformáló politikája stb.) a szuahéli nyelv térhódításának végül is pozitív eredőt biztosított: a partvidék középkori városaiban megszületett és később *lingua franca*-vá vált szuahéli a 20. század második felében – az angol mellett – az államnyelv rangjára emelkedett.

A legtöbb nemzetiségű Tanzániában – első tekintetre paradox módon – a legegyszerűbb a helyzet. Ebben az országban nincs, akár viszonylag is dominánsnak tekinthető, hagyományos értelemben vett etnikum. Ennek megfelelően alakul az ország etnolingvisztikai helyzete is. Hangsúlyoznom kell ezzel kapcsolatban, hogy a *szuahéli* népet a fentiekben elhangzottakkal összefüggésben, néha pedig éppen azokkal szemben csak bizonyos megkötésekkel tekinthetjük teljes értékű etnikai alakzatnak. Jellegét és jelentőségét tekintve egyaránt – és már évszázadok óta – valamiféle törzsek és népek fölötti struktúrát képez. Ez a társadalmi jelenség azonban nem mond ellent annak – amint fentebb már rámutattam –, hogy a szuahéli nyelvet etnikumhoz kötődőnek tekintsük.

Tanzánia népességének lélekszáma ma már jóval meghaladja a tízmilliót. A lakosság túlnyomó többsége *bantu* nyelveken beszél. Az ország északnyugati területein ezen kívül kisebb létszámú *nílushi* eredetű csoportok (*maszai*, *varus*, *tatoga*, *iraku / mbulu*) stb. és kusita töredékek, a központi területeken pedig koiszan nyelveken beszélő maradványnépek (*hadzapi*, *szandave* stb.) is élnek.

Zanzibár, Pemba és Mafia szigete mára már Tanzániának politikai szempontból igen jelentős, elválaszthatatlan, szerves részévé vált. Ugyanakkor az is igaz, hogy történelmi és kulturális szempontból hagyományosan elkülönülő, a kontinentális országgrésszel szemben kizárólag *szuahéli* nyelvi alapú

egységet alkot. Egyrészt a vázolt, politikai, gazdasági és néprajzi helyzet, másrészt a szuahéli nép laza etnikai kötődése is elősegítette azt, hogy a korábban is széles körben elterjedt közvetítőnyelv az egész országban rövid időn belül általánosan elfogadott államnyelvvé válhatott.

A környező országokban csak a fontosabb, központi jellegű településeken élnek nagyobb számban a *szuahéli* nyelvet anyanyelvi szinten, de mégsem anyanyelvként ismerő és használó személyek. Itt is gyorsabban terjed a szuahéli az etnikai szempontból tarkább vidékeken, ahol nem kell leküzdenie a régebbi államalakulatok talaján kialakult, lassan nemzetté formálódó népek kulturális és nyelvi ellenállását. Mozambik északi részén mélyebbek a gyökerei, lévén ez a terület korábban szerves része volt a Kelet-Afrikát is magába foglaló bonyolult kereskedelmi rendszernek. A mai Malawi és Zambia a történelmi időkben (részben Zimbabwével együtt) sajátos hátországát képezte a partvidék városállamainak, és az utóbbi évtizedek során – természetesen újabb politikai tényezők hatására – egyre inkább elmélyült a közöttük, valamint Tanzánia közötti politikai, gazdasági és kulturális viszony. E téren persze mutatkoznak bizonyos ingadozások, amelyek elemzése azonban a politikatörténet feladatköréhez tartozik.

A szuahéli nyelv zonális rétegződése

Miután nagy vonalakban körülhatároltuk a *szuahéli* nyelv elterjedésének földrajzi területét, vizsgáljuk meg ezt a kérdést egy másik nézőpontból, a szárazföld belseje felé mutató rétegződés szerint. Az egyes területeket zónákba tömörítve megkíséréljük jelezni a nyelvismeret helyenkénti mértékét és intenzitását az így nyert övezeteken belül, valamint egymáshoz viszonyítva. Ily módon a szuahéli nyelvnek a vertikális (nyelvjárások szerinti) felosztását ábrázoló képpel szemben meghatározhatjuk a mai „horizontális” rétegzettségét a nyelvismeret különböző övezetekben megfigyelhető intenzitása alapján.

1./ Az *első zóna* az Indiai-óceán partvidékének keskeny sávja és a közvetlenül hozzá kapcsolódó szigetvilág. Tulajdonképpen ez az a terület, ahol időszámításunk kezdete táján megindult a mai szuahéli nyelv közvetlen elődjének kialakulása. Az itt élő lakosság már körülbelül a 10–13. századtól fogva első nyelvként, illetve anyanyelvként beszéli a szuahélit. A fentiekben már vázolt folyamatok eredményeképpen a 19–20. század fordulójára itt egymástól különböző, de még mindenképpen egy nyelv kötelékébe sorolható dialektusok láncolata jött létre.

Az 1930-as években létrehozták azt a nemzetközi bizottságot, amelynek feladatai közé tartozott kidolgozni a szuahéli nyelv normatív grammatikáját és – többek között – az egyes dialektusok egybevetése révén meghatározni, majd általánosan érvényesíteni azokat a normákat, amelyek segítségével egy színvonalra lehet hozni a szuahéli nyelv irodalmi, politikai, adminisztratív és köznyelvi változatát. Napjainkban ugyanis – elsősorban Tanzániában – az eddig bemutatott két felosztáson kívül létezik egy harmadik, kifejezetten társadalmi szempontú nyelvi rétegzettség is. A szuahéli nyelvnek három ilyen, társadalmi alapokon megkülönböztethető rétege él egymás mellett.

Az első ilyen nyelvi képlet a bizonyos általánosítások elvégzése révén, a különböző nyelvjárások közelítésével – részben mesterségesen – kialakított, úgynevezett *standard swahili*, amely elsősorban a közoktatás nyelve, másrészt lényegében a köznyelv. A második, a kelet-afrikai szuahéli nyelvű szépírók által kimunkált, helyenként archaizáló és tulajdonképpen az irodalmi nyelv szerepét betöltő *kiswahili safi* (tisztá szuahéli). Végül harmadik nyelvi réteggént áll előttünk a *kiswahili cha serikali*, azaz szószerint 'a kormányzat nyelve', amely uralkodik minden tömeginformációs eszköz gyakorlatában: a sajtóban, a rádióban, minden hivatalos és állami szerv mindennapi gyakorlatában. Más szóval gyakorlatilag ez a tömegekhez szóló politikai propaganda nyelve.

Ma már mind a három utóbb említett, társadalmi kötöttségű idioma a területi nyelvjárások és a szuahéli nyelv zonális változatai fölött áll. A közöttük meglévő különbségek lassú visszaszorulásával (bár e különbségek nem tűnnek el teljesen) kialakulóban van a legtágabb értelemben vett, köznyelvi funkciókat is betölteni képes egységes, modern szuahéli nyelv.

2./ A horizontális felosztás *második* zónáját a hagyományos, regionális értelemben vett kelet-afrikai országok alkotják. Ezeknek az országoknak a területén lényegében a harmadik, politikai zsargonként bemutatott rétegnyelv, a *kiswahili cha serikali* fejt ki integratív hatását. Az itt élő népekre szinte kivétel nélkül jellemző a bilingvizmus, egyes helyeken pedig a trilingvizmus is. Az utóbbi esetben a környezet valamelyik nagyobb lélekszámú népének kommunikációs szempontból fontosabb nyelve első fokon már betölti a *lingua franca* szerepét, de a helyi lakosság jelentős része ismeri ezen kívül a szuahélit is. Az eredeti törzsi nyelvek ilyen vidékeken a családi – törzsen belüli – érintkezésnek maradnak kizárólagos eszközei. Ezeket az idiómákat helyenként családi nyelvnek vagy „asszonyok nyelvé”-nek is nevezik. A szuahéli itt tehát a magasabb szintű kommunikáció eszköze, a „férfiak nyelve”, amelyet hivatalos ügyek intézésekor vagy más népek képviselőivel való érintkezés alkalmával használnak.

3./ *Harmadik* zónaként a kelet-afrikai országokkal közvetlenül határos területek vehetők figyelembe. A szuahéli itt már ritkábban szerepel egymással közelebbi rokonságban lévő etnikai csoportok közötti közvetítőnyelvként. A lakosság széles rétegei viszonylag alacsony színvonalon, de még aktívan ismerik, és szükség szerint használják is. Az utóbbi évtizedekben egyre nagyobb súlyt fektetnek ezekben az országokban a szuahéli nyelv elsőként említett rétegváltozatának iskolai oktatására.

4./ *Negyedik* földrajzi zónaként említhetők a *szuahéli* nyelv elterjedésének legtávolabbi perifériái. Ezek a területek tulajdonképpen nem alkotnak egységes övezetet. Amint már többször említettem, nyugaton Kinshasa, Zaire fővárosa jelenti pillanatnyilag a szuahéli nyelv elterjedésének határát. Bizonyos értelemben ebbe az övezetbe tartoznak a szuahéli nyelv *Komori-szigeteken* és *Madagaszkáron* beszélt nyelvjárásai is, bár más szempögből nézve ezek az utóbbiak az első zónához lennének sorolhatók. A Szomáliában, az Arab-félsziget délkeleti és az indiai szubkontinens nyugati partvidékén meglévö, fentebb már említett diaszpörák viszont kétségkívíl ehhez a zónához sorolhatók. Ezeknek a népességelemeknek a körében a *szuahéli* már csak alkalmoszerűen használt, inkább csak értett nyelv. A helyi kultúra és kommunikáció (irodalom, sajtó, rádió, hivatalos szervek, kereskedelem stb.) nyelve ebben az övezetben már mindenütt más. A rendszeres és intenzív kapcsolat híánya miatt a negyedik zónához tartozó idiómák már lexikális és fonetikai szempontból is jelentös mértékben eltérnek a többi övezetek kisebb-nagyobb mértékben sztenderdizálódott nyelv-változataitól.

Tekintet nélkül arra, hogy a szuahéli nyelvben viszonylag magas a jövevényszavak aránya, grammatikai rendszerének, valamint glottokronológiai szempontból lényeges alapszókincsének tanúsága szerint minden kétséget kizárólag a *bantu* nyelvcsalád képviselőjének tekintendö.

Jövevényszavai a történelmi körölményeknek megfelelően elsösorban a következö nyelvekből származnak (a mindenkori jövevényszö-rétegek átvételének időrendi sorrendjére is ügyelve): arab, perzsa, hindi, urdu, portugál, török, német, angol. A legtöbb jövevényszö arab, azt követöen hindi és végül angol eredetű, a többi említett nyelvből csak elenyészö számú szö került be a szuahéli nyelvbe.

Az egységes és irodalmivá érett etalonnyelv kialakítása során tanúi lehetünk az idegen eredetű szavak bantu szötövekkel való helyettesítésére irányuló törekvéseknek is. Legnagyobb mértékben a tiszta szuahélire (*kiswahili safi*) volt jellemző ennek a mozgalomnak az érvényesülése. Ugyanakkor ez a tendencia – többek között – tükrözödik magában az irodalmi rétegnyelv purista természetű elnevezésében is.

A szuahéli nyelv tehát fokozatosan egységesül, s bár igaz, hogy körülbelül 10 millió ember anyanyelve, de – lévén mintegy 50 millióan beszélik, illetve értik –, mégsem kötődik kizárólag egyetlen etnikumhoz, mint más nemzeti nyelvek általában. Ennélfogva kiválóan alkalmas a – ma már Kelet-Afrika határait jóval túllépő – *lingua franca* szerepének teljes értékű betöltésére. Az elmondottakkal összefüggésben mindezen túl jelentős szerepet játszik a szuahéli nyelv a kelet-afrikai országokban élő nagyszámú, s alkalmassint más-más nyelvcsaládhoz tartozó etnikum – nílusiak, kusiták, bantu nyelvűek – országonként egységes nemzetté való formálódásában is.

A SZUAHÉLI NYELV GRAMMATIKÁJÁNAK RÖVID VÁZLATA

A bantu nyelvek keleti övezetéhez tartozó szuahéli (*kiswahili*) nyelv a nyelvcsalád tipikus, – és az európai nyelvtudomány művelői által a leginkább ismert – képviselője. A grammatikai vagy szemantikai jelentőséggel rendelkező zenei tonalitás kivételével a bantu nyelvek minden sajátosságos tulajdonságával rendelkezik.

A szuahéli nyelv beszédhangjai

A szuahéli nyelv 33 beszédhangot – 28 mássalhangzót és 5 magánhangzót tartalmaz. Az egyszerűség kedvéért itt a mássalhangzók közé sorolom az egyébként félmagánhangzókként viselkedő „y” és „w” hangokat.

Az öt magánhangzó a következő:

1./ *a* – illabiális veláris, alsó-középső nyelvállású, orális képzésű magánhangzó. A magyar nyelv röviden ejtett „a” hangjánál valamivel hosszabban képződik, általában szélesre széthúzott szájjal. Kiejtése nyíltabb, magasabb fekvése. Átmenetet képez a magyar „a” és „á” hangok között, fekvését tekintve pedig megfelel az angol nyelv *plum* 'szilva' szavában előforduló „ʌ” hangnak.

pl.: baba – 'apa'
pwani – 'part'
tazama – 'néz'
taka – 'akar' stb.

2./ *e* – illabiális, palatális, középső nyelvállású, orális képzésű magánhangzó. Kiejtésének időtartama változó lehet, de általában röviden ejtik. Megközelítőleg megfelel a magyar *emel* szó második „e”-jének.

pl.: teke – 'rúgás'
teleka – 'főz'
-eupe – 'fehér'
kelele – 'zaj, láрма' stb.

3./ *i* – illabiális, palatális, magas nyelvéllású és hangzású, orális képzésű magánhangzó. Kiejtésének időtartama változó. Szó elején és végén általában rövidebben ejtik, mint szó közepén. Hosszúsága nagymértékben függ hangsúlyozottságától. (Hangsúlyos helyzetben rendszerint hosszabb.) Ilyen helyzetben általában megfelel a magyar víz szó „i”-jének.

pl.: kilindi – 'csatoma'
fisi – 'hiéna'
-ingia – 'belép'
-fika – 'érkezik' stb.

4./ *o* – labiális, veláris, alsó nyelvéllású, mély hangzású, gyakran nazalizáló magánhangzó. Kiejtésének időtartama változó, hangsúlyozottan hosszú változatát írásban kettőzéssel jelölik. Rövid változatának kiejtése közel áll a magyar *okos* szó magánhangzóinak ejtismódjához, hosszú hangzása pedig megfelel az előbbi magyar szóban megfigyelhető magánhangzók megkettőzésének.

pl.: mtoto – 'gyermek'
kobe – 'teknősbéka'
-ona – 'lát'
roho – 'lélek' stb.

5./ *u* – veláris, hangsúlyozottan alsó nyelvéllású, labiális, orálisan képzett magánhangzó. Kiejtésének időtartama általában rövid. Hangzásának jellege megközelítőleg megfelel a magyar buta szóban előforduló „u” hangénak.

pl.: kifaru – 'orrszarvú'
-tafuta – 'keres, kutat'
ukuta – 'fal' /pl. házé/
uzuri – 'szépség'

Az utóbbi szóban előforduló második „u” kiejtésének időtartama körülbelül másfélszerese az általánosénak, s ez rendszerint így alakul a hangsúlyos szótagok esetében.

A mássalhangzókat az egyszerűség és az áttekinthetőség kedvéért szintén a hagyományos, magyar ABC sorrendjében tekintjük végig:

1./ *b* – bilabiális, zöngés, felpattanó réshang, amelynek a társaságában előforduló egyéb beszédhangoktól függően van orális és nazális képzésmódja is. A magyar hallás számára az orálisan képzett változata is enyhén nazalizálnak tűnik. Kiejtésekor az alsó ajak rendszerint jobban takarja a felsőt.

Hangzásához közelebb áll a magyar kettőzött „bb”-é, például *dobban* szóban.

pl.: -dabiri – 'visszaszerez	/orális/
bata – 'kacsa'	„
nyimbo – 'dal'	/nazális/
fimbo – 'bot, pálca'	„

2./ *ch* – zöngétlen affrikáta, amelynek képzésében megfigyelhetők dentális és alveoláris mozzanatok is. Viszonylag gyakran palatalizálódik. Kiejtése közel áll a magyar *csengő* vagy *csupor* szavak megfelelő hangjának kiejtéséhez.

pl.: -acha – 'hagy, elhagy'
-chimba – 'ás, vāj'
chemchemi – 'forrás, csermely'
chumba – 'szoba' stb.

3./ *d* – zöngés, denti-alveoláris képzésű felpattanó réshang. Dentalizált változata a leggyakrabban az arab, perzsa és indiai jövevényszavakban fordul elő. Hangzása megközelítőleg azonos a magyar *dugó* szóban előforduló „d” hangéval.

pl.: dudu – 'rovar, élősködő'
ndege – 'madár' /enyhén nazalizált/;
dia – 'váltságdíj'
hadimu – 'szolga' /enyhén dentalizált/

4./ *dh* – zöngés, interdentalis képzésű réshang (ð). Kiejtése megközelítőleg megfelel az angol *that* mutató névmás „th” hangjének. Kizárólag arab és perzsa eredetű jövevényszavakban fordul elő.

pl.: -dhuru – 'árt, ártalmára van'
dhili – 'megaláztatás'
dhana – 'gondolat'
fedha – 'pénz, ezüst'

5./ *f* – zöngétlen, dento-labiális képzésmódú réshang. Képzésében az alsó ajak és a felső fogsor szerepe a döntő. Hangzása minden tekintetben megfelel a magyar nyelv „f” hangjének.

pl.: -fanya – 'csinál'
-funga – 'megkötöz'

fikira – 'gondolat'
kofi – 'tenyér, pofon'

6./ *g* – zöngés, veláris-palatális képzésű zárhang. Kiejtése megközelítőleg megfelel a magyar *ugat* szó „*g*” hangjének.

pl.: kigoli – 'kamaszlány'
-ganga – 'javít, gyógyít'
-ogopa – 'megijed'
wageni – 'idegenek'

7./ *gh* – zöngés, laringálisba hajló, palato-veláris képzésű zárhang, amely kizárólag arab és perzsa jövevényszavakban fordul elő. Pontos magyar megfelelője nincs. A szokásos magyar „*g*” hangnál erőteljesebben képzett és enyhe kilégzéssel párosul.

pl.: lugha – 'nyelv' /beszéd/
ghafula – 'hirtelen'
-ghumia – 'elájul'

8./ *h* – zöngétlen, faringális képzésmódú réshang. Lényegében megfelel a magyar nyelvben is előforduló „*h*” hangnak. Leggyakrabban jövevényszavakban fordul elő, – általában szótagkezdő hangként.

pl.: hali – 'állapot'
haramia – 'rabló'
hekima – 'tudás, bölcsesség'
hodari – 'derék, jóra való'

9./ *j* – zöngés, alveoláris képzésű, alkalomadtán palatalizálódó affrikáta. Nyelvjárásonként változó mértékben palatalizálódik. Kiejtésének skálája a zanzibári *kiunguja* nyelvjárás kemény, a magyar „*dzs*” hangéhoz hasonló ejtémódtól a szárazföld belseje felé haladva fokozatosan palatalizálódik, s a „*gy*” hangon keresztül egészen a „*j*” hangzásig terjed; az irodalmi szuahéliben általában a „*dzs*” ejtémódot tekinthetjük általánosan elfogadottnak.

pl.: -kuja – 'jön'
jina – 'név'
jiwe – 'kő'
maji – 'víz' stb.

10./ *k* – zöngétlen, palato-veláris képzésű réshang. Bizonyos hangkörnyezetben (főleg „e” és „i” előtt) rendszeresen palatalizálódik. Kiejtése egyébként lényegében megfelel a magyar kéz szó „k” hangjének.

pl.: -taka – 'akar'
 -kata – 'vág'
 kumi – 'tíz'
 kisima – 'kút'

11./ *k^h* – az előző hang spirantizálódott változata. Általában a szóhangsúlyt hordozó magánhangzó előtt képződik. Pontos magyar megfelelője nincs. Írásban a szuahéli nyelvben sem különböztetik meg a fenti „k” hangtól.

pl.: fíkíra – 'gondolat'
 -kokota – 'húz, vontat'
 serikali – 'kormányzat' stb.

12./ *l* – zöngétlen, laterális képzésmódú, dento-alveoláris, gyakran palatalizálódó mássalhangzó. Nem palatalizált válfaja időnként (leggyakrabban a többtagú szavak végén) zöngésül. Kiejtése átmenetet képez a magyar „l” hang és a keleti szláv nyelvek palatális „l” hangja között. A kontinentális szuahéli nyelvjárásokban helyenként megfigyelhető a lingvális pergetésű „ɾ” hanggal történő váltakozása.

pl.: -lipa – 'fizet' (zöngétlen, nem palatalizált dentális)
 lumba – 'kérdés, szónokol' (enyhén zöngés)
 kelele – 'zaj, láрма' (enyhén palatalizált, dento-alveoláris, zöngétlen)

13./ *m* – zöngés, bilabiális, nazalizálódott felpattanó zárhang. Kiejtése erőteljes, önálló szótagalkotó mássalhangzó, hajlamos nazalizálni a vele szomszédos (általában utána következő) hangokat. A magyar nyelvben például a *galamb* szó „m” hangjával lehet összehasonlítani.

pl.: mtoto – 'gyermek'
 mimi – 'én' (e. sz., 1. sz. személyes névmás)
 mkate – 'kenyér'
 muhogo – 'manióka' stb.

14./ *n* – zöngés, denti-alveoláris, felpattanó zárhang. Kiejtése az esetek többségében hasonló a magyar *néma* szó „n” hangjának ejtismódjához.

pl.: mzinga – 'kerek méhkas'
 mwundo – 'építkezés'

njia – 'út'
nono – 'kövér, hízott' stb.

15./ *ng* – /ŋ/ zöngés, hátsó nyelvvállású, palatalizálódásra hajlamos, nazalizált, veláris képzésű, felpattanó zárhang. Kiejtése átmenetet képez az angol *long* és a magyar *penge* szavakban előforduló „*ng*” hangzókapcsolatok kiejtémódja között.

pl.: ng'ambo – 'a két ellentétes oldal egyike (pl.: a 'bal')
ng'ofu – 'ikra'
ng'ombe – 'szarvasmarha' stb.

16./ *ny* – zöngés, középső nyelvvállású, erőteljesen palatalizált, denti-alveoláris képzésmódú felpattanó zárhang. Csak bizonyos esetekben nazalizálódik. Kiejtése megközelítőleg azonos a magyar „*ny*” hangéval, például a *nyár* szóban.

pl.: nyimbo – 'dal, ének' (pl.)
nyati – 'kafferbivaly'
nyuki – 'méh'
-danganya – 'becsap, rászed' stb.

17./ *p* – zöngétlen, bilabiális, orális képzésmódú felpattanó zárhang. Hangzása gyakorlatilag megegyezik a magyar nyelv megfelelő hangjának kiejtésével, például a *pendül* szóban.

pl.: papa – 'cápa'
upekee – 'egyedüllét'
upepo – 'szél, vihar'
-piga – 'lő, üt' stb.

18./ *p^h* – az előző mássalhangzó spirantizálódott változata. Viszonylag ritkán fordul elő, s akkor is sokszor olyan szavakban, amelyekben más alkalmal a fenti „*p*”-hez hasonlóan ejtik. Fonetikai önállósága ma már kérdéses, írásban külön nem jelölik.

pl.: upekee – 'egyedüllét'

19./ *r* – zöngés, lingvális képzésű pergetett mássalhangzó. Alkalmanként enyhén palatalizálódik. A szárazföldi területek nyelvjárásaiban gyakran váltakozik az „*l*” hanggal. Kevés kivételtől eltekintve általában két pergetéses. (Három pergetéses például az indiai eredetű *barabara* 'derék, helyes, rendben van' jelentésű szó második tagjában.

pl.: uhuru – 'szabadság'
 jura – ostoba ember,
 jiriwa – 'satu' (esetenként: *jiliwa*)
 -chora – 'rajzol' stb.

20./ *s* – zöngétlen, alveo-dentális képzésű, elülső nyelvréshang. Hangzása lényegében megfelel a magyar nyelv „sz” hangjének.

pl.: simba – 'oroszlán'
 samaki – 'bal'
 kikosi – 'tarkó'
 fisi – 'hiéna' stb.

21./ *sh* – zöngétlen, denti-alveoláris, palatalizált, orális képzésmódú rés-hang. Megközelítőleg megfelel a magyar „s” hangnak, bár annál „például a *sima* szóban egy árnyalattal palatalizáltabb.

pl.: shamba – 'megművelt földdarab'
 shindano – 'verseny'
 shoka – 'balta, fejsze'
 maisha – 'élet' stb.

22./ *t* – zöngétlen, denti-alveoláris képzésű, középső nyelvvállású, orális zárhang. Lényegében megfelel a magyar nyelvben előforduló „t” hangnak, például a *tilos* szóban.

pl.: tunda – 'gyümölcs'
 tatu – 'három'
 -teka – 'merit'
 -tawala – 'kormányoz' stb.

23./ *th* /*θ*/ – zöngétlen, interdentális képzésmódú rés-hang. Megközelítőleg megfelel az angol *thing* szó *th* hangjának. Szinte kizárólag arab eredetű jövevényszavakban fordul elő.

pl.: theluji – 'hó'
 thumu – 'fokhagyma'
 thabiti – 'erős, kemény'
 thelathini – 'harminc' stb.

24./ *tʰ* – a 22. szám alatt szereplő „t” hang spirantizálódott változata. Kévs féle szóban fordul elő, akár a többi spirantizálódott mássalhangzó. Több bantuista szerint nem is tekinthető önálló fonémának. Az irodalmi szuahéli

nyelvben – amint másutt már említettem – nem különböztetik már meg írásban az enyhén spirantizálódott zöngétlen mássalhangzókat (*p, t, k*).

pl.: tembo – 'pálmabor', de:
tembo (spirantizált) – 'elefánt' stb.

25./ *v* – zöngés, labio-dentális képzésmódú réshang. Alapjában megfelel a magyar nyelvben előforduló „*v*” hangnak, például a *vigváz* szóban.

pl.: vita – 'háború'
uvumbi – 'por'
mvua – 'eső' (ebben az esetben a szomszédos „*m*” hatására enyhén nazalizálódik)
hivi – 'ez' stb.

26./ *z* – zöngés, denti-alveoláris képzésmódú, első nyelvállású, orális magánhangzó. Közel áll a magyar nyelv „*z*” hangjához, például a *zúg* szóban.

pl.: -zaa – 'szül'
-weza – 'képes' (valamire)
mzee – 'öreg ember'
-tazanva – 'néz' stb.

27./ *w* – bilabiális képzésű, lényegében azonban zárhangként viselkedő félmagánhangzó. Megfelel az angol nyelv „*w*” hangjának, például a *water* szóban. A magyar nyelvben nincsen megfelelője.

pl.: watu – 'emberek'
uwongo – 'hazugság'
wenzi – 'barátok'
kuwa – 'lenni' stb.

28./ *y* – középső nyelvállású, képzésének helyét tekintve denti-alveoláris félmagánhangzó. Tulajdonképpen átmenetet képez az angol „*y*” (*you*) és a magyar „*ly*” (*lyuk*) hangok között. A legtöbb esetben kiejthető a magyar „*j*” módjára is.

pl.: yoga – 'gomba'
yai – 'tojás'
payo – 'fecsegés'
yangu – 'enyém' stb.

A szuahéli nyelv nem ismeri a magánhangzó-harmóniát. Ugyanakkor általában jól tűri a magánhangzó-torlódást, és szókezdő helyzetben, valamint

affixumok egymáshoz és a tőhöz való illesztésekor két-két mássalhangzó is viszonylag gyakran előfordul egymás mellett. Mindettől függetlenül jellemző a szuahéli nyelvre a magánhangzók és mássalhangzók ritmikus váltakozása. Ez a jelenség, valamint a nyílt szótagok viszonylag nagy száma – hangzás tekintetében dallamossá, könnyeddé teszik a szuahéli beszédet.

A szóhangsúly rendszerint az utolsó előtti szótagra esik. Abban az esetben is így van ez, amikor az eredetileg egytagú vagy kéttagú szótövet az egyeztetési eljárások következtében számos affixum veszi körül. Ilyenkor mindig a megfelelő helyen található affixumra esik a hangsúly az adott szóban. A mondatok intonációjával és a különböző mondat típusok helyes intonálásának kérdésével más helyen foglalkozom részletesebben.

A szuahéli nyelv típusa

Tipológiai szempontból a *szuahéli* nyelv jellegzetes ragozó (*agglutináló*) nyelvnek tekinthető, bár kisebb mértékben a tőhajlítás (*belső flexió*) jelenségének elemeivel is találkozhatunk benne.

A szuahéli nyelvre is jellemző a legtöbb fekete-afrikai és valamennyi bantu nyelvben föllelhető névszóosztályok megléte. Egész grammatikájának gerincét, morfológiájának vázát tulajdonképpen a névszóosztályoknak ez a rendszere határozza meg.

Az indoeurópai nyelvek esetviszonyainak megfelelő kapcsolatok és jelenségek kifejezésére együttesen és egymást kiegészítve szolgál a névszóosztályok rendszere, a birtokviszonyt kifejező részecskék megfelelő alkalmazása és különféle, funkcióikat tekintve előjárósóknak megfelelő szócskák felhasználása.

A flektáló nyelvek nyelvtani eseteinek megfelelő viszonyokat kifejező eszközök a szuahéli nyelv grammatikájában nem határolhatók körül paradigmászerűen. A névszóosztályok közül például a helyviszonyokat kifejező, sorrendben a nyolcadik, s egyben az utolsó osztály *pa-*, *ku-*, *mu-* előképzőivel és az utóbbiakhoz hasonló funkciót betöltő *-ni* szuffixummal képzett főnévalakok, a különféle rendeltetésű előjárósók és más szintaktikai eszközök (például a szórend) játszanak fontos szerepet az indoeurópai nyelvek eseteinek megfelelő grammatikai viszonyok kifejezésében. A szórendről ugyanakkor elmondhatjuk, hogy kötöttsége viszonylagos, lazább stilisztikai környezetben pedig egyenesen kötetlennek mondható.

Az esetviszonyok közül valószínűleg a *birtokviszony* kérdése a legfontosabb. A birtokviszony a szuahéliben – a magyarhoz képest – fordított, tehát

elől áll a birtok, azt követi a birtokos. Magát a birtokviszonyt az *-a* viszonyzócska-tő fejezi ki, amely a birtok és a birtokos között áll. Egyeztetés során a birtokhoz alkalmazkodik, fölvéve a megfelelő névszóosztály névmási előképzőjét.

A szuahéli nyelv névszóosztály-rendszerének megfelelően ezek a – birtokviszonyt kifejező – viszonyzócskák a következők (a számok a névszóosztályokat jelölik):

1		2		3		4		5		6		7
wa	wa	wa	ya	la	ya	cha	vya	ya	za	wa	za	kwa
8												
pa kwa mwa				(1–6-ig egyes- és többes számú alakok).								

Példák az 1. osztály bemutatására:

egyes szám

mtoto *wa* mtu

'az ember gyermeke'

többes szám

mtoto *wa* matu

'az emberek gyermeke'

Példák az 4. osztály bemutatására:

egyes szám

kitabu *cha* mwalimu

'a tanító könyve'

többes szám

kitabu *cha* mwalimu

'a tanító könyvei'

Az indoeurópai nyelvek tárgyesetének megfelelő viszonyt a szuahéli nyelvben a ragozott igealakon (állítmányon) keresztül fejezhetjük ki. Formálisan tehát beszélhetünk tárgyas és tárgyatlan igeragozásról, de ez természetesen csak a tranzitív igék esetében lehetséges. Az igtét tehát első fokon a cselekvés (történés) szubjektumával egyeztetjük. Ekkor az egyeztetés kötelező érvényű. Másodfokon – föltételesen – kerülhet sor a cselekvés (történés) objektumával való egyeztetésre. Az így nyert – tranzitív ragozású igealak utal arra, hogy a vele kapcsolatban álló, objektumként szereplő főnév – az indoeurópai grammatikai normák szerint – tárgyesetben állóként értelmezhető.

pl.: watu wamempiga mwongo

'az emberek megverték a csalót';

ugyanez a szerkezet más esetben *dativusként* fordítható:

pl.: watu wakamwambia mfalme

'az emberek megmondták a szultánnak' (uralkodónak)

Ezekben az esetekben a cselekvést jelentő ige töve *-piga* 'üt, ver', illetve *-ambia* 'mond'; a *wamempiga* és a *wakamwambia* igealakokban a *wa-* előképző a cselekvés szubjektumával való egyeztetés előképzője, amely tulajdonképpen a többes szám harmadik személyű személyrag szerepét tölti be; a *-me-* és a *-ka-* prefixumok különböző fokú múlt idők jelei; a kiemelt *-m-* és *-mw-* előképzők pedig a cselekvés objektumával történő egyeztetés formánsaiként szerepelnek.

A ragozott igealakokon belül a szubjektummal való egyeztetés képzője mindig az első helyen áll, az objektumra vonatkozó pedig minden esetben az ige-tövet közvetlenül megelőző helyzetű morféma.

Az objektummal való egyeztetés, vagyis tulajdonképpen a tárgyas igeragozás toldalékai a következők:

1	2	3	4	5	6	7	8
E. T.	E. T.	E. T.	E. T.	E. T.	E. T.	csak E.	-----
1. ni. tu	u. i.	li ya	ki vi	i zi	u zi	ku	pa ku mu
2. ku m							
3. m wa							

(Az első osztályban /emberek osztálya/ a személyek is szerepelnek.)

A szuahéli nyelv névszóosztály-rendszere

A névszóosztályok rendszerét a szuahéliben eredetileg föltehetően valamiféle logikai természetű fogalmi felosztás alkothatta. Egyes bantu nyelvekben és más, archaikus típusú grammatikával rendelkező, klasszifikációs rendszert is tartalmazó nyelvekben ezek mind a mai napig nagyobb bizonyossággal körülhatárolhatók, mint a szuahéliben.

Az utóbbiban a logikaival szemben ma már elsősorban grammatikai szerepe a döntő, maga az osztályrendszer tehát lényegében tartalmi körülhatárolhatóságuk folytán történő megnevezése föltételes, s csak részben tükrözi a valamikor valószínűleg döntő jelentőséggel rendelkező logikai természetű klasszifikációt.

1./ az első névszóosztályt az *emberek osztályának* nevezzük. Ide tartozik az embert jelentő szavak túlnyomó többsége: foglalkozásnevek, a rokonsági terminológia egy része, politikai funkciók elnevezései stb. Az osztályhoz tartozó előképzők: egyes számban *m-* (magánhangzók előtt *mw-*), többes számban *wa-*,

pl.: mtu –	– 'ember'	watu	– 'emberek'	
mwalimu	– 'tanító'	walimu	– 'tanítók'	
mfalme	– 'uralkodó'	wafalme	– 'uralkodók'	
mjumbe	– 'főnök'	wajumbe	– 'főnökök'	
mjukuu	– 'unoka'	wajukuu	– 'unokák'	stb.

2./ *A fák osztálya.* Tartalmi–fogalmi kötöttsége lényegesen lazább, mint az előző osztályé. A fák nevein kívül ide tartozik a legtöbb növény elnevezése, valamint azoknak a tárgyaknak a nevei, amelyek eredetileg fából készültek. Az égitestek többségének nevei és számos emberi testrész elnevezése is ide sorolható. Előképzője egyes számban *m-* vagy *mu-* (magánhangzók előtt *mw-*), többes számban *mi-*.

pl.	mti	– 'fa'	miti	– 'fák'
	mguu	– 'láb'	miguu	– 'lábak'
	mwezi	– 'hold, hónap'	miezi	– 'holdak, hónapok'
	mwonzi	– 'napsugár'	miunzi	– 'napsugarak'
	mwitu	– 'erdő'	miitu v. misitu	– 'erdők' stb.

3./ *A termések (gyümölcsök) osztálya.* Ide tartozik csaknem valamennyi növényi termés neve, egyes (általában gömbölyded) emberi testrészek elnevezése, általában többes számban előforduló elvont fogalmak nevei és kizárólag többes számú alakjaikban ismert homogén állagú anyagok (főleg folyadékok) elnevezései, valamint néhány, egyes számú alakkal szintén nem rendelkező gyűjtőfogalom elnevezése. Előképzői egyes számban *ji-*, (magánhangzók előtt *j-* vagy *o-*), többes számban *ma-*. A *ji-* előképző bizonyos esetekben egyszersmind *nagyítóképzőként* is szerepel. Mint ilyen, más névszóosztályok prefixumai előtt is állhat. Ilyenkor a nagyítóképzővel alkotott új szó mintegy kilép eredeti osztályából – bár eredeti logikai kötődése Megmarad – és az egyeztetés során rendhagyó módon viselkedik.

pl.: tunda	– 'termés'	matunda	– 'termések'
joshu	– 'mosó, fürdőhely,	majoshu	– 'fürdőhelyek'
jicho	– 'szem'	machu	– 'szemek'
jumba (nagyító) –	'palota'	majumba	– 'paloták'
jumbe	– 'törzsfő'	majumbe	– 'törzsfők'
jirani	– 'szomszéd'	majirani	– 'szomszédok' stb.

4./ *A tárgyak osztálya.* Tágabb értelemben vett logikai kategóriák szerinti felosztás alapján az *élettelen tárgyak osztályának* is nevezhetnénk. Mint lát-

hattuk azonban, az utóbbiak jelentős része más névszó-osztályhoz tartozik. Ide sorolhatók viszont a nyelvek és nyelvjárások elnevezései, a fizikailag nem teljes értékű embereket jelölő szavak (pl. *kipofu* 'vak'), bizonyos elvont fogalmak nevei stb.

Az osztály előképzői egyes számban *ki-* (magánhangzók előtt *ch-*), többes számban *vi-* (magánhangzók előtt *vy-*). A *ki-* előképző egyébként kicsinyítő képzőként is szerepel. A vele képzett szavak – éppen úgy, amint az előző osztályhoz csatlakozó nagyított szóalakok – kilépnek eredeti osztályukból és minden vonatkozásban az élettelen tárgyak osztályának kötelékébe lépnek.

pl.:	kitu	– 'tárgy, dolog'	vitu	– 'tárgyak'
	kiaga	– 'szerződés'	viaga	– 'szerződések'
	chanzo	– 'kezdet'	vyanzo	– 'kezdetek'
	kisu	– 'kés'	visu	– 'kések'
	kicheko	– 'mosoly'	vicheko	– 'mosolyok'
	kiswahili	– 'szuahéli nyelv'– (a nyelvek neve mindig csak egyes számban állhat).		

5./ *Az állatok osztálya.* A hozzá tartozó szavak jelentésének körét tekintve a szuahéli nyelvnek ez a legsokrétűbb névszóosztálya. Ide tartozik valamennyi állatfajta neve, a rokonsági terminológia jelentős része, a családi élet és a háztartás fogalomkörébe tartozó, konkrét tárgyi kötöttséggel nem rendelkező szavak többsége, valamint a különböző nyelvekből származó jövevényszavak legnagyobb része. Előképzői egyes- és többes számban alakilag megegyeznek. Mássalhangzók előtt *n-*, magánhangzók előtt *ny-* az előképző; zöngés ajakhangok előtt teljes hasonulás megy végbe, s így a prefixum *m-*-re változik; egyes zöngés réshangok (*f, k, s, t*), valamint a zöngétlen bilabiális zárhang (*g*) előtt *ø-* morfémmá válik; számos idegen eredetű szó esetében pedig lényegében hiányzik a névszóosztály megfelelő prefixuma.

pl.:	nyama	– 'állat', 'állatok', 'hús/ok'
	mbuzi	– 'kecske', 'kecskék'
	paka	– 'macska', 'macskák'
	simba	– 'oroszlán', 'oroszlánok'
	sudi	– 'siker, öröm', 'sikerek, örömök'
	ndugu	– 'testvér, rokon', 'testvérek, rokonok'
	parafujo	– 'csavar, csavarok' /portugálból/
	petroli	– 'benzin, üzemanyag' /angolból/ stb.

6./ *Az elvont fogalmak osztálya.* Ide tartoznak azok a szavak, amelyek többes számú alakkal nem rendelkező elvont fogalmakat jelölnek, például ország nevek, meghatározott népek által lakott, de önálló államot nem alkotó területek nevei, csoportfogalmakat kifejező szavak, nem homogén anyagú tömegek részeinek megnevezéseként szereplő szavak stb. Egyes számú előképzője *u-*, (magánhangzók előtt *w-*). Többes számú alakjainak előképzőváltozatai alakilag megegyeznek az 5. névszóosztály (állatok osztálya) megfelelő rendeltetésű prefixumaival.

pl.: uwongo	– 'hazugság'	
nyamwezi	– 'a nyamvezi nép földje' (országa)	
ulozi	– 'varázslat' (csak egyes számban)	
umbali	– 'távolság'	
upesi	– 'sebesség'	
watani	– 'haza, szülőház'	– többes sz. ua.
wali	– 'főtt rizsszem'	– nyali – 'főtt rizs'
wimbo	– 'ének, dal'	– nyimbo – 'dalok'

7./ *A főnévi igenevek osztálya.* (A szovjet afrikanisztikában általánosan elfogadott, ma már hagyományos elnevezés. Az angol nyelvű terminológiában az *-ing* végződésű gerundiumoknak megfelelő igékből képzett főnevek osztálya). Tulajdonképpen a cselekvést, történést kifejező, igei eredetű főneveket tömöríti. Alakilag megegyezik a tulajdonképpeni főnévi igenevekkel. Egyetlen előképzője a *ku-*. Az osztály szemantikai természetéből következik, hogy többes számú prefixumokkal nem rendelkeznek, tehát többes számú szóalakok sem tartoznak hozzá. A formálisan ebbe az osztályba tartozó, de többes számú párral is rendelkező szavak ezen többes számú alakjai ki lépnek a 7. névszóosztályból és átkerülnek a 3. osztály (gyümölcsök osztálya) kötelékébe. Pl.: kusanyiko – 'gyűlés' de makusanyiko – 'gyűlések'.

pl.: kujitawala	– 'önkormányzat'	
kumbuko	– 'emlékezet'	
de: kumbusho	– 'emlékmű'	– makumbusho – 'emlékművek'
kutoka	– 'kijárat'	– ez utóbbi alapvetően előljárószó-

ként szerepel. Mindig a vonatkozó szó előtt áll, s a jelentése ilyenkor: *-tól, -től, -ból, -ből, -ról, -ről* stb.

8./ *A helyviszonyokat kifejező fogalmak osztálya.* Tulajdonképpen – legalábbis formális értelemben – nem tekinthető teljes értékű névszóosztálynak. Az ide tartozó szavak száma mindössze három:

mahali – 'hely, terület'
 pahali – lényegében az előzővel azonos jelentésű szó, – a különbséget lásd alább;
 kuzimu – 'túlvilág'

A *mahali* és a *pahali* szavak ugyanarra az arab eredetű töre vezethetők vissza. Korábban – a modern szuahéliből már teljesen kiveszett – ősi bantu töből képzett *patu*, *katu*, *mutu* szavak hordozták ezt a jelentést. Az eredeti arab szó első tagja (*ma-*) azonban a szuahéli nyelvben előképzőként viselkedik, amint ezt a *pa-* prefixummal megfigyelhető váltakozása is bizonyítja.

Ez a névszóosztály a *bantu nyelvek* jelentős részéből hiányzik. A *szuahéli*ben ugyanakkor három különböző részre – úgy is értelmezhetjük, hogy – három sajátos alosztályra tagolódik. Funkciója a térben való mozgás vagy elhelyezkedés különböző aspektusainak érzékeltetése. Ennek megfelelően a *pa-* előképző alkalmazása valamilyen síkban való elhelyezkedést, közelséget jelent; a *ku-* elsősorban valami felé irányuló, vagy attól távolodó mozgásra, valamint távolságra utal; a *mu-* előképző pedig valamiféle körülhatárolt térben való elhelyezkedést jelöl.

Maguk az itt bemutatott prefixumok (illetve azok *po-*, *ko-*, *mo-* fonetikai változatai) nem a tulajdonképpeni alapszóhoz, a jelzett főnévhez kapcsolódnak. Ezért még ideiglenesen sem csoportosíthatnánk az így képzett szavakat elkülönülő osztályba. A helyviszonyokat kifejező – lényegében fiktív – névszóosztály előképzői ugyanis az érintett főnévhez kapcsolódó igén- vagy a vele kontextuálisan összefüggő névmáson – általában a birtokos névmásokon keresztül fejtik ki hatásukat.

pl.: nyumbani pwangu – 'az én házámban'

Megjegyzendő viszont, hogy a szuahéliben ma már általánosan elterjedt egy, néhány évszázada kialakult jelenség: a helyviszonyokra utaló, azokat általánosságban kifejező s a névszóosztály-rendszertől lényegében független szuffixális képzésmód. Ennek eszközéül a *-ni* utóképző szolgál. Közvetlenül kapcsolódik az érintett névszói tőhöz és rendszerint a helyviszonyokat kifejező fiktív osztály megfelelő prefixumával kombinálva jelzi az éppen aktuális térbeli viszonyt. (Lásd a fentebb idézett példát.)

Az emberek osztályához tartozó szavak, valamint más névszóosztályok embert jelentő (sőt bármilyen élőlényt jelölő) szavai általában nem vehetik föl a helyviszonyt kifejező szuffixumot. Ilyen esetekben a 8. névszóosztály *ku-* előképzőjéből és a birtokviszonyt kifejező *-a* részecskéből képzett *-tól*, *-től*, valamint *-hoz*, *-hez*, *-höz* jelentésű és nem egyeztethető *kwa* előljáró szót alkalmazhatjuk.

Lássunk néhány példát:

1./ Élőt jelentő főnév esetében:

Alipokwenda kwa mfalme. – 'Elmentek az uralkodóhoz'.

2./ Élettelent jelentő főnevek esetében:

Hapana nyama nchini petu. – 'Nincsenek vadállatok a mi országunkban'.

Balozi alitaka kufikia mjini kwetu. – 'A követ városunkba kívánt jönni'.

Imo nguo nyingi kabatini mwake. – 'Sok ruha van a szekrényében'.

A melléknév a szuahéli nyelvben

Valamennyi bantu nyelvre, közöttük a szuahélire is jellemző, hogy szókincsében csekély számban fordulnak elő tulajdonképpeni melléznevek. Csúppán a legalapvetőbb tulajdonságokat és a legalapvetőbb színeket jelölő szavakat sorolhatjuk ide. (Pl.: *-refu* – 'hosszú', *-fupi* – 'rövid', *-ema* – 'jó', *-baya* – 'rossz', *-eupe* – 'fehér', *-eusi* – 'fekete' stb.)

A szuahéli nyelv mellézneveit eredetük szerint két nagy csoportra bonthatjuk fel. Ezek: a./ a hagyományos bantu tövekből képzett melléznevek; b./ az arab vagy más idegen nyelvekből származó jövevényszavak körébe sorolható melléznevek.

A bantu eredetű melléznevek a mondatban minden esetben egyeztetendők a velük kapcsolatban álló főnevekkel. Az egyeztetés gyakorlatilag abból áll, hogy a melléznevek fölveszik az érintett névszóosztály megfelelő számú melléknévi előképzőjét. Egyedül a hatodik névszó-osztály (elvont fogalmak osztálya) képez kivételt. Az ide tartozó főnevekhez kapcsolódó melléznevek az osztály *u-* prefixuma helyett az *m-* előképzőt veszik fel a mondatban. A többes számú alakok esetében azonban itt is – a főnevekhez hasonlóan – az előző, ötödik névszó-osztálynak megfelelő *n-*, *ny-*, *m-*, *ø-* előképzők kapcsolódnak hozzájuk. Az arab eredetű melléznevek viszont formálisan nem egyeztetendők a velük kapcsolatban álló főnevekkel, más szóval a szövegben változatlanok maradnak.

pl.: a./ bantu eredetű melléznevek:

<i>-refu</i> – 'hosszú, magas'	– <i>mlima mrefu</i> – 'magas hegy'
<i>-eupe</i> – 'fehér'	– <i>mawe meupe</i> – 'fehér kövek'
<i>-kali</i> – 'éles, erős'	– <i>kisu kiki</i> – 'éles kés'

b./ arab eredetű melléznevek:

<i>hodari</i> – 'derék, jóra való'	– <i>mtu hodari</i> – 'derék ember'
<i>safi</i> – 'tisztá'	– <i>maji safi</i> – 'tisztá víz'...

Egyes speciális esetekben az *-a* részecske megfelelő alakjával képzett birtokos szerkezetek a mondatban rendszerint jelzőként szerepelnek, de lexikológiai szempontból aligha tekinthetők melléknemeknek.

pl.: *chakula cha kutosha* (birt.) – elegendő étel

Hasonló módon viselkednek és értékelhetők az *-enye* 'valamivel rendelkező' segédszóval képzett szerkezetek.

pl.: *mwenye akili* – 'eszes, okos ember'

Megjegyzendő, hogy bizonyos, lexikológiai szempontból idiomatikusnak tekinthető jelzős szerkezetek esetében a birtokos konstrukcióra épülő tulajdonságjelzőknél hiányozhat az *-a* birtokos részecske megfelelő alakja.

pl.: *mwana hewa* (*mwana-wa-hewa*) – 'pilóta'
mwezi ujao – 'jövő hónap'
mbwa pori – 'vadkutya' stb.

A melléknév értékű és funkciójú szerkezetek képzésének másik módja a *na* 'és, is' jelentésű viszonyzó alkalmazására épül.

pl.: *mto mdogo na upesi* – 'kis, gyors folyó' – ahonnan:
mto na upesi – 'gyors folyó'

Ilyen alkalmakkor rendszerint az elvont fogalmak osztályába tartozó, nem egy esetben paradox módon melléknévi eredetű főnevek is szerepelhetnek az adott szerkezetekben. A modern szuahéliben ez a képzésmód már bizonyos értelemben archaikusnak, elavultnak számít. A köznyelvben ma ritkán, és akkor is határozott archaizáló stilisztikai szándékkal alkalmazzák. Leggyakrabban a természetükénél fogva is régiességre törekvő vallási–liturgikus szövegekben fordulnak elő.

A *melléknemek fokozásának* – középfokon – a *kuliko*, a *kupita* és a *kushinda* segédszók az eszközei. Mindhárom segédszó igei eredetű. Ez a tény a *kuliko* szócska esetében már elhomályosult, az igető kiesett, és lényegében csak a lokális prefixum: *ku-*, a múlt idő jele *-li-* és a szintén lokális szuffixum *-ko* maradt meg. A másik két esetben szabályos főnévi igenévi alakokkal állunk szemben. Ez azonban nem zárja ki, hogy ebben az esetben a *ku-* előképző nem a főnévi igenév, hanem a *lokális osztály* képviselője. A *-shinda* ige jelentése 'legyőz', itt 'felülmúl', a *-pita* igéé pedig 'elmegy valami mellett', itt 'túltesz valamin'. Amikor ezek a szavak valamely melléknév középfokára utalnak, minden esetben a *mint* szócskával fordítandók magyarra.

pl.: mbwa yako ni kubwa *kuliko* yake – 'a te kutyád nagyobb, mint az övé' (szó szerint: 'a te kutyád nagy, *túltesz* az övé');
 nyumba yenu ni nzuri *kushinda* yao – 'a ti házatok szebb, mint az övék' (szó szerint: 'a ti házatok szép, *túltesz* az övékén; *felülmúlja* az övékét');
 vitabu hivi ni vyema *kupita* vyangu – 'ezek a könyvek szépek, jobbak, mint az enyéim' (szó szerint: 'ezek a könyvek jók, *túltesznek* az enyéimen).

A *kuliko* szócska kiegészítéseképpen gyakran szerepel a középfokú melléknévi alakok képzésekor a *zaidi* – 'inkább' szócska.

pl.: kubwa zaidi – 'nagyobb' (szó szerint: nagy inkább);
 bora zaidi – 'jobb' (szó szerint: jó inkább) stb.

A melléznevek felsőfokú alakjainak képzésekor ugyanezeket a segédszókat alkalmazzuk, kiegészítve az *-ote* – 'mind, összes' jelentésű szóval.

pl.: farasi yake ni nyepesi *kuliko* yote – 'az ő lova a leggyorsabb'
kupita (szó szerint: az ő lova /van/ gyors,
kushinda túltesz valamennyin)

A melléznevek felsőfokának van még egy körülíró képzésmódja is, amelyet azonban csak feltételesen tekinthetünk formális felsőfokot kifejező szerkezetnek. Ennek esetében a *ndiyo* 'igen, így van' jelentésű szó *-ye* viszonyító részecskével kiegészített alakja és a létige, szintén viszonyító részecskével kiegészített múlt idejű alakja (*-liye*) fogja közre azt a mondatrészt, amelyre a tulajdonságjelző vonatkozik.

pl.: huyu *ndiye* mtoto *aliye* mbaya – 'ez a legrosszabb gyerek'
 (szó szerint: 'igen, ez az a gyerek, aki /maga/ a rossz/aság');

A névmások rendszere a szuahéli nyelvben

A névmások rendszere a többi bantu nyelvhez hasonlóan a szuahéliben is feltűnően fejlett. A névmások jelentős része bizonyos összefüggésekben és konkrét főnevekhez kapcsolódva lényegében melléknévi (jelzői) funkciókat is ellát. Maga a névmás a legtöbbször lexikális tartalommal rendelkező tőből és az éppen érintett névszóosztály hozzá tapadó előképzőjéből áll. Ilyen esetekben gyakran bonyolult, komplex igealakokhoz kapcsolódnak, amelyek-

ben alanyi és tárgyi funkciójú névmási affixumok egyaránt előfordulhatnak. Az utóbbiak egyidejűleg jelenthetnek személyes és mutató névmásokat. Pl.:

utampiga – 'te meg fogod verni őt'

– ahonnan: *u* – személyes névmási értékű igei affixum, tulajdonképpen egyes szám 1. szem. személyrag;

ta – a jövő idő jele;

m – szintén (adott esetben személyes) névmás értékű affixum – tulajdonképpen tárgyrag;

piga – az ige töve: 'üt, ver'; *ameyakunywa maji yote* – '(ő) megitta az összes vizet'

ahonnan: *a-* – mint fenn, *u-* (egyes szám, 3. szem.);

me- a befejezett múlt idő jele;

ya- mutató névmás értékű, jelen esetben tranzitivitásra utaló helyzetben álló affixum, tulajdonképpen tárgyrag;

kunywa – az ige töve 'iszik'

/y/ote – általánosító névmás: 'mind, valamennyi, összes'.

Külön csoportot képeznek az önálló személyes névmások, amelyek a mai szuahéli nyelvben a következők:

egyes szám:

1. sz.: –	<i>mimi</i> –	'én'
2. sz.: –	<i>wewe</i> –	'te'
3. sz.: –	<i>yeye</i> –	'ő'

többes szám:

1. sz.: –	<i>sisi</i> –	'mi'
2. sz.: –	<i>nyinyi</i> –	'ti'
3. sz.: –	<i>wao</i> –	'ők'

A komplex igealakokban ezeknek megfelelő névmási igealakok töltik be a személyes névmások szerepét:

egyes szám:

1. sz.:	<i>-ni-</i>
2. sz.:	<i>-hu-</i>
3. sz.:	<i>-a-</i>

többes szám:

1. sz.:	<i>-tu-</i>
2. sz.:	<i>-m-</i>
3. sz.:	<i>-wa-</i>

Tranzitív igék esetében a mindenkori cselekvés objektumára vonatkozó névmási eredetű infixumok is szerepelhetnek – lényegében – a tárgyas ragozás személyragjaiként:

egyes szám:		többes szám:	
1. sz.:	-ni-	1. sz.:	-tu-
2. sz.:	-ku-	2. sz.:	-wa-
3. sz.:	-m-	3. sz.:	-wa-

A komplex igealakokban meghatározott sorrendben helyezkednek el a fenti szubjektív- és objektív (személy- és tárgyragok). A szubjektumra (alanyra) vonatkozó előképző a mindenkori szóalak elején, a tárgyként szereplő szó pedig minden esetben közvetlenül az ige előtt áll. Közöttük egyéb ragok és képzők is elhelyezkedhetnek.

pl.: akamwambia – 'megmondta neki' – ahonnan:

a- e. sz. 3. szem. személyrag;
ka- a közvetlen múlt idő jele;
mw- az objektumra vonatkozó
 e. sz. 3. szem. személyrag.

Betű szerint tehát a fenti mondat fordítása a következő: *ő + múlt idő jele + annak* (másutt: *azt, neki, őt*) + *mond*.

A birtokos névmások tövei is fölveszik a mindenkori birtok névszóosztályának megfelelő előképzőt. A birtokos névmások tövei a következők:

egyes szám:	többes szám:
1. sz.: -angu	1. sz.: -etu
2. sz.: -ako	2. sz.: -enu
3. sz.: -ake	3. sz.: -ao

például: nyumba yangu – 'az én házam'
 jina lake – 'az ő neve'
 mwalimu wetu – 'a mi tanítónk'
 walimu wetu – 'a mi tanítóink' stb.

Említettük már, hogy a birtokviszony uralkodó tényezője a szuahéli nyelvben a birtok, hasonlóképpen az indoeurópai nyelvek rendszerének párhuzamos sajátosságához. Ennek figyelembevételével tekintsük át a birtokos névmások legfontosabb alakjait a mai szuahéli nyelvben:

egyes szám:	többes szám:
1. sz.: <i>-angu</i>	1. sz.: <i>-etu</i>
2. sz.: <i>-ako</i>	2. sz.: <i>-enu</i>
3. sz.: <i>-ake</i>	3. sz.: <i>-ao</i>

A névszóosztályok szerint egyeztetett alakokat lásd a megfelelő táblázatban!

Egyes rokonsági terminusok esetében a birtokként szereplő szó egybeolvadhat a birtokos névmással. A jelenséget általában a szóalak megrövidülése, vagy hangzókiesés követi.

pl.: *mwanaawe* + – *mwana wake* – 'az ő gyermeke',
mamangu + – *mama yangu* – 'az én anyám' stb.

A mutató névmásoknak a szuahéliben lényegében négy típusa van. Az első a közelre mutató névmás, amelyet a *ha-* morfémből, valamint az érintett névszóosztály megfelelő prefixumából képezhetünk. Egyes és többes számú alakjainak jelentése: *ez, ezek*.

pl.: *ha-* + *-wa* (1. oszt. t. szám) – + *hawa* – 'ezek':
watu hawa – 'ezek az emberek'
ha- + *-ki* (4. oszt. e. szám) – + *hiki* – 'ez':
kitabu hiki – 'ez a könyv' stb.

A mutató névmások képzésekor – mint már láthattuk – végbemennek bizonyos fonetikai változások is: hasonulás vagy kötőhang betoldódása. A mondatban a mutató névmások posztpozícióba kerülnek. A közelre mutató névmás jelentése 'ez az említett'; 'ez, amelyről szó van'. Képzés során a közelre mutató névmás összeolvad az *-o-* viszonyító részecskével.

pl.: *hawa* + *o* – + *hao*: *watu hao* – 'ezek, a már említett emberek';
hiki + *o* – + *hicho*: *kitabu hicho* – 'ez a már említett könyv'.

A közelre mutató névmások mellett a rámutatás hangsúlyozására, prepozicionális helyzetben időnként előfordul a névszóosztályi egyeztető részecske megkettőzött alakja. Ily módon a rámutatást konkretizáló és nyomatékosító stabil névmási szerkezetet kapunk, amelynek jelentése: 'éppen ez, pontosan ez'.

pl.: *kitabu kiki hiki* – 'éppen ez a könyv'

Ha az ilyen jelentést konkretizáló mutató névmást viszonyító névmás mellett használjuk, akkor az utóbbi névszóosztályhoz tartozó igei egyeztető és a viszonyító részecske összeolvadásából jön létre.

pl.: *kitabuhicho hicho* – 'Éppen ez az említett könyv'

A 'mind, valamennyi, összes, teljes, egész' jelentésű, általánosító névmás töve a szuahéli nyelvben *-ote*. Főnévhez kapcsolódva egyesül a mindenkori névszóosztály névmási egyeztetőjével, így nyeri el végleges alakját.

pl.: *mtu wote* – 'az egész ember';

watu wote – 'minden ember, az összes emberek'

Az első névszóosztály többes számú kategóriájában az általános névmások három alakja van jelen a személyeknek megfelelően:

1. sz.: */sisi/ sote* – 'mi valamennyien'

2. sz.: */nyinyi/ nyote* – 'ti valamennyien'

3. sz.: */wao/ wote* – 'ők valamennyien'

Az általános névmásokból képezhetjük a 'bármelyik, bármilyen, akármelyik, akármilyen' jelentésű, melléknévi általános névmások megfelelő alakjait. Ilyenkor a névmás első tagját önállóan használjuk maga a tulajdonképpeni névmás előtt.

pl.: *watu wo wote* – 'bármiféle emberek'.

Lényegében tehát az általános névmás elé kerül az *-o-* viszonyító részecske egyeztetett alakja, amely a szerkezethez tartozó főnév után áll.

A kérdő névmások két csoportra bonthatók a szuahéli nyelvben. Az önálló kérdő névmások, pl.: *nini* 'mi?', *nani* 'ki?', *gani* 'milyen', 'melyik'? stb. nem változtatják az alakjukat, tehát bármelyik osztályhoz tartozó főnév mellett eredeti alakjukban állhatnak.

A helyviszonyokat kifejező nyolcadik névszóosztály második részkategóriájához tartozó, *ku-* előképző szuffixális pozícióba került *-ko* változatát a megfelelő névszóosztály előképzőjével kiegészítve kapjuk meg a *Hol?* jelentésű kérdő névmás megfelelő alakjait.

pl.: *nguo iko wapi?* – 'hol vannak a ruhák?'

Ebben a névmási kategóriában a tulajdonképpeni kérdő névmás szerepét a *-pi* szócska megfelelő osztályprefixummal ellátott alakja tölti be. A kérdő névmás alkalmazása során nem mindig tapasztalhatunk megfelelő következetességet, ami arról tanúskodik, hogy az egyes névszóosztályokhoz kapcsos-

lódó alakok fokozatosan elveszítik önállóságukat, és kialakulóban van valamiféle általános kérdő névmási tőalak, amelyet valószínűleg belátható időn belül minden névszóosztályhoz tartozó szó esetében alkalmazhatunk majd.

Az ige a szuahéli nyelvben

A szuahéli nyelv bantu eredetű igei törzsei a legtöbb esetben kéttagúak, ritkábban egytagúak. Az egészen kivételesen előforduló bantu eredetű háromtagú igei törzsek általában stabilizálódott ragozott alakok. A többi – szintén nem nagy számú – tő idegen (elsősorban arab) eredetű jövevényszó a szuahéli nyelvben. A hagyományos bantu eredetű igei törzsek rendszerint „a”-ra végződnek, míg az idegen eredetűek a legtöbb esetben „i”-re. A szuahéli szótárakban a tőalakok szerepelnek, mivel a ragozott (képzett) alakok – beleértve a főnévi igenévet is – prefixálisan képződnek, ami érthetően gyakorlatilag lehetetlenné teszi ABC-sorrendbe állításukat. A főnévi igenév előképzője a szuahéli nyelvben a *ku-* prefixum.

pl.: *-fanya* (tő) – *+kufanya* – 'csinálni'.

Amint már említettem, a *ku-* főnévi igenévképző prefixum alakilag megegyezik a hetedik (főnévi igenévi) névszóosztály előképzőjével. Ez helyenként megnehezíti a szövegben (mondatban) előforduló szó konkrét jelentésének és szintaktikai funkciójának megállapítását. Mindez természetesen alig vonatkozik a szuahéli anyanyelvű népességre, de tekintettel arra, hogy a szuahéli nyelv beszélőinek túlnyomó többsége más nyelvet mondhat sajátjának, a fenti probléma mégis reálisnak tekintendő.

Az ige törze a ragozás során változatlan marad. Maga a ragozás tulajdonképpen fázisokra vagy lépcsőkre bontható. Az igealakokat elsősorban a mondatban hozzájuk kapcsolódó, az alany szerepét játszó főnévvel egyeztetjük az igei egyeztetők segítségével.

A ragozás során kapott komplex igealakon belül sorrendben az első helyen áll az alanyi egyeztető, ezt követi az idő jele, majd a tárgyi egyeztető. A tárgyi egyeztető után állhat a feltételes mód jele, vagy a helyviszonyokra utaló részecske. A felszólító módot a szuahéli nyelv szuffixálisan képezi. Szintén szuffixumok segítségével egész sor speciális funkciót betöltő igealakot is képezhetünk. Ezeknek az utóképzőknek a használata nagyon emlékeztet a magyar igeképzés gyakorlatára.

Igeidők kijelentő módban

A jelen idejű cselekvés jele a szuahéli nyelvben a *-na-* affixum:

pl.: *ninajenga nyumba* – 'házat építtek'

Ez tulajdonképpen megfelel az angol nyelv jelen idejű, folyamatos cselekvést, történést jelentő, *-ing* végződésű igelakjainak: *I am building a house*).

A jelen idejű állapotot, helyzetet, tényt stb. megállapító (történést jelentő) igék ilyen tartalmat hordozó alakjait az *-a-* affixummal képezhetjük:

pl.: *naweza kwenda nyumbani* – 'hazamehetek'; ahonnan: *na = ni + -a-*

Ragozás során az *-a-* (*na*) időjel egybeolvad a személyraggal, és a következő konkrét személyragokat adja:

egyes szám:

1. sz.: *ni-* + *-a-* = *-na-*

2. sz.: *u-* + *-a-* = *-wa-*

3. sz.: *a-* + *-a-* = *-a-*

többes szám:

1. sz.: *tu-* + *-a-* = *-twa-*

2. sz.: *m-* + *-a-* = *-mwa-*

3. sz.: *wa-* + *-a-* = *wa-*

A szuahéli nyelvben a múlt időnek három kategóriáját különböztethetjük meg. Folyamatos múlt idejű cselekvést jelölnek a *-li-* időjellel képzett igealakok:

pl.: *ni/ikuwa nyumbani* – 'otthon voltam'

Ez az alak azonban csupán jelzi, de nem hangsúlyozza a cselekvés, történés folyamatosságát.

A cselekvés, történés befejezettségére utal a *-me-* múltidőjel használata:

p.: *amefika* – '(ő) megérkezett'

nimesahau – '(én) elfelejtettem'

A *-ka-* időjel sajátos elbeszélő múlt idejű cselekvést jelöl:

pl.: *sungura akasema* – 'akkor a nyúl azt mondta'...

Ezen kívül, ha a mondatban két olyan cselekvés vagy történés következik egymás után, amelyek a valóságos időben is egymást követik, akkor általában összetett igeidő szerepel, amely két igével fejeződik ki. Ilyenkor az egyik ige gyakorlatilag a segédige szerepét játssza. Ebben az esetben az első igealakban a *-li-*, a másodikban pedig a *-ka-* múlt idő-jelet alkalmazzuk. Tekintettel arra, hogy ennek az alaknak a felhasználási területe szűkebb, és nem

mindig kötelező érvényű, a két igealak együttes előfordulása nem azonosítható teljes mértékben az angol nyelvben megfigyelhető „*sequence of tenses*” jelenségével. Ilyen szempontból közelebb áll a magyar nyelvben ma már archaikusnak számító igeidők közötti szabályszerű egymásutánisághoz:

pl.: *alifika akaingia nyumbani* – 'megérkezett és belépett a házba'; (tulajdonképpen: megérkezett volt, és /akkor/ belépett a házba).

A jövő idejű cselekvést, történet a *-ta-* időjellel fejezzük ki a szuahéli nyelvben. A múlt idő jeléhez hasonlóan ez is az alanyi egyeztető részecske után következik, és a komplex igealakon belül mindig a második helyen áll:

pl.: *tutapata maji wapi?* – 'hol kapunk (szerzünk) majd vizet?'

A *hu-* prefixum, amely alakilag megegyezik az egyes szám második személyű, jelen idejű, tagadó–tiltó alanyi egyeztető részecskével, az utóbbi-tól teljesen függetlenül időjelként is használatos. Ilyen esetben a cselekvés, történet rendszerességét, ismétlődő voltát, állandó jellegét fejezi ki. Alkalmazásakor más igei egyeztetőket nem illeszthetünk az ige tövéhez. A *hu-* időjellel ellátott ige tehát formálisan nem jelzi a névszóosztályt, a cselekvő számát és személyét, valamint a cselekvés–történet konkrét idejét sem:

pl.: *mtoto wangu asubuhi huenda shuleni* – 'a gyermekem reggelente iskolába jár'.

A szuahéli nyelvben megfigyelhetők bizonyos összetett, a cselekvés, történet idejére vonatkozó igealakok is. Képzésükben aktív szerepet játszik a *kuwa* – 'lenni' létige. Ennek az igeidőnek a funkciója megközelítőleg megfelel a magyar nyelvben ma már szintén archaikusnak számító, létigével képzett elbeszélő múlt időnek:

pl.: *nilikuwa nikitembea* – 'amikor sétáltam volt' stb.

A feltételes mód kifejezésére a szuahéli nyelv három jelet használ. Ezek a *-ngali-*, a *-nge-* és a *-ki-* affixumok. A *-ngali-* affixum alkalmazásával arra utalunk, hogy a cselekvés, történet föltételei hiányoznak, a cselekvés stb. tulajdonképpen nem lehetséges:

pl.: *ningalikwenda nyumbani* – 'hazamennék' (ha lehetne, de nem lehet);
nilikuwa ningalikwenda nyumbani – 'hazamentem volna...'

A *-nge-* affixum alkalmazásával formált igealak a cselekvés, történet valószínűségét, illetve lehetőségességét nem zárja ki, csupán reális, de nem eleve hiányzó föltételekhez köti:

pl.: *ningeweza kufanya kazi* – 'dolgozni tudnék'...

A *-nge-* képző másik funkciója az óhajtó mód kifejezése:

pl.: *ningetaka kuandika barua* – 'szeretnék levelet írni'

A *-ki-* affixum segítségével képzett föltételes mód valamely konkrét és reális föltételhez köti a cselekvést, történést. Az esetek többségében a jövőre utal:

pl.: *ukijenga nyumba nitakwenda kwako* – 'ha fölépíted a házad, elmegyek hozzád'

A *kuwa* 'lenni' létigének a *-ki-* toldalékkal kiegészített töve az ötödik névszóosztály egyes számú igei egyeztetőjével képzett *ikiwa* alakja – reális föltételekkel rendelkező cselekvéssel, történéssel kapcsolatban – a *ha* kötőszóval fordítható, magyarra.

A *felszólító mód* két legfontosabb alakja az egyes szám és a többes szám második személyé. Az előbbi lényegében azonos az igetővel, míg az utóbbi kiegészül az *-eni* végződéssel. Történetileg ez az egyik legrégibb szuffixális képzésmód a szuahéli nyelvben:

pl.: *ende* – 'menj, eredj'

endeni – 'menjete, eredjete'

Ezek az alakok a közvetlen utasítást, a parancsot jelzik. Az első és a harmadik személyű, közvetett utasítást, óhajt jelző alakokat az *-e* szuffixummal képezzük. Formálisan ekkor a szóvégi magánhangzó (az ige végvokálisa) *-e*-re változik:

pl.: *anataka niende* – '(ő) azt akarja, (hogy én) menjek;

nipe máji yako – 'adj (nekem) a vized(ből)';

A cselekvés célirányultságára utal, ha a kapott igealakban a tárgyi egyeztető is szerepel.

pl.: *anataka unipige* – '(ő) azt akarja, hogy (te) engem megüss'

A szuahéli nyelvre jellemző az igeképzők igen fejlett és gazdag rendszere. Az igetőhöz szuffixumokként illeszkedő igeképzők segítségével a cselekvés, történés különböző aspektusait ábrázolhatjuk, illetve teljesen új szó-tári jelentésű igéket hozhatunk létre. A legelterjedtebb így képezhető igealakok a következők:

1./ *Szenvedő* (passive). A cselekvés, történés az alanyra irányul. Képzője a *-wa* szuffixum:

pl.: funga – 'megkötöz, bezár' – + fungwa – 'megkötözött, bezárt', (meg lett kötözve, bezáratott)

A szenvedő igealakot gyakran a *na* 'és' kötőszó kapcsolja össze a cselekvővel. Az igealak ilyenkor a *valaki vagy valami által* fogalommal kiegészítve fordítható:

pl.: amepigwa *na* babake – 'megverte az apja' (b. sz.: 'megveretett az apja által'). Az ilyen alakokat magyarrá rendszerint cselekvő szerkezettel célszerű fordítani.

2./ *Kölcsönös cselekvés* (reciprocal). A cselekvés kölcsönös jellegére utal, lényegében két vagy több cselekvőt feltételez. Képzője az *-ana* szuffixum:

pl.: -piga – 'üt, ver' – + pigana – 'verekszik'
 -ona – 'lát' – + -onana – 'találkozik' (tkp. látja egymást valakivel, látják egymást')

3./ *Írányult cselekvés* (prepositional). A cselekvés célirányultságát jelzi. Képzői: *-ia, -ea, -lia, -lea*:

pl.: – enda – megy – + – endea – 'valahova megy'
 – peleka – visz – + – pelekea – 'valahová, valakinek visz'
 – jua – tud – + – julia – 'tudja azt, hogy, azért tudja'

4./ *Fordított (irányú) cselekvés* (conversive). Az eredeti igealak által kifejezett cselekvéssel, történéssel ellenkező értelműre utal. Képzője *-ua*:

pl.: – funga – 'megkötöz, bezár' – + – fungua – 'kioldoz, kinyit';
 – songa – 'nyom, szorít' – + – songoa – 'kinyom, visszaszorít stb.'

5./ *Műveltető alak* (causative). A cselekvés kényszerű jellegét, az arra való fölszólítást, fölhívást, fölkérést, biztatást jelzi. Képzői: *-isha, -esha, -iza, -eza, -ya*.

pl.: – starehe – 'pihen' – + – starehesha – 'pihentet';
 – ota – 'növekszik' – + – otesha – 'növel' stb.

6./ *Potenciális cselekvést* jelölő alak (stative). Elsődleges jelentése a cselekvés lehetőségességre utal. Másrészt olyan passzív állapotot is jelölhet, amelynek tárgya meghatározatlan marad. Képzői: *-ika, -eka, -lika, -leka, -ka*:

pl.: – kunyua – 'karcol' – + – kunyuka – a./ 'karcolhatónak lenni';
 b./ 'megkarcoltnak lenni'.

- chua – 'beken' – + – *chulika* – a./ 'bekenhetőnek, kenhetőnek lenni';
b./ 'bekentnek lenni'.
- panda – 'ültet, vet' – + – *pandika* – a./ 'elültethetőnek lenni';
b./ 'elültetettnek lenni'.

Ezeket az igealakokat a legtöbb esetben igenevekkel fordíthatjuk.

7./ *Statikus alak* (static). Ez a képzett igealak tartós vagy állandó állapotot, helyzetet jelöl. Képzője: *-ma*:

- pl.: – songa – 'összenyom, szűkít' – + – *songama* – 'összenyomottnak, szűknek lenni'.
- ota – 'ül' – + – *otaena* – + 'tojást kikelt', 'megül'.

8./ *Nyomatékosító alak* (tenacious). A cselekvés nyomatékosabb, fokozottabb, intenzívebb. voltát jelöli. Alkalmanként utal annak véglegességére, befejezettségére is. Képzője: *-ta*:

- pl.: – papa – 'ingadozik, billeg, lengedez' – + – *pepeta* – 'szétszór, szelel' (gabonát) ...

9./ *Visszaható alak* (reflexive). A cselekvésnek az alanyra történő (írányuló) visszahatását hangsúlyozza. A cselekvő ebben az esetben mindig az alany marad. Ez az egyetlen prefixális képzésű képzett igealak. Képzője: *-ji*:

- pl.: – funza – 'tanít' – + – *jifunza* – 'tanul (a.m. magát tanítja), 'tanulmányoz valamit'.
- tegemea – 'támaszkodik, alapoz' – + – *jitegemea* – 'magát ellátja' – + főn. – *ujitegema* – 'önellátás, önállóság', (polit. is.)

10./ *Kettőzött alak* (reduplicative). Az ige megkettőzésével a cselekvés, történés hosszadalmas, tartós voltára, ismétlődésére, vagy egy folyamaton belüli szakasz, önálló részfolyamat jellegére utal. Bizonyos esetekben gyakorító igealakokkal is fordítható magyarrá. Viszonylag kevés igéből képezhető:

- pl.: – lewa – 'részegnek lenni' – + – *lewalewa* 'folyamatosan (gyakran) lerészegedni'.

A tagadó igealakok és a *tiltás* képzésének eszköze a szuahéli nyelvben alapvetően három különféle tagadó értelmű előképző alkalmazásával és – bizonyos esetekben – az ige végvokálisának megváltoztatásával történik. (Az utóbbi esetben a végvokális – rendszerint *-a* – *-i*-re változik. A három említett előképző, a *-si*, a *-hu* és a *-ha* lényegében megfelel az egyes szám 1., 2. és 3. személynek, azzal a kiegészítéssel, hogy az egyes szám harmadik

személyben szereplő *-ha* prefixum használatos egyszersmind a többes szám valamennyi személyének alakjaiban is.

pl. – jua – 'tud'	
egyes szám	többes szám
1. sz.: <i>sijui</i> – 'nem tudok'	1. sz.: <i>hatujui</i> – 'nem tudunk'
2. sz.: <i>hujui</i> – 'nem tudsz'	2. sz.: <i>hamjui</i> – 'nem tudtok'
3. sz.: <i>hajui</i> – 'nem tud'	3. sz.: <i>hawajui</i> – 'nem tudnak'

Mindez természetesen az igeragozás szempontjából leglényegesebb 1. névszóosztályra, az „*emberek osztályára*” vonatkozik elsősorban. Más névszóosztályokhoz tartozó szavakkal való egyeztetéskor a megfelelő osztály igei egyeztető részecskéje és a hozzá tapadó tagadó prefixumok egybeolvadása révén keletkezik a *tagadás–tiltás* jele. Emellett tiltás esetén az igető végvokálisa rendszerint *-e*-re változik:

pl.: *anataka nisiende* – '(ő) azt akarja (hogy én) ne menjek'

A jövő idejű tagadó és tiltó alakok tartalmazzák a jövő idő *-ta-* jelét is, amely ilyen esetben a tagadó–tiltó előképző és az igető közé esik. Az igető végvokálisa ilyen esetekben változatlan marad:

pl.: *hatafanya kazi* – '(ő) nem fog dolgozni'

A *-li-* és a *-me-* képzőkkel alkotott múlt idejű igealakok tagadása esetén az említett képzők eltűnnek a komplex igealakokból, és helyüket elfoglalja az ilyenkor tagadást, tiltást kifejező *-ku-* képző.

pl.: *amefika jana* – '(ő) megjött tegnap'
hakufika jana – '(ő) nem jött meg tegnap'

A *-ja-* képző csupán kijelentő módban álló, tagadást vagy tiltást kifejező igealakokban fordul elő, és bizonyos előidejűséget fejez ki. A fenti képzőt tartalmazó igealak lényegében múlt idejűnek tekinthető, míg maga a *-ja-* képző 'még nem' értelemben fordítható.

pl.: *sijafika jana* – 'nem jöttem meg tegnap'
hujafika jana – 'nem jöttél meg tegnap' stb.

Elöljárószók a szuahéli nyelvben

Az előljárószóknak nagyon fontos szerepe van a szuahéli nyelv grammatikai viszonyainak kifejezésében. Az előljárószók közül az egyik legsokoldalú-

ban alkalmazható a *kwa* viszonzyszó, amelynek a következő jelentései és alkalmazási módjai fordulnak elő a leggyakrabban:

1./ Eszközhatározói viszonyok kifejezője. Ilyenkor olyan szerepet játszik, amelyet esetviszony (adott esetben *instrumentális*) kifejezőjének is tekinthetünk.

pl.: *kwa* mikono – 'kézzel' (tkp. 'kezekkel');
kwa bunduki – 'puskával' stb.

2./ Kifejezhet bizonyos helyviszonyokat és általában irányultságot is. Ilyen minőségében mintegy a 8. névszóosztályt reprezentálja. Ebben a funkciójában a *-hoz*, *-hez*, *-höz*; *-tól*, *-től*; *-ból*, *-ből* stb. ragokkal fordíthatjuk:

pl.: amefika *kwa* mwalimu – 'eljött a tanítóhoz'
 mali wamepata *kwa* serikali – 'a kormánytól kapták a pénzt'

A fentiekhez hasonló helyzetekben szerepelhet a *-toa* 'ad, kiad' ige statikus képzett alakjából (*-toka* 'adódik, kijön valamiből') és a *kwa* szócskából alkotott *kutoka kwa* összetett viszonzszói szerkezet is, amely általában térbeli viszonyokat fejez ki, és a legtöbb esetben a *-ból*, *-ből* raggal fordítható magyarrá:

pl.: *kutoka kwa* nchi yetu – 'a mi országunkból'

3./ Viszonylag gyakran szerepel okhatározói viszonyok kifejezésére is. Ilyenkor a *miatt*, *által*, *következtében* stb. szavakkal fordítható:

pl.: amefarika dunia *kwa* ugonjwa – 'betegség következtében meghalt'
 (szó szerint: '... elhagyta a világot'.)

4./ A fentieknél ritkábban találkozhatunk időhatározói értelmezésével:

pl.: tulijenga nyumba *kwa* miezi miwili – 'két hónap alatt építettük fel a házat'

Az egyéb egyszerű viszonzszók vagy előjárószók olyan önálló lexikális elemeknek tekintendők, amelyek nem kapcsolódnak szervesen egyik szófajhoz sem. Talán a más funkcióiban kötőszóként is szereplő *na* viszonzszó a legfontosabb közöttük, amely előjárószóként alkalmazva a *-val*, *-vel* ragokkal fordítható magyarrá. Ugyanebben a szerepben „és” funkciója is kimutatható:

pl.: alipigwa *na* fimbo – 'bottal megverték' (tkp. ...veretett);
 alifika *na* babake – 'apjával érkezett'

Az egyszerű előjárósók csoportjába ezen kívül főleg az arab nyelvből származó, előjárósói funkciót betöltő jövevénelemek sorolhatók. Ilyenek a *bila* 'nélkül', *hata* '-ig, sem' stb.:

pl.: *bila shaka* – 'kétségtelenül, kétségkívül'
hata mwisho mwa waka – 'az év végéig'

Az összetett, vagy más néven *komplex viszonzók* táborába már sokkal népesebb. Közülük az igei eredetű előjárósók használatosak a legszélesebb körben, és fordulnak elő a leggyakrabban. A fentebb már említett, *-tól, -től, -ból, -ből* értelemben használatos *-toa, -toka, -tokea, kutoka* tulajdonképpen a *-toa* ige statikus, illetve statikus–prepozicionális alakjaiból képződik:

pl.: *ninajifunza kiswahili toka mwaka jana* – 'tavaly óta tanulok szuahéliül'
amefika kutoka Dar es Salaam – 'Dar es Salaamból érkezett'.

A *-fika* 'megérkezik' és az *-enda* 'megy' igékből származik a *kufika* és a *kwenda* szó, amelynek jelentése: *-ig, -hoz, -hez, -höz, -ra, -re, -ba, -be* stb.:

pl.: *ameondoka kwenda nyumbani* – 'elindult hazafelé'

A *-pita* 'átmegy', 'keresztülmegy', 'elmegy valami mellett' jelentésű igéből képezzük az *'át', 'keresztül'* értelemben használatos *kupita* előjárósót, amely rendszerint összehasonlítás esetén áll a tulajdonságjelző (melléknév) közép-fokú alakja mellett, s amely a *'mint'* szócskával fordítható magyarra:

pl.: *ng'ombe yake ni kubwa kupita yako* – 'az ő bikája nagyobb, mint a tiéd'.

A *-tandalia* ebben az alakjában már valószínűleg képzett 'megelőz valakit/valamit' jelentésű igéből származik az – elsősorban az állítmányhoz kötődő – *tangu* előjárósó. Jelentése: *-tól, -től, -ból, -ből*, de van időbeliséget kifejező funkciója is *'óta, azóta'* jelentéssel stb.:

pl.: *tangu hapa* – 'innen', 'ettől a helytől';
tangu zamani – 'régől, ősidőktől fogva'.

A két legfontosabb névszói eredetű viszonzó a nagyon elterjedt *katika* '*-ban, -ben*' és a viszonylag ritkán előforduló *mpaka* '*-ig*'. Az előbbinek nagyszámú jelentését és alkalmazási módját ismerjük. Igen sokféle helyviszonyt képes kifejezni *-ban, ben; -ba, -be; -hoz, -hez, -höz; -ból, -ből; -tól, -től* stb. értelemben. Az elmondottakból kitűnik, hogy a *katika* előjárósó elsősorban a vele kapcsolatban lévő tárgy vagy fogalom térbeli helyzetét jelöli, vagy éppen mozgására utal. Ugyanakkor van időbeliséget kifejező jelentése is.

Konkrét értelmé csak a mondatban elfoglalt helyzetéből derül ki végérvényesen. Helyzetének és ezzel együtt pontos jelentésének meghatározásában fontos szerepe van az előtte álló igének is. Eredete a *kati* 'valaminek a közepe' jelentésű főnévnek és – a mai szuahéli nyelvben már nem létező – kiegészítő lokális névszóosztály *-ka* birtokos részecskéjének összeolvasására vezethető vissza.

pl.: *nitakwenda katika mji* – 'elmegyek a városba',
anaishi katika Ulaya – (ő) 'Európában él',
katika mwezi wa mbili – 'a második hónapban' stb.

A *mpaka* előjárószo az azonos alakú *mpaka* 'határ, vég, szél' jelentésű főnévből származik. Főleg térbeli, de időbeli vonatkozásban is megfelel a magyar *-ig* helyhatározói ragnak.

pl.: *tutajenga njia mpaka kijiji chetu* – 'a mi falunkig fogjuk építeni az utat';
tutaifanya kazi hii mpaka mwezi ujao – 'a jövő hónapig végezzük ezt a munkát.

Viszonyszóként jelentkezik a szuahéliben a 'nélkül', 'híján' jelentésű és a *-tlan*, *-tlen*, *-talan*, *-telen* ragokkal fordítható, fosztóképző értékű *pasipo* előjárószo is. Összetevő elemei a helyviszonyokat kifejező 8. névszóosztály *pa*-névszói előképzője, a jelen idejű tagadás, tiltás jele a *-si-*, valamint szintén a 8. osztálynak megfelelő viszonyító részecske, a *-po-*:

pl.: *tutafanya kazi pasipo mpumziko* – 'pihenés nélkül fogunk dolgozni.

Azokat az összetett szerkezeteket, amelyeket a magyar nyelvben leginkább névutókkal fejezhetünk ki, a szuahéliben szintén komplex előjárószókként láthatjuk viszont. A hagyományos előjáró- vagy viszonzószóktól annyiban különböznek, hogy főtagjaik még nem veszítették el szótári jelentésüket, még nem homályosult el a kapcsolat a viszonzó és az eredeti névszó jelentése között a beszélő tudatában. Az ide sorolható előjárószerkezetek közül néhány térbeli viszonyokat fejez ki:

pl.: *juu ya* – 'fölött' + *-juu* – 'fönti rész, teteje vminek'
chini ya – 'alatt' + *-chini* – 'alsó reze valaminek'
nyuma ya – 'mögött' + *-nyuma* – 'hátsó része valaminek'
mbele ya – 'előtt' + *-mbele* – 'eleje valaminek'
ndani ya – 'belül' + *-ndani* – 'belső része valaminek'

A *ya* elem ezekben a szerkezetekben csökevényes birtokviszonyt jelöl, amelynek esetében ma már nem veszik figyelembe a megfelelő névszóosztályokkal való egyeztetés szabályait.

A 'mivel', 'miatt' értelemben használatos *kwa sababu* viszonyzó-szerkezet az arab eredetű *sababu* 'ok' szó. A hasonló jelentésű (+ 'lévén') *kwa kuwa* szerkezeté pedig a *kuwa* létige. A 'részére', 'számára' jelentésű, rendszerint *-nak*, *-nek* raggal fordítható *kwa ajili -a* szerkezet a szintén arab eredetű *ajili* 'ok, ürügy, alkalom' szót tartalmazza. A szerkezet *-a* eleme a mindenkori névszóosztállyal egyeztetendő birtokos részecske. Az egyébként 'együtt' jelentésű *pamoja na* szerkezetet szintén fordíthatjuk a *-val*, *-vel* ragokkal. A szerkezet töve a *moja* 'egy' tőszámnév. A 'mellett', 'körül', 'körülbelül' értelemben használatos *karibu na* szerkezet pedig – bizonyos szöveghelyzetekben – a *-nál*, *-nél* ragok megfelelőjeként szerepel. Tövét a *-karibu* 'közeledik' ige alkotja, amely eredeti igei funkciójában ma már viszonylag ritkán fordul elő a köznyelvben. A belőle elvont *karibu* főnév jelentése 'rokon', 'közeli ismerős'. A leggyakrabban ma már mégis viszonyzó szerkezet elemként találkozhatunk vele. Nem szabad megelégednünk időbeliséget kifejező jelentéséről sem, ahol általában közeli időpontot, szakaszt jelöl:

pl.: hivi *karibu* – 'hamarosan, nemsokára'

Kötőszók a szuahéli nyelvben

A szuahéli nyelv kötőszóinak rendszere számos klasszifikációs problémát is fölvet. A kétségkívül magyarra is kötőszóval fordítandó ide tartozó szavak mellett számos olyan lexikális elem is ebbe a kategóriába sorolható – legalábbis egyes szuahéli nyelvi, nyelvtani interpretációk alapján –, amelyek funkciója már átfedést mutat egyéb szófaji kategóriákkal. Ezek magyarra sem kötőszókkal fordítandók. Egyeseket már érintettünk közülük a viszonyzók között.

A tulajdonképpeni, eredeti kötőszók száma nem nagy a szuahéli nyelvben. Ilyenek: *na* 'és', *au*, *ama* 'vagy', az utóbbinak páros változata: *ama ... ama* 'vagy ... vagy', *basi* 'íme' (néha: 'továbbá', 'hát' stb.).

A kötőszói funkciókban használatos szavak jelentős része névmási eredetű, fordításuk a megfelelő névmások alkalmazásával a legcélszerűbb. Szerepelhetnek ilyen helyzetben mutató névmások: *kwa vile* 'azért', *kwa hivyo* 'azért, mert' stb. Más esetekben a relatív (viszonyító) részecskét tartalmazó szerkezetek töltenek be ilyen funkciókat. Pl.: *amba+o* 'aki, amely'. Ez utóbbi

azonban a szuahéli nyelvben nem tekinthető egyértelműen vonatkozó névmásnak, bár fordításuk csak ilyen értelemben lehetséges.

Vannak *igei eredetű kötőszók* is. Ide sorolható például a 'ha' jelentésű feltételes kötőszó három alakja: *kama*, *ikiwa* és *iwapo*, valamint a 'még ha' jelentésű *ijapo* kötőszó. Az *ingawa* 'bár' kötőszó – többekhez hasonlóan – a *kuwa* 'lenni' létigére vezethető vissza. Szintén a létige és a *la* 'nem' tagadószó összeolvadásából származik a *wala ... wala* 'sem ... sem' ('se ... se') páros tagadó, illetve tiltó szó is.

A *lakini* 'de, azonban', az *ila* 'azonkívül' és a *bali* 'ezzel szemben', azonban' jelentésű ellentétes kötőszók eredete vitatott. A 'hogya' értelemben használt *kuwa* és *kwamba* kötőszók viszont szintén határozottan igei eredetűek; az 'il' 'azért, mert', 'azért, hogy' kötőszó kifejezhető még a szuahéli nyelvben az arab nyelvből származó, szintén igei kötődésű *kusudi* viszonysszóval is.

A nem eredetileg is kötőszói funkciójú viszonysszó-kategória teljes értékű névszókból kerül ki, amelyeket csak bizonyos alkalmanként használnak kötőszói funkcióban, néha egyéb viszonysszókkal kiegészítve. Az arab nyelvi eredetű *wakati* 'idő' szó például változatlan alakjában használatos 'amikor' jelentéssel. A *sababu* 'ok', *maana* 'értelem, tartalom' főnév vagy a *kuwa* létige viszont a *kwa* viszonysszóval kiegészülve alkotja a *kwa sababu*, *kwa maana* és a *kwa kuwa* kötőszói szerkezeteket, amelyek jelentése: 'azért', 'mert', 'mivel', 'ennélfogva', 'emiatt' stb.

A módosítószók kategóriájának vizsgálatára, a szófaji kategóriák közötti átfedések elemzésére, a szuahéli nyelv mondattanának bemutatására, jelentéstani és etimológiai vizsgálatokra az „A szuahéli nyelv leíró nyelvtana” c. munkámban térek ki majd bővebben.

VÁLOGATOTT SZAKIRODALOM

Általános afrikanisztika

ARUTYUNOV, Sz. A.

- 1967 Drevnyije szvjazi v basszejne Tyihogo okeana: mif ili gyejsztvityel-nosztj?, *Szovjetszkaja Etnografija*, 1, 143–150. old.

BAUMANN, Hermann – WESTERMANN, Diedrich

- 1948 *Les peuples et les civilisations de l'Afrique*, Paris (újabb kiadása: 1964).

BÁTKY Zsigmond

- 1906 Kultúrákörök és kultúrarétegek Afrikában, *Földrajzi Közlemények*, XXXIV, X., 1–7. old.

BIEBUYCK, Daniel

- 1963 *African Agrarian Systems*, London.

BOHANNAN, P. – DALTON, G.

- 1963 *Markets in Africa*, Evanston, Northwestern University Press.

BOHANNAN, P.

- 1963 *Social Anthropology*, New York – London.

BROMLEJ, Ju. V.

- 1976 *Etnosz és néprajz*, Budapest.

BUELL, R. L.

- 1928 *The Native Problem in Africa*, I–II. köt., New York.

BURKE, F. G.

- 1964 *Africa's Quest for Order*, Englewood Cliff.

BÜTTNER, T.

- 1976 *Geschichte Afrikas...* Berlin.

DAVIDSON, Basil

- 1964 *Az újra felfedezett ősi Afrika*; A Fekete Anya, Budapest, Gondolat.

DÉNES István

- 1969 *Így láttam Afrikát*, Budapest, Gondolat.

DESCHAMPS, H.

- 1960 *Les religions de l'Afrique Noire*, Paris.

DROST, D.

- 1967 *Töpferei in Afrika*, Berlin.

ECSEDY Csaba

- 1968 *Termelési viszonyok és tradicionális állam Fekete-Afrikában*. Doktori Értekezés, kézirat, Budapest, ELTE BTK Néprajzi Intézet.

EPSTEIN, A. C.

- 1967 Urbanization and Social Change in Africa; *Current anthropology*, oct., 275–297. old.

FODOR, István

1965 Afrika nyelvi problémái és a nyelvi tervezés; *Magyar Nyelvőr*, 1965, 3; 358–366. old.

FORTES, Meyer – DIETERLEN, Germaine

1965 *African Systems of Thought*, London.

FROBENIUS, Leo

1933 *Kulturgeschichte Afrikas*, Zürich.

FROBENIUS, Leo

1981 *Afrikai kultúrák*, Budapest.

GRÉGOIRE, Henri

1808 *De la littérature des negres...* Paris.

GUTHRIE, Malcolm

1970–1972 *Comparative Bantu*, I–IV. köt., London.

HADDON, A. C.

1911 *The Wandering of Peoples*, Cambridge.

HIRSCHBERG, Walter

1966 *Völkerkunde Afrikas*, Mannheim.

HOWELL, F. C. – BOURLIÈRE, F.

1963 *African Ecology and Human Evolution*, New York.

KOTLJAR, E. Sz.

1975 *Mifi i szkazka Afriki*, Moszkva.

KUBBEL, L. Je.

1960 *Arabszkije isztocsnyiki po isztorii Afriki juzsnyeje Szahari VII–X. vv.*, Moszkva.

MATVEJEV, V. V.

1965 *Arabszkije isztocsnyiki po isztorii i etnografii Afriki jzsnyeje Szahari*, Moszkva.

MURDOCK, G. P.

1959 *Africa: its Peoples and their Culture History*, New York.

OLDEROGGE, D. A. szerk.

1977 *Etnicszeszkaja isztorija Afriki*, Moszkva.

OLDEROGGE, D. A. – POTYEHIN, I. I.

1954 *Narodi Afriki*, Moszkva.

PASSARGE, S.

1933 *Geographische Völkerkunde*; Bd. 2. Afrika, Frankfurt am Main.

PIDDINGTON, R.

1960 *An Introduction to Social Anthropology*, I–II. köt., London.

POTYEHIN, I. I. szerk.

1963 *Afrika, enciklopedicszeszkij szbornyik*, I–II. köt., Moszkva.

SAREVSZKAJA, B. I.

1964 *Sztarije i novije religii Tropicszeszkaj i Juzsnoj Afriki*, Moszkva.

SIK Endre

1964–1973 *Fekete-Afrika története*, I–IV. köt., Budapest, Akadémiai Kiadó.

SIMOONS, F.

1954 Non-milking areas of Africa, *Anthropos*, 49, 1–2, 58–66. old.

- SZOLODOVNYIKOV, V. G.
1970 *Afrika vibiraet puty*, Moszkva.
- SPIRT, A. Ju.
1963 *Ekonomicseszkaja zszizny sztran Afriki*, Moszkva.
- STANLEY, H. M.
1912 *A nagy afrika-kutató önéletírása*, Budapest.
- SURET-CANALE, J.
1961–1964 *Afrique Noire*, I–II. köt., Paris.
- TURNBULL, Colin M.
1970 *Az afrikai törzsek élete*, Budapest.
- WIEDNER, D. L.
1962 *A History of Africa South of the Sahara*, New York.
- ZAHAN, Dominique
1970 *Religion, spiritualité et pensée africaines*, Paris.
- ZAVADOVSZKIJ, Ju. N.
1967 Jazikovoje i kulturnoje vozgyejsztvije narodov Vnutrennyej Afriki na Drevnyij Egipet; in: *Drevnyij Egipet i Drevnyaja Afrika*, Moszkva, 30–38. old.

Afrika nyelvei

- ASHIWAJU, M.
1967 *Lehrbuch der Yoruba-sprache*, Leipzig.
- BRAUNER, S. – Olderogge, D. A.
1980 *Socialer Wandel in Africa und die Entwicklung von Formen und Funktionen afrikanischer Sprachen*, Berlin.
- BYNON-POLAK, L.
1965 L'expression des ordinaux dans les langues bantoues; *Africana Linguistica* (Tervuren), II., 127–161. old.
- ELANSZKAJA, A. I.
1964 *Koptszkij jazik*, Moszkva.
- FICHMAN, B. Sz.
1975 *Jazik igbo*. Moszkva.
- GREENBERG, J.
1966 *Languages of Africa*, Bloomington, Indiana University Press.
- GROMOVA, N. V.
1966 *Csasztji recsi v jazikah bantu i principi ih razgranyicsenyija*, Moszkva.
- MOMBURGER, L.
1941 *Les langues negro-africaines*, Paris.
- HOFTMANN, H.
1971 *The Sturcture of the Lelemi Language*, Leipzig.
- JAKOVLEVA, I. P.
1961 *Jazik ganda (luganda)*, Moszkva.

- JAKOVLEVA, V. K.
1963 *Jazik joruba*, Moszkva.
- JENSEN, H.
1968 *Grammatik der Kanarischen Schriftsprache*, Leipzig.
- LABZINA, V. P.
1963 *Jazik maninka*, Moszkva.
- MEEUSSEN, A. E.
1959 *Essai de grammaire rundi*, Tervuren.
- MERLO, Ch. – VIDAUD, P.
1967 *Unité des langues nègro-africaines*, Paris, Maisonneuve et Larose.
- F(ÜSSI) NAGY Géza
1980 Az afrikai nyelvek és a szuahéli a harmadik világ nyelvi képében, in: Balázs, J. szerk.: *Nyelvi rendszer és nyelvhasználat*, Budapest, 342–360. old.
- OHOTYINA, N. V.
1961 *Jazik zulu*, Moszkva.
- OHOTYINA, N. V.
1963 *Voproszi afrikanszkoj filologii*, Moszkva.
- OLDEROGGE, D. A. szerk.
1963 *Afrikanszkoje jazikoznanyije*, Moszkva.
- RAPP, E. L.
1970 *Die Gurunne-sprache in Nordghana*, Leipzig.
- REINEKE, B.
1970 *The Structure of the Nkonya Language*, Leipzig.
- SCHNEIDER, H. R.
1964 Confusion in African Linguistic Classification, *Current Anthropology*, febr., 56–58. old.
- SZOVA, L. Z.
1968–1969 *Konfiguracionnij szintakszisz jazika zulu*, I–II. köt., Leningrád.
- SPENCER, J.: szerk.
1963 *Language in Africa*, Cambridge.
- SZTARINYIN, V. P.
1967 *Efiopsziz jazik*, Moszkva.
- SZTROGANOVA, I. P.
1950 *Chrestomatia jazika szuahili*, Leningrád.
- TOKARSZKAJA, V. P.
1964 *Jazik malinke (Mandingo)*, Moszkva.
- TOPOROVA, I. N.
1975 *Tipologija fonologicseszkizh szisztyem jazikov bantu*, Moszkva.
- VARDULJ, I. F.
1967 *Jazikovaja szituacija v sztranaah Azii i Afriki*, Moszkva.
- ZSUKOV, A. A.
1966 *Iszpolzovanyije geolingvisztyicseszkizh i sztatisticeszkizh metodov v bantuisztike*, Moszkva.

Kelet-Afrika

- ANDREE, K.
1861 *Forschungsreisen in Arabien und Ost-Afrika...*, I–II–III. köt, Leipzig.
- BALOGH András
1970 *A társadalom-fejlődés kérdései Kelet-Afrikában*, doktori értekezés, kézirat, Budapest, ELTE BTK Történeti Intézet.
- BEATTIE, J. H. M.
1965 Bunyoro: an African Feudality? *Journal of the African History*, 1, 1–34. old.
- BENNETT, G.
1963 *Kenya. A Political History – Colonial Period*, London – Nairobi – Ibadan – Accra, Oxford University press.
- BOYES, J.
1926 *King of the Wa-Kikuyu*, London.
- BURTON, Isabel
1893 *The Life of Captain Sir Richard Burton*, I–II. köt., London.
- COLE, S.
1954 *The Prehistory of East-Africa*, London.
- GUTMANN, B.
1926 *Das Recht der Dschagga*, München.
- GUTMANN, B.
1928 *Hauptling Rindi von Moschi*, Köln.
- GUTMANN, B.
1932 *Die Stammeslehren der Dschagga*, München.
- HIERNAUX, J. – MAQUET, E.
1968 *L'âge du fer à Kibiro* (Uganda), Tervuren, Musée Royal de l'Afrique Centrale.
- HOBLEY, C. W.
1910 *Ethnology of the Akamba and other East-African tribes*, Cambridge.
- HOEHNEL, L.
1983 *Discovery by Count Teleki of Lakes Rudolf and Stefanie*, London.
- HOLLIS, A. C.
1909 *The Nandi, their Language and their Folklore*, Oxford.
- HUNTINGFORD, G. W. B.
1955 The economic life of the Dorobo, *Anthropos*, 50, 4–6, 602–634.
- KÁLMÁN G.
1923 *Miaka ile. Béke és harc a feketékkel*, Budapest.
- KOHL-LARSEN, L.
1958 *Wildbeuter in Ostafrika, die Tindiga, ein jäger und Sammlerwolf*, Berlin.
- KOHL-LARSEN, L.
1964 *Szimbót hallgatom*, Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- KORABEWICZ, W.
1965 *U narodov Vosztočnoj Afriki (Safari mingi)*, Moszkva.

- LINDBLOM, Gerhard
1920 *The Akamba. An Ethnological monograph*, Uppsala.
- MALCOLM, D. W.
1953 *Sukumaland*, London.
- MALOV, Ju. A. – POPIRIN, V. T.
1970 *Tanzania*, Moszkva.
- MERKER, M.
1910 *Die Masai*, Berlin.
- MISZJUGIN, V. M.
1966 Szuahilijszkaja chronika szrednyevékogo goszdarsztva Pate, *Africana*, VI., Moszkva–Leningrád.
- MUKHERJEE, R.
1956 *The Problem of Uganda*, Berlin.
- NEW, Charles
1874 *Life, Wanderings and Labours in Eastern Africa*, 2. kiadás, London.
- NTIRO, S.
1953 *Desturi za Wachagga*, Dar es Salaam.
- NTIRO, S.
1963 East African Art, *Tanganyika Notes and Records*, 61, 121–134. old.
- RECHE, O.
1914 *Zur Ethnographie des abflusslosen Gebietes Deutsch-Ostafrikas*, Hamburg.
- ROSCOE, J.
1911 *The Baganda, their Customs and Beliefs*, London.
- SÁRKÁNY Mihály
1970 Az okiotok csereviszonyainak elemzése, *Ethnographia*, 81, 2–4, 565–577. old.
- SCHERER, J. H.
1961 The Ha of Tanganyika, *Anthropos*, 54, 5–6, 841–905. old.
- SCHNEIDER, H. R.
1970 *The Wahi-Wanyaturu*, New York.
- SEBES T.
1967 *Jambo Kilimandzsáro!* Budapest.
- STAHL, K. M.
1964 *History of the Chagga People of Kilimanjaro*, London, The Hague, Paris.
- TOMITA, K.
1962 *The sources of food for the Hadzapi tribe*, Sapporo.
- VELGUSZ, V.
1966 (Mo-liny és Bo-sza-lo – Lao-bo-sza – országokról...) Sztrani Mo-liny és Bo-sza-lo (Lao-bo-sza) v szrednyevékovich izvesztyijah of Afrike, *Africana*, VI., Moszkva – Leningrád, 104–122. old.
- WESTERMANN, D. – HEEPE, M.
1928 Suaheli Chronik von Pate, *Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen*, 31. évf., 3. szám, 145–192. old..
- WINANS, E.
1962 *Shambala, the Constitution of a traditional State*, London.

WOODBURN, J.

1962 The Future of the Tindiga, *Tanganyika Notes and Records*, 59, 268–275. old.

YOUNGHUSBAND, E.

1910 *Glimpses of East-Africa and Zanzibar*, London.

A Szudán és Nyugat-Afrika

ABRAMOVA, Sz. Ju.

1966 *Isztorija rabotorgovli na verhnyegvinejszkom poberersje*, Moszkva.

ALMÁSY László

1929 *Autóval Szudánba*, Budapest

BERNATZIK, H. A.

1957 *Gari gari!* Budapest.

DANQUAH, J. B.

1944 *The Akan doctrine of God*, London.

DAVIES, O.

1968 The Origins of Agriculture in West Africa, *Current Anthropology*, Dec., 479–483. old.

GOTOVCEV, V. G.

1978 *Gabon*, Moszkva.

HUGOT, H. J.

1968 The origins of agriculture: Sahara, *Current Anthropology*, Dec., 275–297. old.

IBN BATTUTA

1964 *Ibn Battuta: Zarándokútja és vándorlásai*, Budapest, Gondolat.

IGNÁCZ, Ferenc

1979 *Habub Szudán felett*, Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

JEFFREYS, M. D. W.

1971 Maize and the Mande Myth, *Current Anthropology*, June, 291–321. old.

KALMÁR, Gy.

1967 *A Niger partján*, Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

KALMÁR, Gy.

1976 *Ghána útjai*, Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

KENDE, I.

1964 *A francia gyarmatbirodalom felbomlása Nyugat-Afrikában*, Budapest.

KISZELJEV, G. Sz.

1981 *Hausza*, Moszkva.

KUZYNECOV, L. M.

1980 *Na szamoj zapadnoj tocske Afriki-Dakar*, Moszkva.

LUZ, O.

1966 Proud Primitives: the Nuba People, *National Geographic*, Nov.

MUNGO Park

é. n. (1929) *A Gambiától a Nigerig*, Budapest, Franklin Társulat.

- NACHTIGAL, G.
 é. n. (1928) *Szahara és Szudán*, Budapest, Franklin Társulat.
- OLDEROGGE, D. A.
 1960 *Zapadnij Szudan v XV–XVI vv.*, Moszkva–Leningrád.
- OLDEROGGE, D. A. – POTYEHIN, I. I.
 1966 *Zemlegyelcseszkije orugyija Zapadnogo Szudana, Africana*, VI., Moszkva–Leningrád, 1966, 3–11. old.
- ORLOVA, A. Sz. – LVOVA, E. Sz.
 1978 *Sztranyici isztorii velikoj szavanni*, Moszkva.
- POLÁNYI Károly
 1972 *Dahomey és a rabszolga-kereskedelem*, Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- SALGÓ László
 1977 *Gyarmatpolitika Napóleontól de Gaulle-ig*, Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- SCHWEINFURT, Georg A.
 é. n. (1928) *Afrika szívében*, Budapest, Franklin Társulat.
- SZLEDZEVSKIJ, J. V.
 1974 *Hauszanszkije emirati Szevernoj Nigerii*, Moszkva.
- SZLEDZEVSKIJ, J. V. – ZOTOVA, Ju. N.
 1981 *Isztorija Nigerii v novoe i novejsze vremja*, Moszkva.
- URBAN, Ernő
 1969 *A Szahara szíve*, Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

Dél-Afrika

- ÁRKUS István
 1980 *Rhodesia–Zimbabwe*, Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- BALÁZS Dénes
 1979 *A Zambézitől délre*, Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- BJERRE, Jens
 1964 *Kalahári*, Budapest, Gondolat Könyvkiadó
- FRANCOS Anita
 1967 *Inkognitóban Dél-Afrikában*, Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- HOLUB Emil
 1890–1891 *A búrok hazája. A Fokvárostól a masukulumbék országába*, 1–2 köt., Budapest, Ráth.
- 1930 *Tizenegy év Dél-Afrikában*, Budapest, Franklin Társulat
- KAPUSCÍNSKI, Ryszard
 1977 *Golyózáporban Angola földjén*, Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- KSZENOFONTOVA, N. A.
 1974 *Narod Zimbabwe*, Moszkva
- MAGYAR László
 1857 *Délafrikai levelei*, Pest.

- MAGYAR László
1859 *Délafrikai utazásai*, Pest.
- MOCKFORD, J.
1944 *Here are South-Africans*, London.
- SEDDON, D.
1968 The Origin and Development of Agriculture in East and Southern Africa, *Current Anthhropology*, Dec., 489–494. old.
- SERPA PINTO, Alexandre de
1884 *Serpa Pinto utazása Afrikán keresztül*, átdolg.: Brozik Károly, bev.. Thirring Gusztáv, Budapest, Franklin Társulat.
- SUGÁR András
1978 *Angolai tükkör*, Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- THIRRING Gusztáv
1937 *Magyar László élete és tudományos működése*, Budapest.
- VIVO, R. V.
1976 *Angola: a zsoldos mítosz vége*, Budapest.
- WAINWRIGHT, G. A.
1949 The Founders of the Zimbabwe Civilisation, *Man*, 62–66. old.
- WILSON, Monica
1951 *A Good Company. A Study of Nyakyusa Age Villages*, London.

Afrika művészetéről

- APOLLINAIRE, Guillaume
1917 *Scupitures nègres*, Paris.
- BLEAKLEY, Robert
1978 *African Masks*, New York, S. Martin Press.
- BODROGI Tibor
1967 *Afrika művészete*, Budapest, Corvina Könyvkiadó.
- BODROGI Tibor – BOGLÁR Lajos szerk.
1981 *Törzsi művészet*, Budapest, Corvina Könyvkiadó.
- DIOP, A. B. szerk.
1966 *L'art nègre*, Paris.
- FAGG, W.
1967 *The Art of Central Africa*, Paris, UNESCO.
- GRIAULE, Marcel
1947 *Arts de l'Afrique Noire*, Paris.
- GRIGOROVICS, H. E. szerk.
1967 *Iszkussztvo Afriki*, Moszkva.
- KOLOSS, H. J. – HEINTZE, D.
1973 *Bilder des Menschen in fremden Kulturen*, Stuttgart, Linden Museum.
- LAUDE, Jean
1972 *Fekete-Afrika művészete*, Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

- MIRIMANOV, Y. B.
 1967 *Afrika iszkusstvo*, Moszkva.
 OLDEROGGE, D. A.
 1958 *Iszkusstvo.narodov Zapadnoj Afriki*, Moszkva – Leningrád.
 OLDEROGGE, D. A. – FORMAN, W.
 1969 *Afrikanische Kunst*, Praha.
 OTTENBERG, Simon
 1975 *Masked Rituals of Afikpo*, Washington.
 PAULME, Denise
 1965 *Sculpture de l'Afrique Noire*, Paris.
 RACHEWILTZ, Boris de
 1966 *Introduction to African Art*, London.
 SEGÝ, Ladislav (Szegi László)
 1958 *African Sculpture*, New York, Dover Publications.
 TZARA, Tristan
 1933 *La sculpture africaine et l'art moderne*, Stockholm.

Afrika irodalmáról

- ARNOLD, R.
 1977 *Menschenbild und Gesselschaftskonzeption im Prosawerk Shaaban Roberts*, Berlin.
 BRAGINSZKIJ, I. Sz. szerk.
 1977 *Obicsaji i folklor Madagasz kara*, Moszkva.
 COUPEZ, André – KAMANZI, Thomas
 1965 *Poèmes dynastiques rwanda*, *Africana Linguistica*, II., 1–54. old.
 DOLGOPOLSKIJ, A. B.
 1973 *Beszpiszmennije i mladopiszmennije jaziki Afriki*, Moszkva.
 HAHN, G. – RATHMANN, L.
 1978 *African Studies; Afrika–Studien*, Berlin.
 ITTMANN, Johannes
 1971 *Sprichwörter der Kundu (Kamerun)*, Berlin.
 IVASEVA, V. V.
 1967 *Lityeratura sztran Zapadnoj Afriki*, Moszkva.
 JORDANSZKIJ, V. B.
 1968 *Ognyennije ieroglifi*, Moszkva.
 KESZTHELYI, Tibor
 1971 *Az afrikai irodalom kialakulása és fejlődése napjainkig*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
 KOTLJAR, E. Sz.
 1975 *Mifi i szkazka Afriki*, Moszkva.
 KUBBEL, L. E.
 1966 *Sztrana zolota*, Moszkva.

- MELETYINSZKIJ, E. M. szerk.
1965 *Szokazi Madagaszkara*, Moszkva.
- MONTJOIE, R. P. E. de – MONTCLOS, D. de
1967 *Contribution à l'étude des rites de passage et des techniques des bobo*, Tervuren.
- NYIKIFOROVA, I. D. szerk.
1969 *Aktualnije problemi izucsenyija lityeratur Afriki*, Moszkva.
- NYIKIFOROVA, I. D.
1980 *Razvityije lityeraturai v nyezaviszimih sztrana Afriki*, Moszkva.
- OLDEROGGE, D. A. szerk.
1970 *Folklor i lityeratura narodov Afriki*, Moszkva.
- POTYEHINA, G. I. szerk.
1968 *Ocserki szovremennoj lityeraturi Zapadnoj Afriki*, Moszkva.
- SCHWEITZER, Albert
1981 *Életem és gondolataim*, Budapest.
- SCSEGLOV, Ju. K.
1976 *Szovremennaja lityeratura na jazikah Tropicsezskoj Afriki*, Moszkva.
- SIK Endre
1962 *A Nagy Mirambó árnyékában*, Budapest.
- VANSINA, Jan
1972 *La legende du passe; Traditions orales du Burundi*, Tervuren.
- VIRÁGOS Zsolt
1975 *A négerség és az amerikai irodalom*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- WERNER, Alice
1933 *Myths and legends of the Bantu*, London.

Szépirodalmi alkotások

- ACHEBE, Chinua
1958 *Things fall apart*, London, Heinemann.
1973 *A nép fia*, Budapest, Európa Könyvkiadó.
- ANON
1962 *Rasszkazi afrikanszkij piszatyalej*, Moszkva, 1962.
- BERNETEL, P.
1978 *Soweto, a fekete pokol*, Budapest.
- DADIÉ, Bernard
1977 *Elefántcsontparti történet*, Budapest, Európa Könyvkiadó.
- DIAVARA, G.
1965 *Rozsgyenyije Mali*, Moszkva.
- GIDE, André
1968 *Kongói utazás*, Budapest, Európa Könyvkiadó.
- LA GUMA, Alex
1972 *És a hármas kötél*, Budapest, Európa Könyvkiadó.

- LA GUMA, Alex
1979 *Nyár végi ködben*, Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- HALEY, Alex
1979 *Gyökerek*, Budapest, Európa Könyvkiadó.
- JABLOW, Alta vál. és szerk.
1962 *An anthology of West African folklore*, London.
- KÁKOSY László szerk.
1976 *A gyönyörűség dalainak kezdete. Óegyipomi szerelmes versek*, Budapest, Európa Könyvkiadó.
- KLEMM, H.
1963 *Die Enkel der Könige*, Berlin.
- KOTLJAR, E. szerk.
1966 *Szvetjascsijszja nyeznakomec* (Libériai népmesék), Moszkva.
- KURGANCEV, M. szerk.
1974 *Viszokoje naprjazsenyije* (antológia), Moszkva.
- KURGANCEV, M. szerk.
1967 *Iz afrikanszkoj liriki*, Moszkva.
- LENGYEL József
1978 *Fegyverhordó Ndolo naplója*, Budapest.
- MARTIN DU GARD, M.
1939 *L'appel du Cameroun*, Paris.
- MPAHLELE, Ezekiel
1961 *Feketék utcája*, Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- MUNGOSHI, Charles L.
1979 *Ahol az eső későn érkezik*, Budapest, Magvető Kiadó.
- NETO, Agostinho
1980 *Vérzünk, virágzunk*. Válogatott versek, Budapest, Európa Könyvkiadó.
- NKWANKWO, Nkem
1975 *My mercedes is bigger than yours*, London.
- OLDEROGGE, D. A. szerk.
1963 *Szundjata*, Moszkva – Leningrád.
1963 *Zajac v basmakah*, Moszkva.
1976 *Szkazki-narodov Afriki*, Moszkva.
- OYONO, Ferdinand
1976 *Az Öreg néger és a kitüntetés*, Budapest, Európa Könyvkiadó.
- POLKEHN, K.
1969 *Im Banne der Sahara*, Leipzig.
- RADNÓTI Miklós
1944 *Karunga, a holtak ura*. Néger mesék, Budapest, Pharos. (Új kiadás: 1957, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1970)
- SIMOR András szerk.
1972 *Néger kiáltás*. Fekete-Afrika. Irodalmi és politikai antológia, Budapest, Kozmosz Könyvek (Móra Könyvkiadó).

SOYINKA, Wole

1978 *Drámák*, vál. KARIG Sára, Budapest, Európa Könyvkiadó.

1980 *A fékevesztettség évada*, Budapest, Magvető Kiadó.

VOIGT Vilmos

1969 *A kaméleon és az isten felesége*. Kelet-afrikai népmesék, Budapest, Európa Könyvkiadó.

Nyelvkönyvek, szótárak és bibliográfiák

ABRASH, B.

1967 *Black African Literature in English since 1952*, New York – London.

ANON

1941–1965 *Bibliographie ethnographique du Congo Belge*, Tervuren.

ANON

1965 *Pecsaty, radio i televígyenyije sztran Afriki*, Moszkva.

ANON

1967–1970 *Bibliographie ethnographiwue de l'Afrique Sud-Saharienne*, Tervuren.

ANON

1967 *Periodicseszkije izdanyija sztran Azii i Afriki*, Leningrád.

ANON

1975 *Fekete-Afrika irodalma*; Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest

ANON

é. n. *Heffer Catalogue*, 108. Africa South of the Sahara, Cambridge.

ANON

1979 *Heffer Catalogue*, 113. Oriental and African Studies, Cambridge.

BASTIN, Yvonne

1975 *Bibliographie bantoue sélective*, Tervuren.

BENEDIK, A. J. – GRISINA, A. M. szerk.

1965 *Lityeratura o sztrana Azii i Afriki*, Moszkva.

BRANNER, S. – HERMS, I.

1979 *Lehrbuch des modernen Swahili*, Leipzig.

BRAUNER, S.

1974 *Lehrbuch des Bambara*, Leipzig, 1974.

DAVIDSON, B.

1977 *Isztocsnyikovegyenyije afrikanszkoj isztorii*, Moszkva.

DZOKANGA, A.

1979 *Dictionnaire lingala-français*, Leipzig.

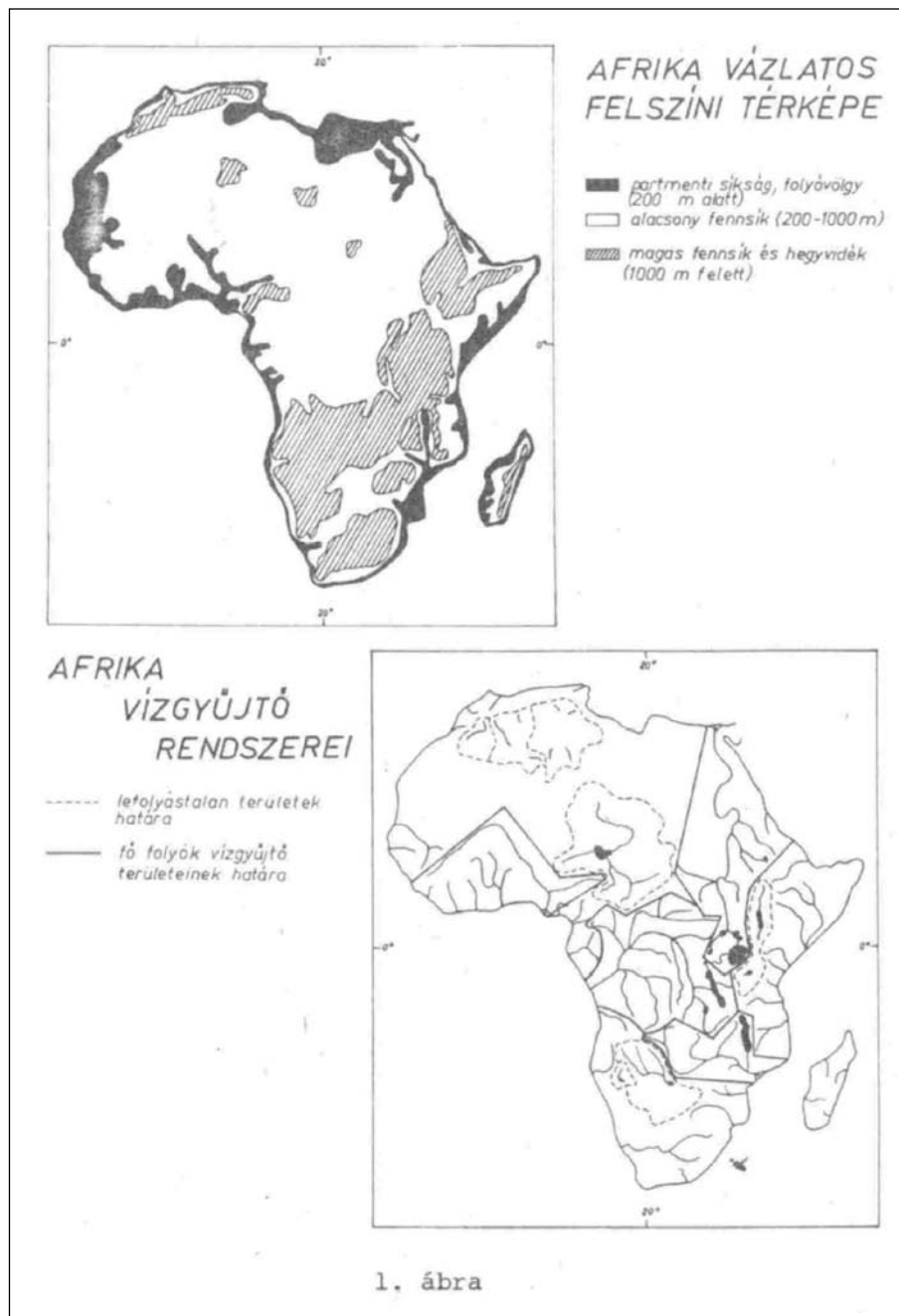
FJODOROVA, N. G. – GROMOVA, N. V.

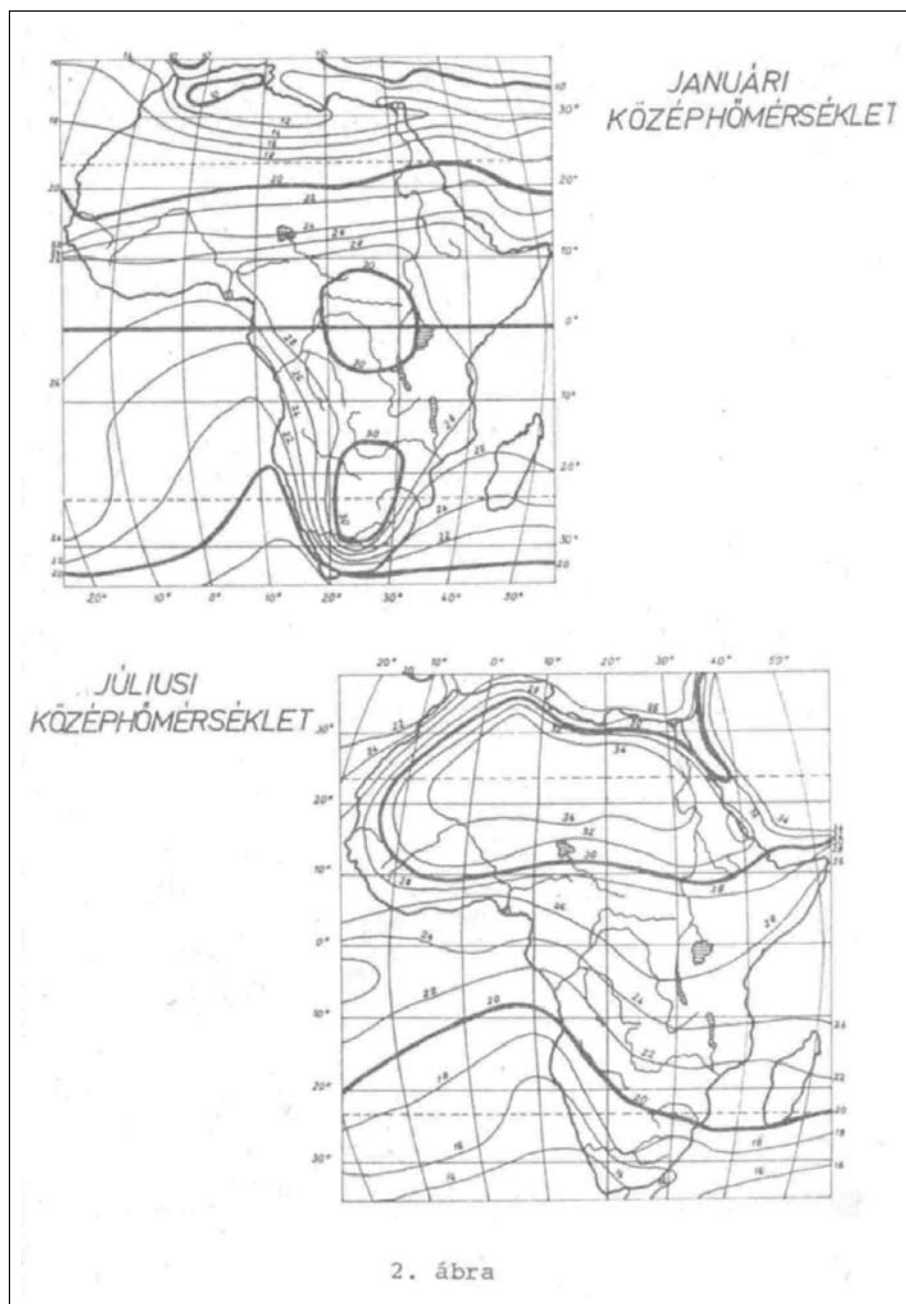
1978 *Russzko-szuahili ucsebnij szlovar*, Moszkva.

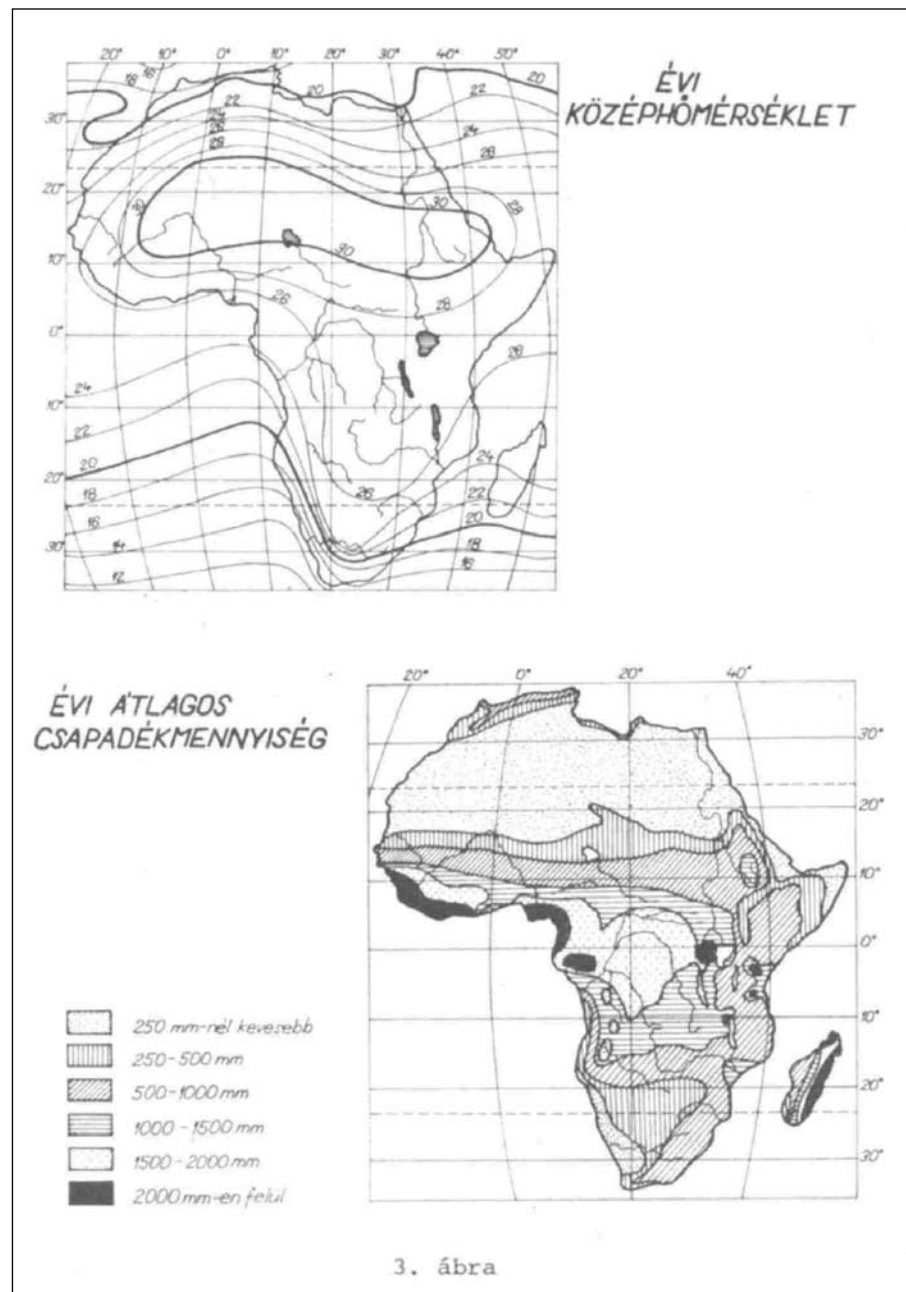
FJODOROVA, N. G.

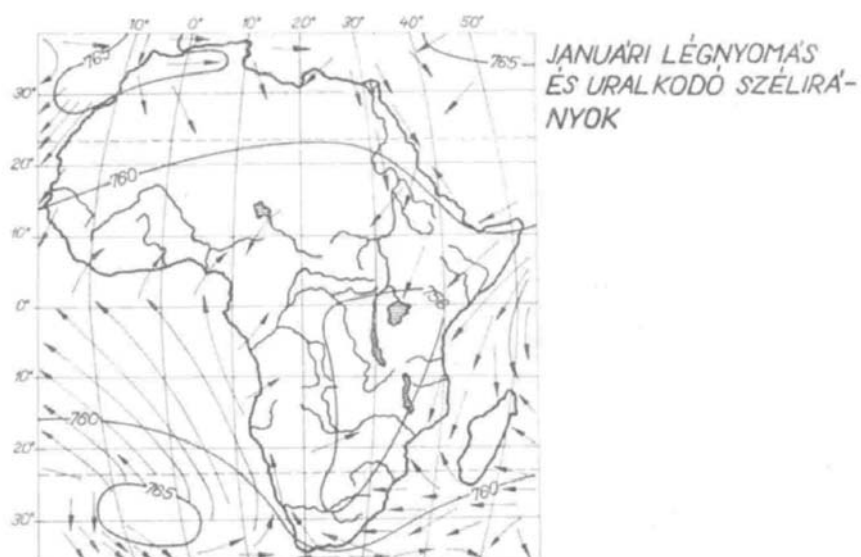
1974 *Ucsebnij jazika szuahili*, Moszkva.

- FRIEDLÄNDER, M.
 1974 *Lehrbuch der Susu*, Leipzig.
- GROMOVA, N. V. – MJACSINA, E. N.
 1973 *Ucsebnik jazika szuahili*, Moszkva.
- GANKIN, E. B.
 1969 *Amharszko–russzkij szlovar*, Moszkva.
- HERMS, I.
 1975 *Gesprachsbuch Deutsch–Swahili*, Leipzig.
- HÖFTMANN, H.
 1967 *Suaheli–Deutsch Wörterbuch*, Leipzig.
 1979 *Wörterbuch Swahili–Deutsch*, Leipzig.
- JAKOVLEVA, I. P. – NOSZOVA, O. P.
 1969 *Kratkij luganda–russzkij is russzko–luganda szlovar*, Moszkva.
- KIRK-GREENE, A. H. M. – KRAFT, C. H.
 1974 *Hausa*, London.
- LAPTUHIN, V. V.
 1967 *Russzko–hausza szlovar*, Moszkva.
- MURPHY, J. D. – GOFF, H.
 1969 *A bibliography of African languages and linguistics*, Washington.
- OLDEROGGE, D. A. szerk.
 1963 *Hausza–russzkij szlovar*, Moszkva.
- OLDEROGGE, D. A. szerk.
 1964 *Szuahili–russzkij szlovar*, Moszkva.
- PÁRICSY Pál
 1989 *A New Bibliography of African Literature*, Budapest.
- PERROTT, D. V.
 1975 *Concise Swahili and English Dictionary*, London.
 1976 *Swahili*, London.
- PONOMARJOV, D. K. szerk.
 1968 *Zarubersnije centri afrikanyisiztyiki*, Moszkva.
- POTYEHIN, I. I. szerk.
 1964 *Bibliografija Afriki*, Moszkva.
- ROWLANDS, E. C.
 1969 *Teach Yourself Yoruba*, London.
- SACLEUX, Ch.
 1949 *Dictionnaire francais–swahili*, Paris.
- TUCKER, A. N. – MPAAYEI, J. T. O.
 1955 *A Maasai Grammar with Vocabulary*, London, New York, Toronto.

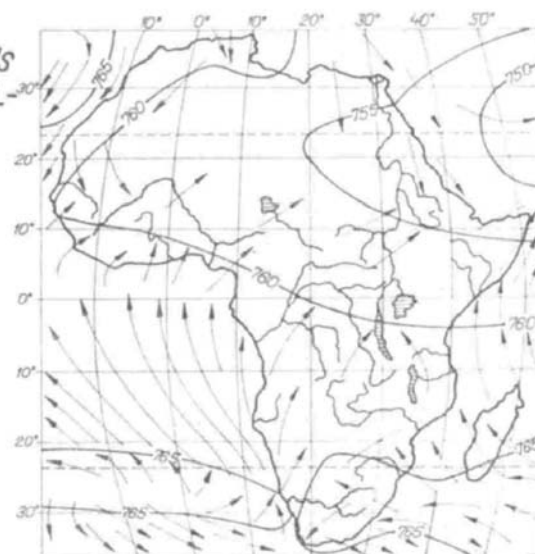

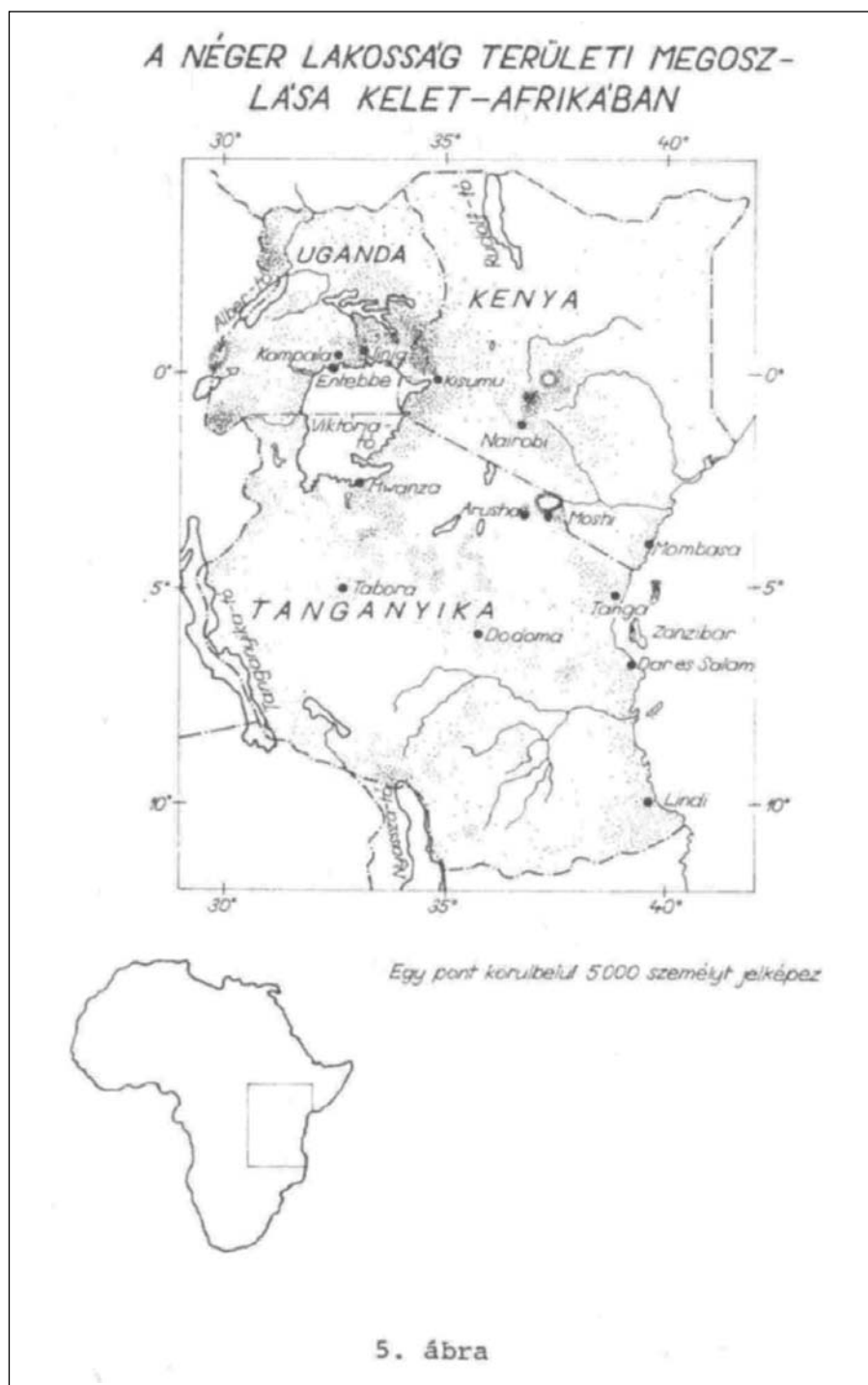

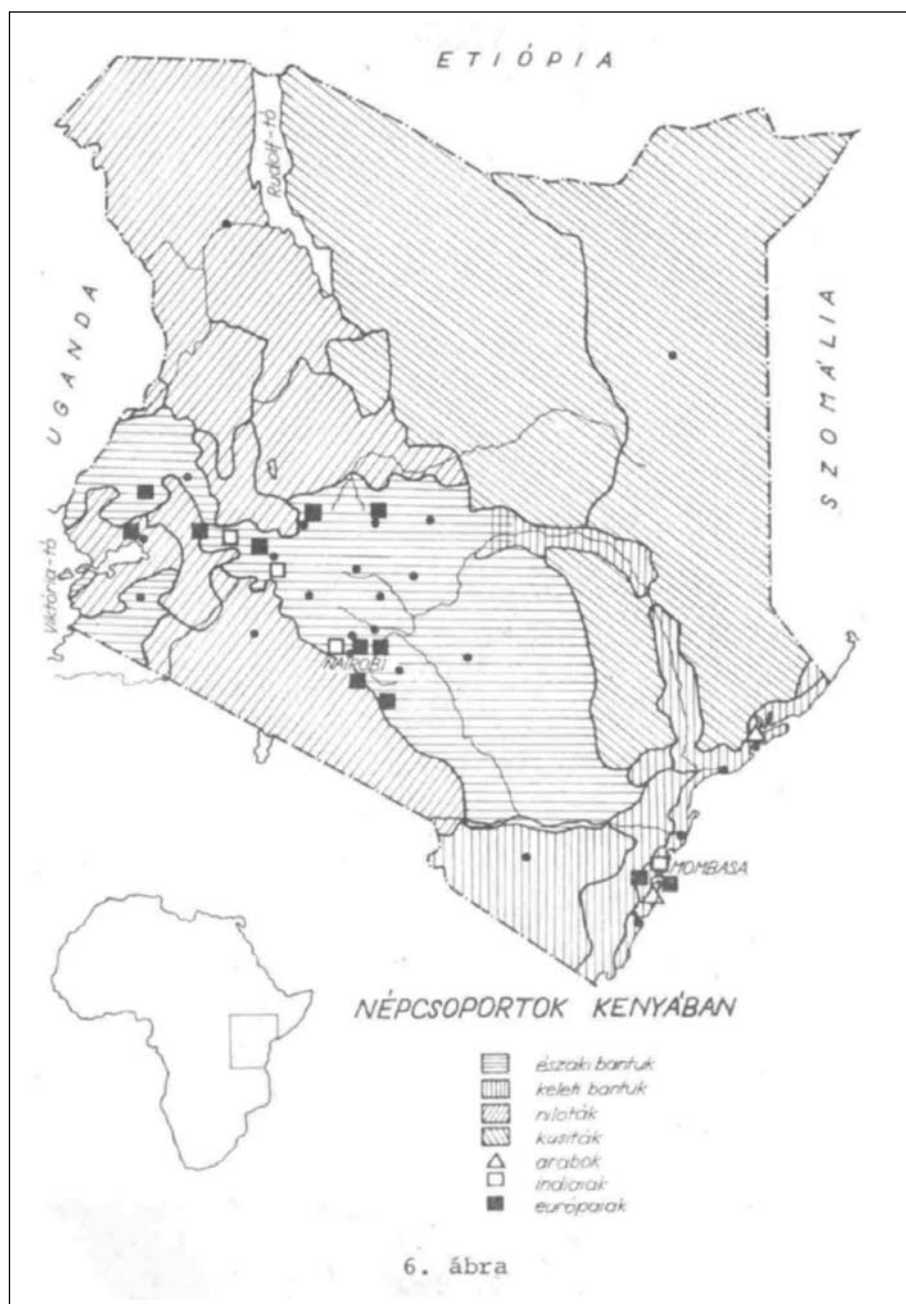

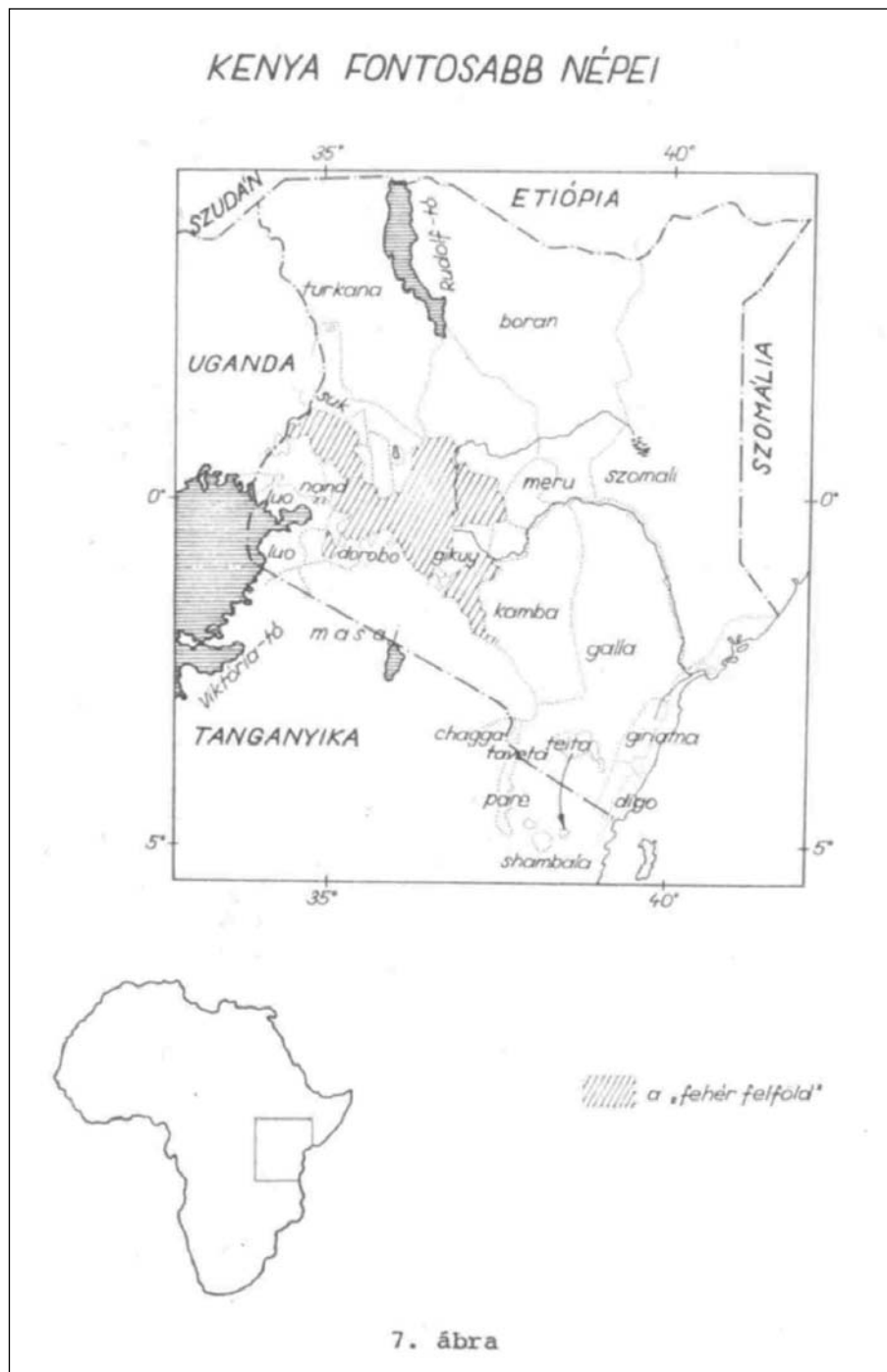
JÚLIUSI LÉGNYOMÁS
ÉS URALKODÓ SZÉL-
IRÁNYOK

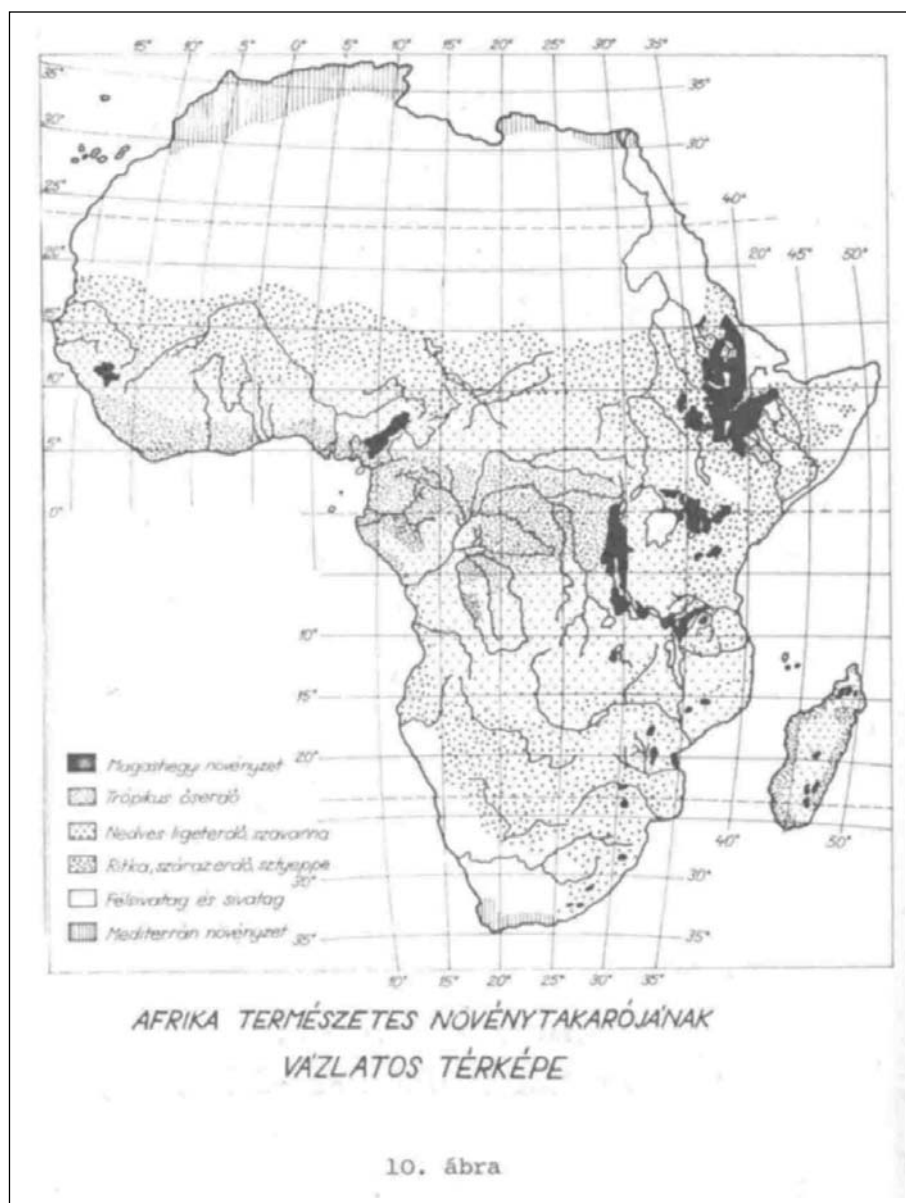
4. ábra

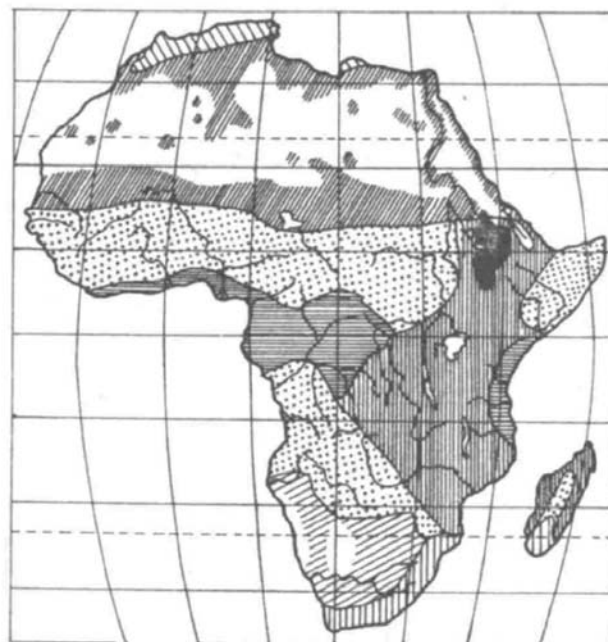

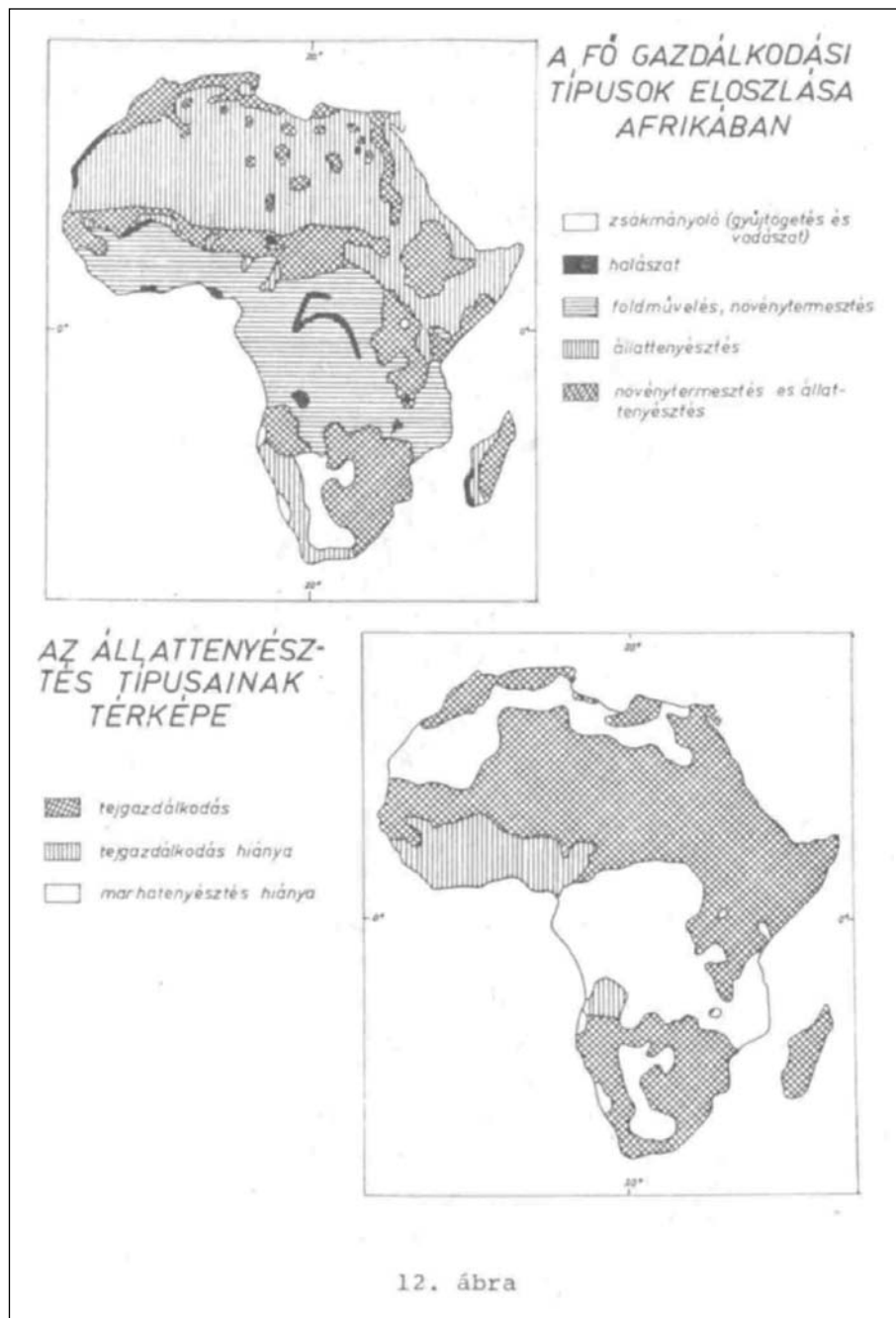

AZ AFRIKAI NÖVÉNYTERMESZTÉS ZONÁLIS TÉRKEPE

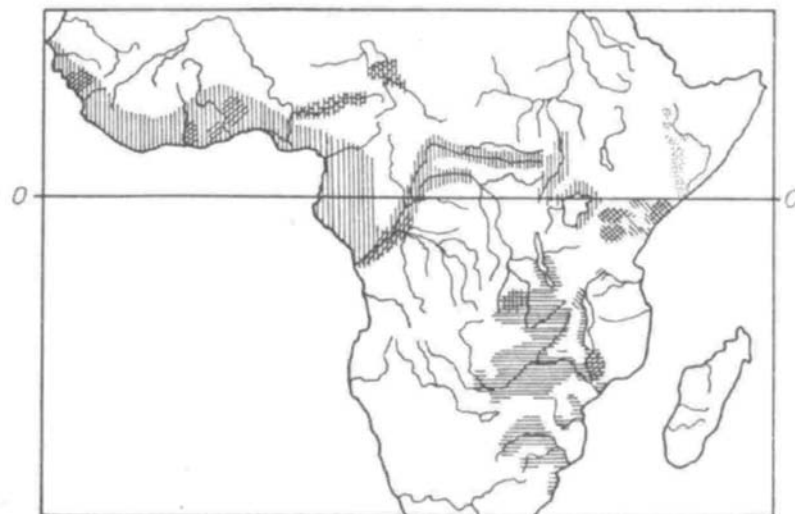

- olajpálma, banán, kókusz (tengerparton)
- banán, kávé, tea, dohány, gyapot, tropikus gabonafélék, szizal
- kölesfélék, kukorica, gumósok, gyapot
- datolya, mediterrán gabonafélék; északon citromfélék, füge
- olívaolaj, mandula, szőlő, füge
- marhatenyésztés, szórványos földművelés
- dél-afrikai mediterrán földművelés
- tropikus magashegyi gazdálkodás
- mezőgazdálkodásra alkalmatlan sivatag

11. ábra

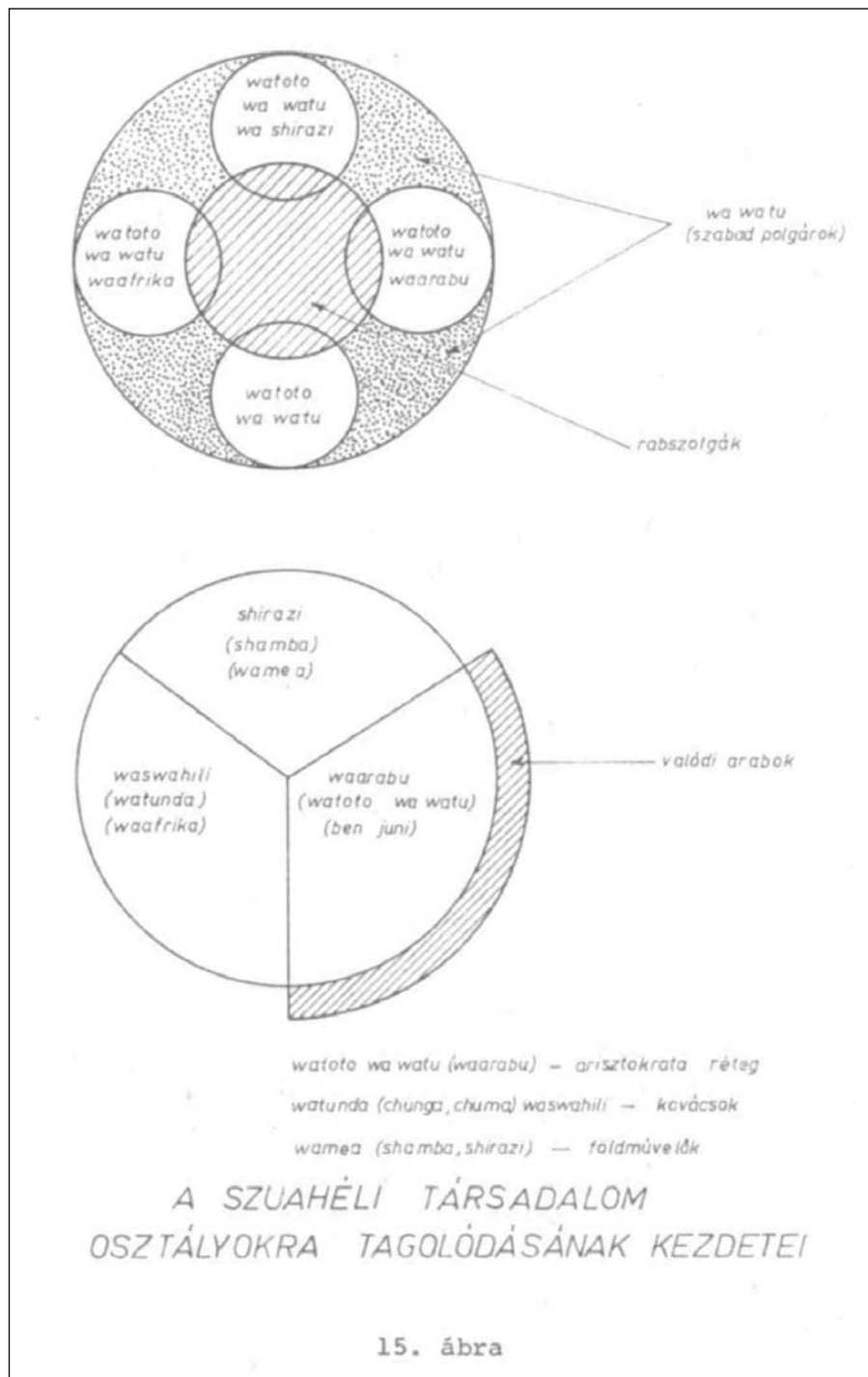
A CECELEGY FÉLÉK (GLOSSINAE) FŐBB ELTERJEDÉSI TERÜ- LETEI

- *Glossina palpalis*
- *Glossina morsitans*
- *Glossina fusca*
- *Glossina pallidipes*
- *Glossina tachinoides*
- *Glossina longpennis*

13. ábra

A ZULU NYELV NÉVSZÓOSZTÁLY-RENDSZERÉNEK ELŐKÉPZŐI

osztály	előképző	osztály	előképző	osztály	előképző
1	umu-	4	imi-	9	in-
1/a	u-	5	ili-	10	izin-
2	aba-	6	ama-	11	ulu-
2/a	o-	7	isi-	14	ibu-
3	umu-	8	izi-	15	uku-

A felsorolás sorrendjének megszakadása (a 11. után a 14. oszt. következik) abból ered, hogy a Doke, Meinhof és mások által kidolgozott ún. *közbantu* névszóosztály-rendszer osztályainak száma 15, s ezek közül az egyes bantu nyelvekben nem mindegyik van meg; következésképpen az egyes nyelvekre vonatkozó táblázatokból az adott nyelvből hiányzó osztály száma szintén hiányzik.

Az egyes osztályok megnevezése

1. emberek osztálya; 1/a. személynevek, rokonsági terminusok, egyes állatnevek, jövevényszavak; 2. az 1. oszt. többese; 2/a. a 2. oszt. többese; 3. fák, folyók osztálya; 4. a 3. oszt. többese; 5. emberi testrészek, elvont fogalmak, népnevek stb.; 6. az 5. oszt. többese; 7. tárgyak osztálya; 8. a 7. oszt. többese; 9. állatok osztálya; 10. a 9. oszt. többese; 11. „hosszú tárgyak osztálya” (kivételesen poliszemikus); 14. elvont fogalmak és gyűjtőnevek; 15. igei eredetű főnevek osztálya.

A LUGANDA NYELV NÉVSZÓOSZTÁLY-RENDSZERÉNEK ELŐKÉPZŐI

osztály	előképző	osztály	előképző	osztály	előképző
1	omu-	7	eki-	13	aka-
2	aba-	8	ebi-	14	obu-
3	omu-	9	en-	15	oku-
4	emi-	10	zi-	16	ogu-
5	li- (eri-)	11	olu-	17	aga-
6	ama-	12	otu-		

Az egyes osztályok megnevezése

1. emberek osztálya; 2. az 1. oszt. többese; 3. fák osztálya; 4. a 3. oszt. többese; 5. gyümölcsök, természeti tárgyak; 6. az 5. oszt. többese; 7. ember készítette tárgyak; 8. a 7. oszt. többese; 9. állatok és különböző, szemantikailag egymástól teljesen független fogalmak osztálya; 10. különböző előbbi osztályhoz tartozó szavak többese; 11. hosszúkás tárgyak osztálya; 12. nagyon kis mennyiség valamiből (pl. vízcsepp, porszem stb.); 13. különböző tárgyak és fogalmak, pejoratív és kicsinyítő fogalmak osztálya; 14. a 13. oszt. többese; 15. igei eredetű főnevek osztálya; 16. nagyító osztály (pl. omutu 'ember' – + oguntu 'óriás'); 17. a 16. oszt. többese.

